

Biz maddi dəyərləri insan kapitalına çevirməliyik.

İlham Əliyev

TƏSİSÇİ: AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ

Cild 5, №1, 2022

Vol. 5, №1, 2022

Том 5, №1, 2022

İldə dörd dəfə nəşr olunur.

Peşə təhsili və insan kapitalı

Vocational education and human capital

Профессиональное образование и человеческий капитал

Elmi-praktiki, metodiki jurnal * Scientific-practical and methodological journal *

Научно-практический, методический журнал

Redaksiya heyətinin sədri

İsayev İ.B. (təhsil nazirinin müavini)

Baş redaktor

Balakişiyev Ş.Ş. (f.e.f.d.)

Redaksiya heyətinin üzvləri

Ataşov B.X. (i.e.d., prof., Əməkdar elm xadimi), Əlizadə R.I. (t.e.d., prof.), Ağayev F.H. (t.e.f.d.), İlyasov M.İ. (p.e.d., prof.), Quliyev N.Ə. (p.e.d., prof.), Vəliyev F.H. (t.e.d., prof.), Seyidov A.K. (a.e.e.d., prof.), Əmiraslanov T.İ. (Əməkdar mədəniyyət işçisi), Əsgərov R.B. (Əməkdar müəllim), Zeynalov V.E., Əliyev Z.M., Mehdiyeva N.B., Camalov H.E.

Chairman of the editorial board

İsayev I.B. (deputy minister of education)

Chief editor

Balakishiyev Sh.Sh. (a.s.s.dr.)

Members of the editorial board

Atashov B.Kh. (prof., dr., Honored scientist), Alizadeh R.I. (prof., dr.), Agayev F.H. (a.s.s.dr.), Ilyasov M.I. (prof., dr.), Guliyev N.A. (prof., dr.), Veliyev F.H. (prof., dr.), Seyidov A.K. (prof., a.s.s.dr.), Amiraslanov T.I. (Honored cultural worker), Asgarov R.B. (Honored teacher), Zeynalov V.E., Aliyev Z.M., Mehdiyeva N.B., Jamalov H.E.

Пред. ред. коллегии

Исаев И.Б. (заместитель министра образования)

Главный редактор

Балакишиев Ш.Ш. (к.ф.н.)

Члены редакционной коллегии

Аташов Б.Х. (д.э.н., проф., Заслуженный деятель науки), Ализаде Р.И. (д.т.н., проф.), Агаев Ф.Г. (д.ф.т.н.), Ильясов М.И. (д.ф.н., проф.), Гулиев Н.А. (д.ф.н., проф.), Велиев Ф.Г. (д.т.н., проф.), Сейидов А.К. (д.с.с.н. проф.), Амирасланов Т.И. (Заслуженный деятель культуры), Аскеров Р.Б. (Заслуженный учитель), Зейналов В.Е., Алиев З.М., Мехтиева Н.Б., Джамалов Х.Е.

"Peşə təhsili və insan kapitalı" jurnalında pedaqogika, texnika, iqtisadiyyat, informatika, ekologiya və digər fundamental elm bölmələri üzrə məqalələr; metodiki yazılar dərc edilir.

The journal "Vocational Education and Human Capital" publishes clauses, and other pieces of information on pedagogy, technology, economics, informatics, ecology and other fundamental sciences, including methodical articles.

В журнале "Профессиональное образование и человеческий капитал" публикуются статьи по педагогике, технике, экономике, информатике, экологии и других фундаментальных науках, а также методологические статьи.

Jurnalın indekslənməsi / Indexed by

ISSN 2664-4770 (Print)
E-ISSN 2706-7858 (Online)

<http://www.jurnal.vet.edu.az>
e-mail: peshetehsili.jurnali@vet.edu.gov.az

M Ü N D Ö R İ C A T

Pedaqogika

- 6 **Ə.Abbasov, K.Quliyeva.** Pedaqoji texnologiyalar: mahiyyət və məzmun məsələləri
13 **K.Camalov.** Təlimin optimallaşdırılmasının üsul, vasitə və tərzləri
19 **M.İbrahimli.** Peşə təhsili: nəzəri-konseptual baxış və COVID-19 pandemiyasının təsirləri

İqtisadiyyat

- 5 **S.Cəfərova, T.İsgəndərova.** Azərbaycanda ekoloji təmiz məhsul istehsalının formallaşdırılması tədbirləri
28 **X.Kərimova.** İnformasiya sistemlərində sənəd dövriyyəsinin optimallaşdırılması məsəlesi
31 **G.Mahmudova.** Müəssisənin maliyyə menecmentində dividend siyasetinin rolü
36 **Ü.Qədirli.** Qlobal enerji istehlakında bərpa olunan enerji resursları: yeni tendensiyalar və perspektivlər
42 **S.Qasımovə.** Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin turizmi
47 **F.Əhmədzadə.** Mehmanxana personalının idarə olunması texnologiyasının xüsusiyyətləri

Texnika

- 50 **S.Namazov.** Azlegirli bişirilmiş ovuntu poladlarının yorulma döyümlülüğünün araşdırılması
56 **H.Mirzəyev.** Liftin mexaniki təhlükəsizlik qurğularının analizi və yeni konstruktiv həlli
61 **A.Şərifov, T.Verdiyev.** Magistrallarda nəqliyyat açılmalarının agent əsaslı modelinin yaradılması

Metodika və innovasiyalar

- 65 **R.Əsgərov.** Modul-blok sistemi üzrə kadrların hazırlanması, yenidən hazırlanması və ixtisaslarının artırılması ilə bağlı tövsiyələr
69 **L.Vahabova.** Peşə və kvalifikasiya standartlarının hazırlanması, onların iş analizinin aparılması və modul tipli təlim proqramlarının metodologiyası
75 **S.Nəsibova.** Vətənpərvərlik tərbiyəsi aşlayan taleyüklü mexanizmlər
79 **X.Hümbətova.** Peşə təhsilində kiber təhlükəsizlik ixtisasları üzrə tədrisə üstünlük verilir
81 **H.Camalov.** Modulların tədrisində səriştələrə əsaslanan nəticəyönümlülüğün təmin olunmasının əsas prinsipləri və qaydaları
84 **Q.Qafarov.** Dünyada və Azərbaycanda peşə təhsili, onun sosial-iqtisadi imkanları
90 **T.Abdullayeva.** “Bərbər” ixtisası üzrə tədris edilən modulların aktuallığı
93 **M.Məmmədova.** Novruz Bayramında icra edilən adət-ənənələr, rituallar, oyun və tamaşalar
101 **Məqalələrin tərtibatı qaydaları**

C O N T E N T S

Pedagogy

- 6 **A.Abbasov, K.Guliyeva.** Pedagogical technologies: importance and content issues
13 **K.Jamalov.** Methods, means and types of training optimisation
19 **M.Ibrahimli.** Vocational education: theoretic-conceptual view and COVID-19 effects

Economics

- 25 **S.Jafarova, T.Isgandarov.** Measures on formation eco-friendly production in Azerbaijan
28 **Kh.Karimova.** The issue on optimisation of data exchange in information systems
31 **G.Mahmudova.** The role of dividend policy in financial management of the organization
36 **U.Gadirli.** Renewable energy resources in global enery consumption: new trends and perspectives
42 **S.Gasimova.** Tourism of the United Arab Emirates
47 **F.Ahmadzada.** The Specification of hotel staff management technologies

Technology

- 50 **S.Namazov.** Investigation of fatigue resistance of low-alloy welded steels
56 **H.Mirzayev.** Analysis and new constructive method of mechanical security installations of elevator
61 **A.Sharifov, T.Verdiyev.** The establishment of agent-based model of transportation opennings in highways

Methodology & Innovations

- 65 **R.Asgarov.** Recommendations on staff training, re-training and improvement of qualifications on module-block system
69 **L.Vahabova.** Preparation of vocational and qualification standards, carrying out their work analysis and methodology of module-type training programs
75 **S.Nasibova.** Vital mechanisms instilling patriotic education
79 **Kh.Humbatova.** Cyber-security qualifications are preferred in vocational education
81 **H.Jamalov.** Key principles and rules of ensuring competency-based result-oriented teaching in modules
84 **G.Gafarov.** Vocational education, its social-economic opportunities in the World and in Azerbaijan
90 **T.Abdullayeva.** Relevance of modules taught in “Barber” qualification

93 **M.Mammadova.** Traditions, rituals and games performed during Novruz Holiday

101 **Guidelines for articles**

О ГЛАВЛЕНИЕ

Педагогика

- 6 А.Аббасов, К.Гулиева. Педагогические технологии: вопросы сущности и содержания
13 К.Джамалов. Методы, приемы и средства оптимизации обучения
19 М.Ибрагимли. Профессиональное образование: теоретико-концептуальный взгляд и последствия пандемии COVID-19

Экономика

- 25 С.Джафарова, Т.Искандерова. Меры по формированию производства экологически чистых продуктов в Азербайджане
28 Х.Керимова. Оптимизация системы документооборота в информационных системах
31 Г.Махмудова. Роль дивидендной политики в финансовом управлении предприятием
36 У.Гадирли. Глобальное потребление энергии и возобновляемые энергетические ресурсы: текущие тенденции и перспективы
42 С.Гасымова. Туризм в Объединенных Арабских Эмиратах
47 Ф.Ахмадзаде. Особенности технологии управления гостиничным персоналом

Техника

- 50 С.Намазов. Исследование усталостной долговечности спеченных порошковых низколегированных сталей
56 Г.Мирзоев. Анализ и новое конструктивное решение механизмов безопасности лифта
61 А.Шарифов, Т.Вердиев. Создание агентской модели транспортных проемов на магистралях

Методика и инновации

- 65 Р.Аскеров. Обучение и переподготовка персонала по модульно-блочной системе и рекомендации по профессиональному развитию
69 Л.Вахабова. Разработка профессиональных и квалификационных стандартов, анализ их работы и методология модульных программ обучения
75 С.Насибова. Судьбоносные механизмы воспитания патриотизма
79 Х.Гумбатова. В профессиональном образовании предпочтение отдается специальностям кибербезопасности
81 Х.Джамалов. Основные принципы и правила выполнения
обеспечение компетентностно-ориентированного модульного обучения
84 Г.Гафаров. Профессиональное образование в мире и в Азербайджане, его социально-экономические возможности
90 Т.Абдуллаева. Актуальность модулей, преподаваемых по специальности «Парикмахер»

93 М.Мамедова. Традиции, обряды, игры и представления на Праздник Новруз

101 Правила редактирования статей

PEDAQOJİ TEKNOLOGİYALAR: MAHİYYƏT VƏ MƏZMUN MƏSƏLƏLƏRİ

UOT: 37

Xülasə. Məqalədə pedaqoji texnologiyaların meydana gəlməsi və inkişafından danışılır. Onun məhiyyəti və məzmunu məsələləri araşdırılır. Pedaqoji texnologiyalara verilən tələblər; onların tətbiqi prinsipləri şərh edilir.

Açar sözlər: pedaqoji texnologiya, pedaqoji texnologiyanın məzmunu, pedaqoji ünsiyyət, pedaqoji qiymət, pedaqoji tələb, pedaqoji konflikt, informativ təsir.

Key words: pedagogical technology, content of pedagogical technology, pedagogical communication, pedagogical assessment, pedagogical demand, pedagogical conflict, informative impact.

Ключевые слова: педагогическая технология, содержание педагогической технологии, педагогическое обещание, педагогическая оценка, педагогическая потребность, педагогический конфликт, познавательное воздействие.

Pedaqoji texnologiyalar: tarixi kommentariya

“Pedaqoji texnologiya” termininə ilk dəfə ötən əsrin 20-ci illərində pedologiyaya dair əsərlərdə rast gəlinir. Bu dövrdə müəllimlərə səsini, plastikasını, mimikasını idarə etməyi öyrətmək, hətta onları bəzi peşə bacarıqlarına yiyələndirmək üçün pedaqoji studiyalar təşkil olunurdu. Sonralar – 30-cu illərdə texniki vasitələrin məcmusu anlamında “pedaqoji texnika” anlayışı işlənməyə başlanılmışdır. Təlimdə texniki vasitələrin tətbiqi ilə əlaqədar 40-ci və 50-ci illərdə təhsil texnologiyası termini meydana çıxmışdır. Tədqiqatçılar pedaqoji texnologiyaların kütləvi inkişafi və tətbiqini, məhz XX əsrin 50-ci illərinə aid edir və bunu Amerikada, sonra isə Avropa məktəblərində öyrənməyi texnoloji ehtiyacın yanmasına ilə əlaqələndirirlər [1]. Beləliklə, XX əsrin 50-ci illərində ABŞ-da yaranan “pedaqoji texnologiya” termini az sonra sürətlə bütün inkişaf etmiş ölkələrin lüğətinə daxil olmuş və 60-cı illərdə rəsmi mövcudluq statusu qazanmışdır. Bu illərdə Tula Pedaqoji İnstytutunda, daha sonra Poltava Pedaqoji İnstytutunda pedaqoji texnikaya yiyələnmək üçün xüsusi məşğələlər təşkil olunur, proqramlar hazırlanır. 90-cı illərdə keçmiş sovetlər birliyinin bir çox regionlarında pedaqoji texnologiyaların tətbiqi sahəsində zəngin təcrübə toplanmışdır. Xaricdə yaranmış bu termin XXI əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan pedaqoji ədəbiyyatında istifadə olunmağa başlanmıştır.

“Pedaqoji texnologiya” müxtəlif alımların baxışlarında

Bu gün dünya təhsil təcrübəsində yeni pedaqoji texnologiyaların, müasir interaktiv metodların tətbiqi sürətlənmişdir. Onların tədris prosesində tətbiqi təlimi daha da zənginləşdirir, onu hər bir şagird üçün maraqlı fəaliyyət sahəsinə çevirir. Onların dərslərdə fəallığını xeyli dərəcədə artırır. Çünkü bu texnologiyalar fəal iştirak edən təfəkkür imkanlarına əsaslanan tədris məşğələsidir. Əsl dərs odur ki, şagirdi məktəbə həvəslə gəlməyə vadar etsin, elmi bilikləri onun üçün zövq mənbəyinə çevirsin.

Hələ vaxtilə Plutarx demişdir ki, şagirdlərin başını boş kəllə hesab edib, içərisini özgələrin fikirləri, iş təcrübəsi ilə doldurmaq yaramaz ideyadır. Uşağı məşəl kimi yandırmaq lazımdır ki, o, bu məşəlin işığında həyatı özü müstəqil surətdə dərk etsin, analiz-sintez aparsın. Bu ideya Sokrat fəlsəfəsində də özünə yer tutur. O, qeyd edir ki, uşaq oxuduğu məktəbdən, yaşı səviyyəsindən asılı olmayaraq, hər bir cisim və hadisə haqqında azad, sərbəst fikir, söz söyləməyi, onlarla bağlı iş görməyi bacarmalıdır.

Elmi-pedaqoji ədəbiyyatlarda da pedaqoji texnologiyalar haqqında birmənalı fikirlər yoxdur. Onlar haqqında ümumi şəkildə belə qənaətə gəlmək mümkünür ki, ilk növbədə, pedaqoji texnologiya dedikdə, yalnız təlim texnologiyaları nəzərdə tutulur; ikinci, pedaqoji texnologiya

müəllimin texnoloji cəhətdən işləyib hazırlamış olduğu metodları, üsullar sistemini və tərbiyə metodlarını əhatə edir. Ümumiyyətlə, pedaqoji texnologiya mahiyyət etibarilə təlim-tərbiyə prosesinin layihələndirilməsinin sistemli metodu kimi səciyyələndirilir. Pedaqoq alımlar onu müxtəlif mövqedən şərh etməyə səy göstəirlər. Rus pedaqoqlarından G.K.Selevko araşdırmalarında 50-yə yaxın pedaqoji texnologiyadan dənişir, onların əhəmiyyətini qeyd edir və tərifini verir. V.P.Bespalko pedaqoji texnologiyani tədris prosesinin reallaşdırılmasının texniki məzmunu hesab edir. V.T.Lixaçov bu qənaətə gəlir ki, pedaqoji texnologiya təlim-tərbiyə vasitələrinin pedaqoji-psixoloji quruluşunun forma, metod və yollarıdır. V.M.Monaxov isə pedaqoji texnologiyaya təlim prosesinin layihələndirilməsi, təşkili və həyata keçirilməsində bирgə pedaqoji fəaliyyətin modeli kimi baxır. Pedaqoji ədəbiyyatlarda yalnız pedaqoji texnologiyalara deyil, ayrıca olaraq təhsil və təlim texnologiyalarına da münasibət bildirilir. M.Bulman qeyd edir ki, təhsil texnologiyası tədris prosesinin səmərəliliyini artırmaq məqsədi ilə əşyaların, vəsaitlərin, hadisələrin, münasibətlərin kompleks və ya fərdi şəkildə məqsədə uyğun istifadəsidir. Təlim texnologiyaları təhsilin hər pilləsi üzrə onun məqsədinin keyfiyyətlə yerinə yetirilməsini təmin edir.

Öyrədici əməliyyatların işlənib hazırlanması müəllimdən xüsusi bacarıq tələb edir. Məhz bu əməliyyatlar maraqlı təlim mühiti yaratmaq, şagirdləri düşünməyə sövq etmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məşhur Çin mütəfəkkiri Konfutsi hələ 2500 il əvvəl qeyd edirdi ki, müəllim şagirdi öyrədəndə və tərbiyə edəndə onu irəliyə aparr, arxasında dartmir, onda maraq oyadır, məcbur etmir, ona yol göstərir və yolu sərbəst getməyə imkan yaradır. Nə qədər ki, o, şagirdi irəliyə aparır, arxasında dartmir, deməli, onunla müttəfiqdir. Nə qədər ki, o, şagirddə maraq oyadır, məcbur etmir, deməli, şagirdin bilik qazanmasını asanlaşdırır. Nə qədər ki, o, şagirdə yalnız yol açır, deməli, ona düşünmə imkanı verir. Müasir sivilizasiyanın başlıca məqsədi də şagirdlərə, məhz düşünməyi öyrətməkdir. Yapon alimi T.Sakamoto pedaqoji texnologiyaların mahiyyətini təlim prosesinin idarə edilməsi ideyası ilə əlaqələndirirdi. Başqa sözlə, o, pedaqoji texnologiyani idarəetmə elementi kimi

qabardır.

Təcrübələrə əsasən belə qənaətə gəlmək olur ki, pedaqoji texnologiyalardan bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə 3 səviyyədə istifadə edilir:

– *tədris müəssisələrində təlimin müəyyən mərhələsində təhsil prosesinin layihələşdirilməsinin elmi əsaslarını açıqlayan ümumpedaqoji texnologiyalar;*

– *bir fənn, sinif, müəllim dairəsində təhsil prosesinin layihələşdirilməsini nəzərdə tutan xüsusi (fənn) pedaqoji texnologiyalar;*

– *təlim-tərbiyə prosesinin müəyyən bir tərkib hissəsinin (bir dərsin, yeni biliklərin mənimşənilməsinin, materialın təkrarının, müştəqil işin və s.) texnologiyası kimi özünü göstərən lokal pedaqoji texnologiyalar.*

Pedaqoji texnologiyaların məzmunu

Adı möisət analogiyasından istifadə edərək bağbanın qızılıgülü necə becərməsinin timsalında pedaqoji texnologiyaları təsəvvür etmək mümkündür. Öz məqsəd və arzusuna müvafiq olaraq bağban əvvəlcə əkəcəyi materialı, yəni müəyyən sortun tinglərini seçir. Bitkinin fiziologiyasını, həmin növün spesifik xüsusiyyətlərini, yəni bitkinin inkişaf qanunauyğunluqlarını nəzərə alaraq, bağban torpağı, suvarma rejimini, əlavə mineral qidanı seçir, temperatur rejimini, günəşli havanın müddətini və s. müəyyənləşdirir ki, buları son nəticədə müxtəlif əməliyyatlardan ibarət təsir adlandırmaq olar. Hər bir əməliyyatın icrası bağbandan xüsusi səriştə tələb edir, yəni o, bitkini elə suvarmalıdır ki, su damcıları gülün yarpaqlarına düşməsin, çünki bu damcılar sonradan günəş şüaları altında linza rolu oynayıb yarpaqları yandırasın. Bu bacarıqlar bir tərəfdən peşəkarlığı göstərir, digər tərəfdən, bağbanın sərf etdiyi qüvvənin optimallığını və səmərəliliyini müəyyən edir. Öz fəaliyyətini həyata keçirəkən gülə təmasda olur, onlara əllərini toxundurur. Bu ünsiyyət gülün böyüməsi və çiçəklənməsi ilə nəticələnir. Vegetasiya dövründə bəzi xarici əlamətlərə görə bağban gülün böyümə sürəti və xarakteri haqqında məlumat alır. Bu məlumat qiyamləndirilir və gülə, onun böyüməsinə verilən tələblər yenidən nəzərdən keçirilir. Günbəğün gülə qulluq edərkən bağban bəzən problemlərlə də üzləşir. Məsələn, gözlədiyi nəticənin əksini görür və bitkinin inkişafi üçün daha əlverişli şərait yaratmaqla bunu həll edir.

Texnoloji nöqtəyi-nəzərdən bağbanın gülə təsirini mərhələlərlə təsəvvür etsək, onları *ünsiyət, qiymət, tələb, informativ təsir, konflikt* kimi adlandıra bilərik. Bu mənada peşəkarlıq komponenti kimi pedaqoji texnologiyaların məzmununa nələr daxildirsə, pedaqoji peşə bacarıqlarının məcmusu da, məhz öz əksini onlarda tapır. Bunları müəyyənləşdirmək üçün, ilk növbədə, aşağıdakı suallara cavab vermək lazımdır:

– *Pedaqoji texnologiyaların əsas elementləri hansılardır?*

– *Onların zəruri kəmiyyət göstəricisi necədir?*

– *Onlar hansı qarşılıqlı təsirə malikdir?*

– *Hər bir elementin ümumi və spesifik vəzifələri hansılardır?*

Pedaqoji texnologiyaların tərkib hissələrini aydınlaşdırarkən onu funksional-operativ yanaşma baxımından təhlil edək: *Müəllim şagirddən xahiş edir: "Arif, Şəhlaya kömək et". Oğlan heç bir təşəbbüs göstərmir. Xahiş II variantda təkrar olunur: "Arif, əgər sənə çətin deyilsə, zəhmət olmasa, Şəhlaya kömək et". Oğlan xahişə əməl edir və kömək göstərir.*

Bu müraciətin təsiri ani olaraq özündə bir sıra elementləri birləşdirir, mimik-plastik ifadə ilə müşayiət olunur, eyni zamanda 3 vəzifə yerinə yetirilir: subyektin fəallığı artır, fəaliyyət üsulları ilə təmin olunur və müstəqil seçim stimullaşdırılır. Müəllim şagirdlə ünsiyyətində "subyekt-subyekt" münasibəti nümayiş etdirir, ünsiyyət üçün rahat psixoloji iqlim yaradır. Beləliklə, **pedaqoji ünsiyyət, pedaqoji qiymət, pedaqoji tələb, pedaqoji konflikt, informativ təsir** pedaqoji texnologiyaların məzmun komponentləri kimi pedaqoji prosesdə aydın görünür. Bu elementlər şagird şəxsiyyətinə təsir prosesində müəllimin peşə əhəmiyyətli zəruri bacarıqlarını üzə çıxarırlar və şagirdi subyekt kimi inkişaf etdirir. Bundan əlavə, pedaqoji texnologiyaların məzmununda əlavə elementlər də ehtiva olunur. Bunu lara *psixoloji iqlim, qrup fəaliyyəti, hərəkətlərə pedaqoji reaksiya, mühitin təşkili* və s. addır.

Pedaqoji texnologiyaları şərtləndirən tələblər və onların tətbiqi prinsipləri

Pedaqoji texnologiyaların çoxvariantlı təsnifatına əsasən belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, hər hansı pedaqoji texnologiya müəyyən pedaqoji tələblərə cavab verməlidir. İlkin araşdırma zamanı həmin prinsiplər aşağıdakı kimi

müəyyən edilmişdir:

Konseptuallıq. Hər bir pedaqoji texnologiya müəyyən elmi konsepsiyaaya əsaslanır, yəni təhsil məqsədlərinə nail olmaq üçün fəlsəfi, psixoloji, didaktik və sosial-pedaqoji əsaslandırmaya malik olur və təhsil prosesində səmərəliliyin əldə olunması məqsədi ilə bu konseptuallığa istinad edilir. Konseptual olaraq nəzərdə tutulan ideyaların həyata keçirilməsi məqsədi ilə fəaliyyətlər səfərbər olunur.

Sistemlilik. Pedaqoji texnologiya sistemin bütün əlamətlərini: prosesin məntiqini, onun hissələri arasında qarşılıqlı əlaqəni, bütövlüyü ehtiva edir. Sistemliliyi gözləməklə texnologiyaların müxtəlif mexanizmləri arasında ardıcıl addımlara söykənən dinamikanı təmin etmək olur. Şagirdlər vahid istiqamətə yönəldilmiş pedaqoji texnologiyalarla temasda olur və nəzərdə tutulan nəticələri əldə edə bilirlər.

İdarəcılık. Diaqnostik ehtimalları, planlaşdırmanı, təlim prosesinin layihələşdirilməsini, mərhələli diaqnostikanı, nəticələri korreksiya etmək məqsədi ilə metod və vasitələri növbələşdirməyi nəzərdə tutur. Bununla da pedaqoji texnologiyaların idarəedici funksiyası meydana çıxmış olur. İdarəetmədə daha sərfəli yanaşmaların müəyyənləşdirilməsi, onun pedaqoji prosesin etibarlı hərəkətverici qüvvəsinə çevrilməsi zəruri şərtlərdən biri kimi nəzərdə tutulur.

Səmərəlilik. Müasir pedaqoji texnologiyalar rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərir və nəticələrinə görə səmərəliliyi ilə seçilir, müəyyən təlim standartlarına nail olmağa təminat verir. Bu mənada səmərəlilik pedaqoji texnologiyaların mühüm atributuna çevirilir. Vaxtdan səmərəli istifadə etmək və keyfiyyətin təmin olunmasına dəstək vermək mühüm şərt kimi diqqət mərkəzində saxlanılır.

Variativlik. Təhsil prosesi situativ xarakter daşıdığından özünəməxsusluğunu ilə fərqlənir. Ona standart fəaliyyət prosesi kimi yanaşmaq düzgün hesab edilmir. Çünkü proseslər baş verdiyi anda müxtəlif psixoloji, sosioloji, pedaqoji təsirlərə məruz qalır və tez-tez dəyişir. Bu dəyişikliklər isə özlüyündə variativ yanaşmalar, pedaqoji texnologiyalar tələb edir. Odur ki, pedaqoji texnologiyaların variativliyi mühüm şərt kimi meydana çıxır.

Təcrübələr də onu göstərir ki, hər bir müəllim

İş təcrübəsində səmərəli nəticələrə gəlmək üçün özünəməxsus pedaqoji proses qurur. Bu zaman o, ya məlum texnologiyalardan uyğun gələni seçməklə ona istinad edir, ya da özünün ümumi prinsiplərə uyğun hazırladığı texnologiyadan istifadə etməli olur. Beləliklə, bütün hallarda qarşıya qoyduğu məqsəd və vəzifələrə çatmaq üçün texnologiyalara istinad edir. Bu isə müəllimin ümumi pedaqoji tələblərə əsaslanmasını vacib şərt kimi qarşıya qoyur.

Aparılan nəzəri və təcrübi araşdırmlar onu göstərir ki, pedaqoji texnologiyalar nə qədər ümumi tələblərə cavab versə də, onun keyfiyyətli və səmərəli olması, ilk növbədə, elmi əsasa söykənməsi ilə şərtlənir. Bu isə öz növbəsində, pedaqoji texnologiyaların tətbiqi prinsiplərinin müəyyən edilməsini zərurətə çevirir. Yeri gəlmışkən qeyd etmək lazımdır ki, pedaqoji texnologiyaların tətbiqi prinsipləri barədə tədqiqatlar o qədər də geniş deyildir. Mənbələrlə tanışlıq və təcrübə prosesi onu göstərir ki, aşağıda təsnif olunan prinsiplər pedaqoji prosesin səmərə və keyfiyyətinin yüksək olmasına daha çox təsir göstərir:

- *Pedaqoji optimizm.*
- *Tərbiyə olunanın şəxsiyyətinə hörmət.*
- *Şagirdin ruhi vəziyyətini başa düşmək.*
- *Baş vermiş hərəkətlərin motivlərini və başvermə şəraitini aşkar etmək.*
- *Şagirdin taleyi üçün narahat olmaq.*

Müasir təhsil şagirdyönümlü xarakter daşıyır. Uşaqlar təhsil prosesinin subyekti olaraq fəaliyyət göstərir, müəllimin istiqamətverici təşviqlərinə uyğun olaraq hərəkət edirlər. Onlar sərbəst seçim hüququna malikdirlər. Müəllimin bütün fəaliyyəti isə uşağın maksimum inkişafına istiqamətlənir.

Pedaqoji optimizm ənənəvi pedaqogikada mövcud olan nikbinlik, yəni müsbət keyfiyyətlərə istinad etmək prinsipi ilə üst-üstə düşür. Optimizm əməkdaşlıq pedaqogikasının ən vacib elementlərindəndir. Bu prinsipin tələbi çox sadədir: müəllim şagirdin müsbət keyfiyyətlərini üzə çıxarmalı, onlara istinad edərək mənfi yönümlü keyfiyyətləri aradan qaldırmağa çalışmalıdır. Tərbiyəcinin, müəllimin fəaliyyətinin ən böyük uğuru bu prinsipi əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirməkdən ibarətdir. Çünkü yalnız səbr, təmkin və qayğıkeşliklə şagirdə münasibətdə

müsbat nəticələr əldə etmək mümkündür. Vaxtilə Arximed qeyd edirdi ki, mənə istinad nöqtəsi verin, Yeri öz məhvərindən çıxarıram. Hətta ən intizamsız şagirdin kiçicik bir müsbət keyfiyyəti müəllim üçün istinad nöqtəsi olmalı, şagirdlərin müsbət maraqları həmişə nəzərə alınmalıdır. Çünkü maraqların köməyi ilə mənimsəməni təmin etmək, əmək və əxlaq tərbiyəsinin, estetik tərbiyənin bir çox məsələlərini həll etmək mümkündür. Müşahidələr də onu göstərir ki, təcrübəli müəllimlər pedaqoji təsirin layihəsini çizir, şagirdlərə etibar edir, yüksək nəticələr qazanaçığına inam təlqin edir, uğursuzluqlar zamanı onlara ürək-dirək verirlər.

Şagird şəxsiyyətinə hörmət. Şagird müasir məktəbin mərkəzində dayanır. Məktəbdəki bütün fəaliyyətlər şagirdlərin arzu və istəkləri, maraqları üzərində qurulur. Şagird şəxsiyyəti məktəbailə tərəfdaşlığının təsir və nüfuz dairəsində inkişaf edir. Bütün bu əlaqələrin dəyərləndirilməsində şagird şəxsiyyətinə hörmət ən ciddi ölçü vahidi kimi nəzərə alınır. Təhsil islahatının tələbləri baxımından tərbiyənin humanistləşdirilməsi, şagirdin hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi, ona gücünə müvafiq tapşırıqların verilməsi əsas tələblərdən biri kimi qarşıya qoyulur.

Şagirdin mənəvi aləminin dərk edilməsi onun təbiətini, fərdi inkişaf səviyyəsini, ailədəki tərbiyə şəraitini nəzərə almayı tələb edir. Yalnız bu ümumi xarakteristikaldən asılı olaraq şagirdi bəşəri dəyərlərə qovuşdurmaq tövsiyə olunur. Məhz bu səbəbdən dərsə gecikən I və XI sinif şagirdinə müəllimin pedaqoji təsiri əsaslı şəkildə fərqlənir.

Pedaqoji təsiri qiymətləndirmək nöqtəyi-nəzərindən şagirdin davranışını, onun sosial dəyərlərə obyektiv, sərbəst münasibəti qarşılıqlı ünsiyyətin əsasında yaranır. Bir sadə təsiri nəzərdən keçirək: müəllim növbəti tədris məşğələsinin mövzusunu elan edir. Bu qısa an ərzində əslində bir çox sosial dəyərlərə (elmə, insana, elmin nümayəndəsi olan müəllime və həqiqət axtarışına imkan verən dərsə) münasibət üzə çıxır. Bütün bu münasibətlər çox qısa bir frazada – texnoloji arsenal adlanan intonasiyada, plastikada, leksikada, baxışda, müəllimin ekspessiv hərəkətlərində özünü göstərir. Lakin şagirdlərə təsir göstərəkən, motiv yaradarkən müəllim onların fərdiyyətini hökmən nəzərə almalıdır. Eyni jest

iki şagird tərəfindən iki müxtəlif faktor kimi qəbul edilə bilər: şagirdin şəxsiyyətinə toxunmayan adı xahiş belə bir şagird tərəfindən müqavimətlə qarşılansa, digəri üçün fəaliyyətin impulsnaya çevrilə bilər.

Pedaqoji təsir qarşılıqlı fəaliyyətin mərhələsidir. İki subyektin qarşılıqlı fəaliyyəti yalnız o halda mümkündür ki, onlardan hər biri öz şəxsi “mən”ini dərk edə bilsin. Hər birimiz üçün bəd-bəxtliyə düşçər olmuş adamın dərdinə şərık çıxməq və ya başqasının sevincini bölüşmək hisləri çox tanışdır. Kədər, qəzəb, xoşbəxtlik anında insanlar özlərinin daxili aləmini açıq şəkildə bürüzə verir. Yəni biz baş verənlərlə bağlı öz ruhi həyəcanlarımızı açıq-aşkar bildirir, bu məqsədlə jestlərdən, sözlərdən, hərəkətlərdən istifadə edirik.

Pedaqoji texnologiyaların tətbiqi zamanı müəllim də uşağın daxili “mən”ini dərk etmək üçün bir sıra keyfiyyətlərə malik olmalıdır. Belə ki, öz davranışını idarə etməyi bacarmalıdır; ünsiyyət və münasibətlərdən diqqətli və həssas olmalıdır və sosial-persepsiya bacarığına malik olmalıdır, yəni şagirdin vəziyyətini, əhvali-ruhiyyəsini “üzündən, gözünün ifadəsindən” oxumağı bacarmalıdır. Məhz bu keyfiyyət pedaqoji texnologiyaların əsas prinsiplərindən birini (şagirdi mənəvi cəhətdən başa düşmək) həyata keçirmək üçün çox vacibdir. Şagirdin bu və ya digər mənfi hərəkətini, yol verdiyi səhvi tez-tez onun üzünə vurmaq pedaqoji nöqtəyi-nəzərdən çox yanlış hərəkətdir və müəllimin şagirdlərlə qarşılıqlı əxlaqi münasibətlərinin gedişinə mənfi təsir göstərir. Çünkü müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı münasibətlərinin əsasında həmişə müəyyən motivlər – borc, tələbat, maraq, adət, tərslik, moda və s. kimi həm fərdi, həm də sosial əhəmiyyətli motivlər dayanır.

Pedaqoji texnologiyaların tətbiqi prosesində, xüsusilə ünsiyyət texnologiyasında motivlər həmişə sosial əhəmiyyət kəsb edir və motivin düzgün dərk edilməsi pedaqoji ünsiyyətin gedişini şərtləndirir.

Pedaqoji texnologiyaların vəzifələri

Bu gün təhsil sistemində innovasiyaların tətbiqi sahəsində xeyli iş görülmüş, yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi sahəsində müəyyən təcrübələr əldə edilmişdir. Təhsil sistemində yeni pedaqoji texnologiyalar yaradılmış və onlardan istifadə sahəsində irəliləyişlər əldə edilmişdir.

Xüsusi olaraq onlar təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, həyatı bacarıqların formallaşdırılması məqsədi ilə aşağıdakı bir sıra didaktik vəzifələrin icra olunması ilə gündəmə gəlmişdir: Birincisi, “Ümumi təhsilin keyfiyyəti və real tələbatlara uyğunluğu” probleminin həllinə yönəlmüşdir. Gənclərimizə sağlam həyat tərzi və yaşamaq bacarıqlarının aşilanmasına, bu sahədə bilik, bacarıq və münasibətlərin formallaşmasına istiqamətlənmişdir. Pedaqoji texnologiyaların tətbiqi sahəsindəki ikinci mühüm vəzifə təhsilin bütün aspektlərdə keyfiyyətin yüksəldilməsinə, təlim müvəffəqiyətin artırılmasına, hər bir fərdin bilik, bacarıq və münasibətinin yaradılması sahəsində hamı tərəfindən qəbul edilən və ölçülə bilən təlim nəticələrinə nail olmaqdır. Digər mühüm bir vəzifə təhsil sistemləri qarşısında duran dəqiq sosial sifarişi, yəni mənəvi, psixoloji və fiziki cəhətdən sağlam nəsil tərbiyə etmək vəzifəsini yerinə yetirmək, məktəb məzunlarının harmonik inkişafını bu məktəblərin fəaliyyətinin səmərəliliyinin başlıca meyarına çevirməyə nail olmaqdır. Pedaqoji texnologiyaların tətbiqinin zəruriliyindən irəli gələn digər mühüm bir vəzifə də gənclərdə öz həyatı üçün məsuliyyət hissini, eləcə də mühitin neqativ təsirlərinə müqavimət göstərmək üçün özündə inam hissini yaratmağa kömək etmək, effektiv davranış strategiyalarını formallaşdırmaqdır.

Pedaqoji texnologiyaların tətbiqində başlıca məqsəd şagirdin subyekt kimi formallaşdırılmasıdır. Yeni pedaqoji təfəkkürə söykənən bu yanışma müəllimi də, şagirdi də pedaqoji prosesin bərabərhüquqlu tərəfmüqabilləri hesab etməyi tələb edir. Təhsilə demokratik yanaşmanın, humanistləşmənin başlıca istiqaməti kimi təşəkkül tapmış bu ideya müasir təhsil sistemində şagirdyünlü, şəxsiyyətönümlü təlimin əsasını təşkil edir. Yəni müəllimin başlıca vəzifəsi elə təsir üsulları seçməkdir ki, uşaq üçün rahat psixoloji iqlim yarada bilsin, onun fərdi “mən”inin inkişafına təkan versin, sosial əhəmiyyətli münasibətlərin inkişafını formallaşdırınsın, şagirddə özünü, öz qüvvə və potensialına inam yaratsın.

Şagird şəxsiyyətinə yanaşma müəllimdən peşə ustalığı, həssas və qayğılaş münasibət tələb edir. Bunun üçün müəllim yalnız öz davranışının xarici cəlbediciliyi qayğısına qalmamalı, öz hərəkətlərinin şagirdlər tərəfindən necə qəbul

edildiyini diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Təbii ki, şagirdə münasibətdə, onu rəğbətləndirəndə, cəzalandıranda ən müxtəlif təsir vasitələrindən istifadə edilməli və bu prosesdə şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri hökmən nəzərə alınmalıdır.

Qısa və ya uzunmüddətli ünsiyyət amili kimi çıxış edən pedaqoji təsir tərbiyəvi əhəmiyyətə malik bir sıra vəzifələri yerinə yetirir. Tərbiyəyə prosessual yanaşma pedaqoji təsirin bir sıra məqamlarının texnoloji təsvirinin zəruriliyini aşkara çoxdur. Şagirdə və ya şagirdlər qrupuna təsiri planlaşdırarkən müəllim öncə nələrə diqqət yetirməlidir? İlk növbədə, uşağın fəallığını təmin etməli, onu fəaliyyət üsulları ilə silahlandırmalı və şagirdin fərdi seçimini stimullaşdırmalıdır. Çünkü ətraf aləmlə fəal qarşılıqlı təsir prosesində şəxsiyyətin inkişafı reallaşır. Təsəvvür etmək çətindir ki, şagird heç bir şəxsi fəallıq göstərmədən tədris materialını mənimseyə bilsin, fiziki qüvvə sərf etmədən idmanda nailiyyət qazanmağı bacarsın, hər gün musiqi alətində məşq etmədən musiqiçi kimi formalaşsın. Uşaqlarda bu cür fəaliyyət növlərinə qarşı motivlər müxtəlif ola bilər. Ona görə də müəllim öz təsiri ilə uşaqla fəallıq yaratmalı, onun bu və ya digər fəaliyyət növünə tələbatını stimullaşdırmalıdır. Uşaq bu və ya digər fəaliyyət növünü necə həyata keçirmək lazımlı olduğunu həmişə bilmir, halbuki bu fəaliyyət növünün müvəffəqiyyətli icrası onun şəxsi inkişafı səviyyəsinə təsir göstərir. Deməli, əsas vəzifə uşağı fəaliyyətin praktik surətdə həyata keçirilməsinin üsulları ilə silahlandırmaqdır. Təsadüfi deyildir ki, riyazi məsələlərin həlli zamanı müəllim yalnız düzgün nəticələri deyil, həm də şagirdin istifadə etdiyi səmərəli üsulları qiymətləndirir.

Şəxsiyyətin fərdi seçiminin həyata keçirilməsi də müəllimin şagirdi nə dərəcədə fəallaşdırmasından və fəaliyyət üsulları ilə silahlandırmaşından asılıdır. Əgər uşağın şəxsi inkişafı bizi narahat edirsə, onda biz daim, hər dəqiqə öz yetirmərimizi himayə etməkdən imtina etməliyik, uşağın etdiyi bütün hərəkətlər üçün məsuliyyəti öz üzərimizə götürməkdən çəkinməliyik, əks halda, o, heç vaxt böyük və müstəqil ola bilməz (biz bu müstəqilliyə nə dərəcədə imkan veririk?!). Uşaqı zəruri fəaliyyət üsulları ilə silahlandırmaqla ona müstəqil qərar qəbul etmək və bunun üçün məsuliyyət daşımaq im-

kanı vermək lazımdır. Beləliklə, pedaqoji təsirin yuxarıda qeyd edilən başlıca vəzifələri şagirdin subyekt mövqeyi tutmasına, öz şəxsi həyatı üçün özünə hesabat verməsinə zəmin yaradır. Qeyd etdiyimiz kimi, pedaqoji təsirin bu vəzifələrinin həyata keçirilməsi pedaqoji texnologiyalar vəsitəsilə təmin olunur. Pedaqoji texnologiyalar müəllim-şagird münasibətlərində daxili məntiqə malik zəruri elementlərin məcmusundan ibarətdir. Pedaqoji texnologiyalar yüksək nəticələr əldə etməyə imkan verən hazır reseptlər deyil, təbii əhəmiyyət kəsb edən qanuna uyğunluqlardır.

Hər bir pedaqoq pedaqoji təsirin ümumi vəzifələrini yerinə yetirərkən konkret peşə-pedaqoji bacarıqlarına yiylənir, onlardan texnoloji elementlər kimi istifadə edir və real həyati situasiyalarını yaradıcı şəkildə həll etmək imkanı qazanır. Müəllimin fəaliyyətinin xarakteri çox vaxt şəxsi komponentlərdən (şəxsiyyətin istiqamətindən və pedaqoji təfəkkürün formalasmasından asılı olaraq) eyni məqsəd müxtəlif müəllimlər tərəfindən müxtəlif formada dərk edilir. Məktəb həyatında baş verən bir sıra situasiyalara ayrı-ayrı müəllimlərin müxtəlif reaksiyaları buna nümunə ola bilər. Məsələn, şagird sinfə pişik gətirib. Sorğu keçirilən müəllimlərin 50%-i heç fikirləşmədən cavab verir ki, şagird bunu dərsi pozmaq üçün edib, ona görə də ona münasibətdə kəskin təsir vasitələri seçməyi nəzərdə tuturlar (valideyni məktəbə çağırmaq, davranışçı qiymətini aşağı salmaq, gündəliyinə qeydlər yazmaq və s.). Müəllimlərin 30%-dən azı uşağın sahibsiz pişiyi himayə etmək kimi xeyirxah arzusunu bəyənərək onu tərifləmişlər. Lakin bu zaman onlar şagirdi davranışına görə yalnız tərifləməklə kifayətlənmiş, heç kəs uşaqlarda canlı aləmə humanist münasibət yaratmaq üçün yaranmış bu vəziyyətdən istifadə etməmişdir. Bu nümunə uşaqlara təsir variantlarının müxtəlifliyini göstərməklə yanaşı, həm də bu təsirin məqsədinin və vəzifələrinin dərk edilməsində müəllimlərin fikir ayrılığının yarandığını sübut edir. Müəllimlərin əksəriyyəti yaranmış bu vəziyyətdə şagirdlərə öz avtoritar rolunu nümayiş etdirmişlər (subyekto-objekt münasibətləri). Müəllimlərin sayca az hissəsi şagirdlərlə xeyirxah münasibətləri qoruyub saxlamaq üçün uşağa və onu əhatə edən hər şeyə məhəbbət nümayiş etdirir, lakin bu zaman da uşağın fəaliyyəti pozitiv qiymətləndirilirsə, o,

obyekt olaraq qalır.

Pedaqoji təsirin təşkili qanunauyğunluqlarının tədqiqi prosesində, yəni pedaqoji texnologiyaların işləniləb hazırlanması prosesində müəyyən əməliyyatlardan ibarət sistem aşkarə çıxır. Bu da öz növbəsində müəllimin pedaqoji təsiri reallaşdırmağa imkan verən bir sıra peşə bacarıqları sistemini aşkar etməyə imkan yaradır. Bu bacarıqlara yiyələnərək onlardan konkret pedaqoji situasiyalarda istifadə etmək yaradıcı prosesdir və burada heç bir şablona yol vermək olmaz. Hər bir konkret situasiyada müəllim texnoloji qanunauyğunluqları, pedaqoji təsirin ümumi vəzifələrini bilməli və peşə əhəmiyyətli texnoloji bacarıqlara malik olmaqla, onların məntiqi, sosial, psixoloji və pedaqoji müstəvidə dəyişməsi meyillərini və şərtlərini təhlil etməlidir. Yalnız belə olduğu təqdirdə şagird şəxsiyyətinin inkişafını təmin etmək məqsədi ilə pedaqoji texnologiyalardan səmərəli istifadə etmək olar.

Nəticə. Pedaqoji texnologiyalar ötən əsrin ortalarından etibarən yaransa da, sürətlə inkişaf edir və müasir təhsil quruculuğunda geniş istifadə olunur. Onun daha keyfiyyətli və səmərəli olmasında özünəməxsus xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və dövrün tələbinə uyğun olaraq davamlı şəkildə inkişaf etdirilməsi əhəmiyyətli rol oynayır. Həmçinin pedaqoji texnologiyaların təkmilləşdirilməsində və düzgün tətbiqində dəyişkən xarakterə malik müəllim-şagird münasibətlərinin nəzərə alınması vacib hesab edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://infourok.ru/istoriya-razvitiya-pedagogicheskikh-tehnologiy-1688751.html>
2. Paşayev Ə., Rüstəmov F. Pedaqogika. Bakı, Nurlan, 2007.
3. Mehrabov A., Abbasov Ə., Zeynalov Z., Həsənov R. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı, Müətərcim, 2006.
4. Mehdizadə M. Ümumtəhsil məktəblərində

təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları. Bakı, 1982.

5. Bünyadova F., Abdulla B. Təlim və tərbiyədə interaktiv texnologiya. Bakı, 2006.

6. Селевко Г. Современные образовательные технологии. Москва, 1988.

7. Щуркова Н. Педагогическая технология. Москва, 2005.

A.Abbasov, K.Quliyeva Pedagogical technologies: importance and content issues

Abstract

The article discusses the emergence and development of pedagogical technologies. Issues of its essence and content are investigated. The requirements for pedagogical technologies and the principles of their application are explained.

А.Аббасов, К.Гулиева Педагогические технологии: вопросы сущности и содержания

Аннотация

В статье рассматривается возникновение и развитие педагогических технологий. Исследуются вопросы его сущности и содержания. Объяснены требования к педагогическим технологиям и принципы их применения.

Ənvər Abbasov,
*Azərbaycan Respublikasının Təhsil
Institutunun direktor müavini, pedaqogika
üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Əməkdar müəllim
e-mail: e.abbasov@arti.edu.az*

Kəmalə Quliyeva,
*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
dosenti, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: kamala.quliyeva51@gmail.com*

TƏLİMİN OPTİMALLAŞDIRILMASININ ÜSUL, VASITƏ VƏ TƏRZLƏRİ

Kamal Camalov,

*Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Pedaqogika və psixologiya kafedrasının
dosenti, pedaqogika elmləri doktoru, Əməkdar müəllim
e-mail: kamal.camalov@gmail.com*

UOT: 37

Xülasə. Məqalədə təlim-tərbiyə işi və təhsilin inkişafında məktəbin əvəzolunmaz rolu olduğu tədqiq və təhlil süzgəcindən keçirilmişdir. Göstərilir ki, müəllim həm məzmun, həm də forma nöqtəyi-nəzərindən öz işini layıqli və ləyaqətli qurmalarıdır. Müəllim şagirdləri zəkaca müdrik, rəftarlarında xeyirxah adamlar kimi yetişdirmək istəyirsə, o zaman məktəbi humanizm emalatxanalarına çevir-məlidir. Həmçinin məqalədə o da vurgulanır ki, müəllim şagirdlərin bacarıqlarına uyğun olaraq onlara öz fikrini söyləmək imkanı verməlidir. Məqalədəki fikirlər onu da deməyə əsas verir ki, çağdaş dövriün müəllimi şagirdlərə guzəştə, nəzakətlə yanaşmağı bacarmalı, şagirdlərin qəlbini sərt ifadələri ilə sindirməməli, əksinə, onlara valideyn məhəbbəti, nəvazişi göstərməlidir. Çünkü müəllim, ancaq öz həlimliyi, səmimiliyi ilə şagirdlərin qəlbini yol tapar, bu vəsilə ilə onlarla mənəvi ünsiyətə girməyi bacara bilər.

Açar sözlər: təlimin optimallaşdırılması, üsul, vasitə və tərz, təlim və tərbiyə, müəllim-şagird, humanizm emalatxanası.

Key words: optimization of training, method, means and style, training and education, teacher-student, humanism workshop.

Ключевые слова: оптимизация обучения, метод, средства и стиль, обучение и образование, учитель-ученик, мастерская гуманизма.

Dünyaya gəlmış-getmiş bütün icti-mai xadimlər müəllimin işinə bö-yük əhəmiyyət vermiş və müə-limin mövqeyini mövcud olmuş bütün cəmiyyətlərdəkindən yüksəkdə tutmayı lazımlı bilmişlər. Çünkü müəllimin vəzifələri mə-suliyyətli və şərəflidir. Müəllimlik gənc nəslə tə-lim və tərbiyə etmək vəzifəsini daşıyır. Müəllim, həmçinin məktəb ərazisindən kənara çıxaraq cəmiyyət içində fikir oyadır, kütlə içərisində bu zamana qədər ilan kimi boğaza sarılan mövhumatçılığı qarşı mübarizə aparır. Çünkü “müasir

dünyamızın inkişaf dinamikasına xas olan bu məntiq, yalnız təhsil müstəvisində böyük uğurlarla nəticələnir” [1, s.305].

Məktəbin təlim və tərbiyə işində müəllimin böyük rolü olduğunu hər şeydən əvvəl bu cəhət göstərir ki, şagirdlərin əxlaqı, bilik keyfiyyəti, onların dünyagörüşü, sosiallaşması, məhz müə-limə məxsus olan keyfiyyətlərdən asılı olur. Yan Amos Komenski əbəs yerə demirdi ki, “müəllimlər mömin, namuslu, fəal və əməksevər şəxs-lər olmalıdır, zahiri görünüş üçün deyil, əsl həqiqətdə onlar başqalarına aşılmalıdır olduqları

xeyirxahlığın canlı nümunəsi olmalıdırlar (heç bir süni şey uzun müddət davam edə bilməz)” [3, s.372].

Yeni insan tərbiyəsi ilə əlaqədar olaraq müəllimlərin qarşısında hazırda daha ciddi vəzifələr durur. Şagirdlərin məktəblərdə faktiki olaraq alıqları bilik həcmi, habelə bu biliklərin möhkəm olması nəticə etibarilə müəllimdən, onun iş keyfiyyətindən asılı olur. Şagirdlərin müvəffəqiyyəti müəllimin hər hansı bir mövzunu aydın, ətraflı və maraqlı şəkildə izah etməsindən, onların biliyini möhkəmləndirmək üçün əlavə olaraq verdiyi tapşırıqları yoxlamaq bacarığından, onlar üçün müstəqil məşgələlər təşkil etməsindən, biliklərində olan nöqsanları vaxtında görmək və aradan qaldırmaq qabiliyyətindən asılıdır. Tədris vəsaitində, məktəb mexanizmində nöqsan olarsa, bunların mənfi təsiri müəllimin yaxşı işi ilə aradan götürülə bilər. Lakin müəllimin özündə nöqsan olarsa, bunlar proqramların mükəmməl və tədris avadanlığının yüksək keyfiyyətli olması ilə islah edilə bilməz. Bunları müəllim özü özü-nütənqid prosesində islah etməlidir. Beləliklə, müəllim işə səmimi yanaşma nəticəsində hər zaman özüne köməkçi tapa bilər.

Məktəblər şagirdlər üçün ictimai yer olarsa...

Təbiət qüvvələrini əldə edib onu təşkil etməyə xidmət edən zəhmət, əlbəttə, maraqlı və cəlb-edicidir. Lakin yeni yetişən nəsildə bəşəriyyət varlığının yüksək forması olan cəmiyyət üçün yaradıcı gənclər yetişdirmək daha maraqlı və cəlbədicidir. Ona görə də böyük çex pedaqoqu Komenski yazır ki, “yolnız varlıların və adlısanlı şəxslərin uşaqları deyil, əksinə, hamı adlısanlılar, adsız-sansızlar, varlılar və yoxsullar, oğlanlar və qızlar bütün şəhərlərdə və qəsəbələrdə, kəndlərdə və kəndciklərdə bərabər olaraq məktəbə cəlb edilməlidirlər” [3, s.93]. Çünkü dünyaya gələn bütün insanlar yalnız bir əsas məqsədlə yaranmışlar: insan olmaq. Müəllim şagirdlərə elmi, milli-mənəvi və bəşəri dəyərləri lazımı qaydada mənimsətməyi bacararsa, şagirdlərdə mövcud həyatı səmərəli keçirmələri üçün nikbinlik oyadarsa, onda gələcək həyata ləyaqətli vətənpərvər vətəndaşlar hazırlanmış olar.

Məktəblər humanizm emalatxanalarına bənzəməlidir

Cəmiyyət tərəfindən bilik, bacarıq və və-

dişlərdə toplanmış təcrübəni böyüməkdə olan nəslə müntəzəm surətdə öyrədən məktəblər meydana gəldiyi vaxtdan təhsil və təlim maraqla dairəsinə səbəb olmuşdur. Təhsil və təlim nəzəriyyəsi olan didaktika pedaqogikanın xüsusi bir sahəsidir. Müəllim didaktik metodlarla təlimdə meydana çıxan hadisə və proseslərin qanuna uyğunluqlarını, şagirdin şəxsiyyətinin formallaşmasına bu qanuna uyğunluqların təsirini, təlimin ayrı-ayrı cəhətlərini obyektiv və subyektiv amillərlə şərtlənməsini izah edir və öyrədir. Didaktika həm insanların bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnməsi kimi, həm də təlim prosesində qazanılmış bilik, bacarıq və vərdişlər sistemi kimi başa düşülür. “Didaktika hər şeyi hamiya öyrətmək məharətidir” şüiarının banisi Y.A.Komenski qeyd edir ki, məktəblərdə təlim ümumi olmalıdır. **Məktəblərdə öyrətmək və öyrənmək nadən ibarətdir?** sualına belə açıqlama verir: “İndi məktəblərdə hamını hər şeyə öyrətmək, lazım geldiyini göstərmək lazımdır. Lakin bu ifadədən bizim, guya bütün elmləri və sənətləri bilməyi (xüsusilə tamam və dərindən bilməyi) tələb etdiyimiz anlaşılmamasın. Bu, işin mahiyyəti etibarilə faydasız olardı, həyatımızın qısalığı üzündən kimse üçün mümkün olmazdı. Çünkü biz görürük ki, hər bir elm – fizika, hesab, həndəsə, astronomiya və bu kimi elmlər, hətta kənd təsərrüfatı və ya bağçılıq o qədər geniş və dərindir ki, ən görkəmli ziyalılar belə, bütün ömür-lərini nəzəri mühakimələrə və təcrübələrə sərf etsəydiilər hamısını əhatə edə bilməzdilər” [3, s.73]. Y.A.Komenski buna nümunə olaraq riyaziyyat elmində – Pifaqoru, mexanika elmində – Arximedi, dağ və mədən işlərində (metallurgiyada) – Aqrikolani, ritorika elmində – Linqoliyanı (o, kamil Sise-roncu olmaq üçün təkcə bu elm ilə məşğul olmuşdu) nümunə göstərir. Ancaq yenə də müəllim şagirdlərinə mövcud olan və ətrafda cərəyan edən ən mühüm məsələlərin əsaslarını, xassə və məqsədlərini anlatmağa çalışmalıdır. Çünkü insanlar dünyaya yalnız müşahidəçi olmaq üçün deyil, həm də fəaliyyət göstərmək üçün göndəriliblər. Deməli, heç bir müstəsna olmadan məktəblərdə və məktəblər sayəsində aşağıdakılara çalışmaq lazımdır:

- elmlər və sənətlər vasitəsilə qabiliyyətlər inkişaf etdirilməli;
- dillər təkmilləşdirilməli;

– bütün əxlaqi qaydalara uyğun olaraq xeyrxaqliq və əxlaqi görüşlər hər cəhətdən inkişaf etdirilməli;

– Allaha həqiqətən hörmət edilməlidir.

Y.A.Komenski məktəblərin humanizm emalatxanasına bənzəməsini arzu edir. Yəni uşaq məktəbdə şüurlu olarsa, özü-özünə hakim olarsa, müəllimini sevindirən insan olarsa, bu zaman məktəblər humanizm emalatxanalarına bənzəyər. Bu da o zaman mümkündür ki, məktəbin müəllim və şagirdləri zəkaca müdrik, rəftarlarında xeyrxaħ insan olmaqla üzərlərində çox zəhmət çəkmış olsunlar.

Təlimdə elmlilik, sistemlilik və ardıcılıq gözlənilərsə...

Ümumtəhsil məktəblərində *elmlilik prinsipi* demək olar ki, bütün təlim fənlərinin strukturunu və məzmununu nəzərdən keçirib dəyişdirməyi tələb edir. Çünkü elm inkişafdadır. “Elmilik prinsipi ayrı-ayrı fənlər üzrə öyrənilən faktların, anlayış və qanuna uyğunluqların sisteminin mənbəyi kimi elmə əsaslanmağı nəzərdə tutur” [2, s.122]. Y.A.Komenski yazır ki, elmdə müşahidə və ya seyretmə müəyyən ünsürlərlə, yəni gözlə, obyektlə və işiqla şərtlənir. Belə ünsürlər mövcud olduqda, ancaq görmək mümkün olur. Daxili görmənin gözü ağıdır və ya zehni qabiliyyətdir. Obyekti ağlın xaricində və daxilində olan bütün şeylər, işiğini isə diqqətdir. Xarici görmədə bütün şeyləri olduğu kimi görmək üçün müəyyən üsul (vasitə) lazımlı kimi, burada da müəyyən üsul lazımdır ki, hər şeyi o üsulla təqdim edəndə ağıl onları düzgün, asan qavrasın və dərk etsin. Komenski deyir ki, əgər şagird müəllimin aşağıdakı dörd şərtinə əməl edərsə, onda o, elmlərin sırlarından asanlıqla baş aça bilər:

– o, (şagird – K.C.) saf mənəvi gözə malik olmalı;

– obyektlər həmin şəxsin (şagirdin – K.C.) qarşısına qoyulmalı;

– həmin şəxs (şagird – K.C.) hökmən diqqətli olmalı;

– müşahidə ediləcək şeylər lazımı qayda ilə bir-birinin ardınca təqdim olunmalıdır.

Bu zaman həmin şəxs, hər şeyi düzgün və asanlıqla mənimşəyəcəkdir [3, s.175].

Təlimdə *sistemlilik* və *ardıcılıq* olmasa, o zaman elmlilikdən danışmaq olmaz. Tədrisin gedişi

bilik əldə etmək vəzifəsinə, qəti surətdə çərçivəyə alınmış sistematik bilik əsaslarının mənimşənilməsinə uyğun olmalıdır. Bilik həcmi və onların mənimşəmə metodları bir-birinə qarşı qoyulmadan həll edilə bilməz. Bunlar bir-birinə bağlıdır. Məzmun həllədici rol oynayır. Şagirdlərə çərçivəyə alınmış bilik dairəsi verilməlidir. Metod bu vəzifəyə mane olmaq deyil, onun həllinə yardım göstərməlidir. Maddi təhsil vəzifəsini, yəni faktiki biliklər əldə etmək vəzifəsini formal təhsil vəzifəsinə və şagirdlərdə təfəkkürü inkişaf etdirmək, onları müstəqil olaraq bilik kəsb etmək vəzifəsinə alışdırmaq işini bir-birinə qarşı qoymaq düzgün deyildir. Bu cür qarşı-qoyma vahid bir vəzifənin bir-birini yox edən vəzifəyə bölünməsi, məsələnin belə antielmi surətdə həll edilməsidir. Şagirdlərdə vərdiş yaratmaq işində ciddi ardıcılığa riayət etməklə bilikləri möhkəm mənimşətmək olar. Hər bir yeni bilik elementi məlum olan şeyə əsaslandığı halda, artıq mənimşənilmiş olan cəhətə dərindən daxil olduqda şagird tərəfindən möhkəm mənimşənilir. Şagird üçün çətinliyin artmasında tədriciliyə riayət edilməsi tədris işində onun müvəffəqiyyətlərinin doğru təminatıdır. Hislərimiz, duyğularımız bir-birinə necə möhkəm birləşibsə, təlimdə də sistemlilik və ardıcılıq bir-birinə möhkəm birləşməlidir.

Sistemlilik olmadan təlimin elmliliyi mümkün deyildir. “Sistemlilik və ardıcılıq prinsipi elmlilik prinsipi ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır” [4, s.129]. O mexaniki surətdə məktəbə gətirilə bilməz və gətirilməməlidir. Lakin tədris fənnində olan sistem onu elmə yaxınlaşdırın xüsusiyyətlərdən biridir. Elmdə olduqca çox mücərrəd material, fərziyyə, elmi nəzəriyyə, mübahisəli konsepsiyanlar vardır. Məktəbdə şagirdlərə müəyyənləşdirilmiş, elm tərəfindən qəbul olunmuş biliklər, əlbəttə, uşaqlar və yeniyetmələr üçün müyəssər olan, onların yaş və psixoloji xüsusiyyətlərinə uyğun verilir.

Keçirilən mövzular müstəqil mövzular və sitəsilə aparılarsa...

Bildiyimiz kimi, Y.A.Komenski əyanılık prinsipini müəllimlər üçün “qızıl qayda” [3, s.176] adlandırır. Qeyd edir ki, “əyani qavrayış yolu ilə mənimşənilmiş biliklər həmişə möhkəm olur. Əgər mən bir dəfə də olsa, qəndi dadmışamsa, dəvəni görmüşəmsə, bülbülün səsini eşitmə-

şəmsə, Romada olub onu müşahidə etmişəməsə (ancaq diqqətlə), əlbəttə, bütün bunlar hafizədə möhkəm nəqşlənir və unudulmur. Gözü ilə görən bir şahid, yalnız eşitdiyinə görə danışan on şahiddən yaxşıdır... Məsələn, nəbatatşunaslar, zoocraflar, həndəsə mütəxəssisləri, geodizistlər öz izahatlarına şəkillər əlavə edirlər ki, bu da çox faydalıdır. Fizika tədrisində, habelə başqa fənlərin tədrisində də bu yoldan istifadə etmək məsləhətdir” [2, s.175]. K.D.Uşinski də Komenski kimi təkid edir ki, “uşaq rənglərlə, formalarla, surətlərlə fikirləşir, ona görə də əyanılıyın köməyi ilə hər şey daha asan və daha möhkəm mənimşənilir” – deyərək, əyanılıyın zəruriliyini əsaslandırırırdı.

Dövrünün yaradıcı və qabaqcıl müəllimləri adını qazanmış J.J.Russo, İ.H.Pestalotsi, A.Dis-terveq [5, s.182], K.D.Uşinski və başqalarının əyanılık haqqında fikir və ideyalarını ümumi kontekstdə belə ifadə edə bilarik: Müəllim dərsdə hər bir yeni elmi bilik verən mövzu haqqında konkret hadisələrin, ətraf aləmdəki cisimlərin müxtəlifliyini eks etdirməyi bacararsa, bu zaman əyani vəsaitlərlə şagirdlərin dərkətmə fəaliyyəti asanlaşar, əyanılıyın yaratdığı canlı əlaqələr uzun müddət şagirdlərin yaddaşlarında iz salmış olar.

Məktəb şagirdləri onlara əlverişli olan bilikləri tam düşüncəli surətdə mənimşəməlidirlər. Onların ən sadə bilikləri belə möhkəm, daha bərk və sarsılmaz olmalıdır. Hər bir şagird yalnız mənimşədiyi nəticələri, qaydaları praktikada o halda, düzgün və dəyişməz şəkildə tətbiq edə bilər ki, o, öz nəticələrinin sahibi olsun və bu nəticələri düşüncəli surətdə mənimşəmiş olsun. Öyrənilən şeyi düşünmədən həyata keçirtmək, ancəq sxolastik metodlarına xarakter haldır. Fransız humanisti Monten deyirdi: “Biz yalnız hafizəmizi doldurmaq üçün işləyirik, ağlımız və vicedanımızı doldurmuruq. Həzm olmayan, qida horrasına çevrilməyən və orqanizmimiz tərəfindən mənimşənilməyən qidanın nə kimi faydası ola bilər?” Monten 15-16 il məktəbdə oxuduqdan sonra qayıtmış gənc haqqında belə yazar: “O, doldurulmuş ruhunu gətirməli idi, amma üfürülüb şişirilmiş ruhunu gətirdi – ruhunu doldurmaq əvəzinə onu üfürüb şişirmişdir. Daima şagirdin qulağına çığırırlar, guya qıfa bir şey tökürlər, şagirdin vəzifəsi isə ona deyilən sözləri

təkrar etməkdən ibarətdir. Mən istərdim ki, müəllim işin bu cəhətinin düzəltsin, istərdim ki, işin lap əvvəlindən şagirdin bacarıqlarına uyğun olaraq ona öz fikrini söyləmək imkanı versin, onda cisimlərə qarşı zövq oyatsın, şagird cisimləri seçməyi, bunların arasındaki fərqləri tapmağı bacarsın, müəllim bəzən şagirdə yol göstərsin, bəzən də bu yolu tapmağı öz öhdəsinə buraxsın...”.

Cox təəssüf hissi ilə bildirək ki, çağdaş dövrümüzdə də elə müəllimlərimiz vardır ki, hələ də öyrənilən mövzunun mənasını anlamadan onu mexaniki surətdə öyrədir, əzbərlədir. Unudur ki, belə olduqda şagirdlərin hafızələrinin yalnız bir tərəfi “dolur”. Unudurlar ki, onlar bu zaman şagirdlərə saxtalaşdırılmış elm verir, onların hafızələrini gərəksiz şeylərlə doldurur və uşağın müstəqil aktiv təfəkkürünü inkişafdan zəlil qoyular. Halbuki, “şagirdlərin idrak prosesinin fəaliyyət dinamikasını elə tənzimləmək lazımdır ki, onlar duyuqları predmet və hadisələri, yeni elmi-nəzəri faktları dərindən mənimşəyib qavarasın, hafızəsində saxlasın, hifz etsin, sonra təfəkkür süzgəcindən keçirərək nitq vasitəsilə onu ifadə edə bilsin” [6, s.169].

Y.A.Komenski müəllimə yüksək qiymət verərək deyir ki, öz işini forma üçün deyil, ciddi və mehriban surətdə yerinə yetirən müəllim həqiqi pedaqoqdur. Onun fikrincə, məktəbin düzgün işləməməsində eksər halda müəllimin özü təqsirkardır. O, şagirdlərə yaxın, səmimi olmayı müəllimdən tələb edərək yazırırdı: “Əgər müəllimlər şagirdlərə güzəştə və nəzakətlə yanaşsalar, şagirdlərin qəlbini sərt ifadələri ilə sindiriməsalar, eksinə, onları atalıq məhəbbəti, nəvazişi və nəsihətlərlə özlərinə cəlb etsələr, məşğələlərə başlayarkən məşğələlərin üstünlüyünü, xoş və asan olduğunu açıb göstərsələr, əgər müəllimlər ən çalışqan şagirdləri bəzən tərif etməklə həvəsləndirsələr, əgər onlar şagirdləri öz evlərinə dəvət edərək, orada, eləcə də sinif otağında onlara sonralar da öyrənməli olacaqları şeylərin şəkillərini, optika və ya həndəsi alətləri, qlobusları və uşaqları heyrətə gətirəcək bu kimi başqa şeyləri göstərərək izah etsələr, daha sonra, əgər onlar uşaqlar vasitəsilə bəzən ata-analara hər hansı bir məlumat göndərsələr uşaqla biliyə həvəs oyanar, bir sözə, əgər müəllimlər şagird-

lərinə şəfqətli münasibət göstərsələr asanlıqla onların qəlbini özlərinə elə cəlb edərlər ki, uşaqlar məktəbə gəlməyə evdə qalmaqdan daha artıq həvəs göstərərlər” [3, s.122-123].

Bu mənada, dünya şöhrətli Üzeyir Hacıbəyov da qeyd edir ki, müəllim pedaqogika, psixologiya elmlərini dərindən bilməli, xalq balalarını sevməyi bacarmalı, ana dilinin təmizliyini və gözəlliyyini qorunmalı, həmcinin geniş dünyagörüşlü, elmlı, mərifətli bir müəllim olmalıdır. “Tərbiyə işində cüzi səhlənkarlıq uşağın gələcəyini pozub, evini yıxar. Zatən bizim oxumuşlarımızın da bu gün hamını məyus edən bəzi pis-pis əməllərinə də onların uşaqlıqda fəna yolda tərbiyə olunmalarıdır” [7, s.162].

Məlumdan məchula və yaxud sadədən mürəkkəbə

Şagirdin əqli təcrübəsindəki hisdən, sadə olan qavrayışından başlayaraq və yaxud başqa cür desək, cisimlərin qavrayışından başlayaraq inkişaf edib, ümumi təsəvvür alınmasına doğru mücərrəd sadə olan şeylərdə daha ümumi anlayışlar yaradılmasına doğru gedir. Bu iki nöqtə arasında uşağın əqli cisimləri müqayisə etmək, onu hissələrə ayırmak, mühüm əlamətləri tapmaq kimi mürəkkəb proseslər üzərində işləyir. Y.A.Komenski şagirdlərə “nələri öyrətmək və öyrənməyə dair qaydalar”dan bəhs edərkən yazır ki, “sadə mürəkkəbdən qabaq gəlməlidir, o daha asan öyrənilir... Bu qaydaya müdriklik verən və onun yolunu işıqlandıran belə bir qızıl qayda vardır: yaxşı şeyləri ehtirasla, daha yaxşı şeyləri daha böyük ehtirasla, ən yaxşı şeyləri isə ən qüvvətli ehtirasla mənimsəməyi və icra etməyi öyrədən məktəb xoşbəxtidir” [2, s.251]. Deməli, təlim prosesində “öyrənenin fitri istedadı, yaradıcılıq qabiliyyəti nəzərə alınmalıdır” [8, s.125]. Təbii ki, şagirdin fitri istedadı, yaradıcılıq qabiliyyəti nəzərə alınarsa, diqqət edilərsə, gələcəkdə bundan millət də, xalq da faydalananmış olacaqdır. Alınmazsa, diqqət edilməzsə, pedaqoq Üzeyir bəyin sözləri ilə desək, qabiliyyətlilər də cəmiyyət arasında məhv olub itəcəklər. Ü.Hacıbəyov yazır: “Məktəblərimizdə oxuyan şagirdlərə baxıram, onların içində elələrini görürəm ki, istedad və qabiliyyətləri özlərində, işlərində, danışqlarında aşikardır. Və fikir edirəm, əcəba bunlara vüsət veriləcəkdir ki, öz iste-

dadları iqtizasınca təlim görüb, axırda işlərindəki məharətlə millətə mənfəətlər yetirsinlər? Yoxsa, ağır şərait içində hər bir qabiliyyətləri məhv və nabud olacaqdır...” [9, s.159].

Nəticə. Yuxarıda deyilənləri və araşdırımızı ümumiləşdirərək belə deyə bilərik ki:

- müəllim təlimin təşkili prosesində şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi təfəkkürünü formalaşdırma, xüsusu səy və təlaş göstərməli, onlarda yaradıcı təfəkkürü tərbiyə etməlidir;

- müəllim həm məzmun, həm də forma nöqtəyi-nəzərindən öz işini layiqli və ləyaqətli qurmalıdır;

- müəllim təlim prosesində şagirdlərin axtarıcı, yaradıcı fəaliyyət göstərməsinə münbət zəmin yaratmaq istəyirsə, o zaman aydın şəkildə təsviri, müqayisəli, izahlı ümumiləşdirmələr aparmalıdır;

- müəllim şagirdlərə gərəksə ifadədə və gərəksə də vərdiş yaratmaq işində ciddi ardıcılığa riayət etməlidir;

- müəllim şagirdlərə hislərimiz, duyğularımız bir-birinə necə möhkəm birləşibsə, təlimdə də elmiliyi, sistemliliyi və ardıcılığı bir-birinə möhkəm birləşdirməlidir;

- müəllim şagirdlərin ruhunu şar kimi üfürüb doldurmaqla yox, şagirdlərin bacarıqlarına uyğun olaraq ona öz fikrini söyləmək imkanı verməlidir;

- müəllim şagirdlərə güzəştə, nəzakətlə ya-naşmalı, şagirdlərin qəlbini sərt ifadələri ilə sindirməməli, əksinə, onlara atalıq, analıq məhəbbəti, nəvazişi göstərməlidir;

- müəllim öz həlimliyi, səmimiliyi ilə şagirdlərin qəlbini yol tapmalı, onlarla mənəvi ünsiyətə girməyi bacarmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənli O. Təhsilin müasir psixoloji problemləri. Naxçıvan, Əcəmi, 2017, 416 səh.
2. Komenski Y.A. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı, Azərnəşr, 1961, 340 səh.
3. Komenski Y.A. Böyük didaktika. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 388 səh.

4. Abbasov A. Pedaqogika (orta ixtisas məktəbləri üçün dərs vəsaiti). Bakı, Mütərcim, 2010, 360 səh.
5. Qasimova L., Mahmudova R. Pedaqogika. Bakı, Çaşıoğlu, 2012, 548 səh.
6. Sadıqov F., Həsənli O. Didaktika. Bakı, Elm və təhsil, 2015, 272 səh.
7. Hacıbəyov Ü. Əsərləri. 6 cilddə, IV c. Bakı, Azərbaycan. SSR EA, 1968, 307 səh.
8. Axundova İ. Tədris prosesində tədrisin yüksəldilməsi yolları. "Pedaqoji Universitet xəbərləri" jurnalı. Bakı, 2000, №1-2, səh.125-132.
9. Hacıbəyov Ü. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yayıçı, 1985, 653 səh.

K.Jamalov

Methods, means and types of training optimisation

Abstract

Article named the irreplaceable role of school in the development of teaching, upbringing and education has been researched and analysed. It is shown that, a teacher must organize his work in a decent and dignified manner both in terms of content and form; if a teacher wants to educate students as intelligent people, people with kind behaviour, then he or she must turn the school into humanism workshops. The article also emphasizes that a teacher should not inflate the students' spirits like a balloon, but give them the opportunity to express themselves according to their abilities. The ideas in the article also suggest that a modern teacher should treat students with compassion and courtesy, he or she must not

break the hearts of students with harsh words, but show them parently love and affection. Because a teacher can find a way into the hearts of his or her students only with his or her meekness and gentleness, by this way he or she can communicate with them spiritually.

К.Джамалов

Методы, приемы и средства оптимизации обучения

Аннотация

Была проанализирована и исследована незаменимая роль школы в развитии обучения, воспитания и образования. Показано, что учитель должен строить свою работу подобающим образом, достойно как с точки зрения содержания, так и с точки зрения формы; если учитель хочет воспитывать учеников как мудрых по разуму, добрых по отношению к ним людей, то он должен превратить школу в своеобразную мастерскую гуманизма. Также в статье подчеркивается, что учитель должен дать им возможность высказать свое мнение в соответствии с умениями учеников. Мнения, изложенные в статье, дают основание говорить и о том, что современный учитель должен уметь идти на уступки ученикам, быть вежливым, не разбивать сердца учеников своими резкими высказываниями, а, напротив, проявлять к ним родительскую любовь, ласку. Потому что учитель может только со своей кротостью, мягкостью находить путь к сердцам учеников, этим способом войти с ними в духовное общение.

PEŞƏ TƏHSİLİ: NƏZƏRİ-KONSEPTUAL BAXIŞ VƏ COVID-19 PANDEMİYASININ TƏSİRLƏRİ

Metin Bayram İbrahimli,

*“FAB Boya və Kimya Sənayesi” MMC-nin mühasibi,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin magistri*

e-mail: metinbayramibrahimli09@gmail.com

UOT: 33; 37

Xülasə. Məqalədə peşə təhsili nəzəri və sistemli şəkildə araşdırılmış, onun tarixi inkişafı və müasir əmək bazarında rolü tədqiq olunmuşdur. Bundan əlavə, peşə təhsilinin iqtisadi inkişafa töhfələri və COVID-19 pandemiyasının peşə təhsili almış məzunların məşğulluğuna təsirləri öyrənilmişdir. Həmçinin Azərbaycan Respublikasında peşə təhsilinin normativ-hüquqi bazası və son illərdə onun təkmilləşdirilməsi istiqamətində görülmüş işlər müəyyənləşdirilmişdir. Araşdırma zamanı yerli və xarici elmi mənbələrə, rəsmi dövlət qurumlarının və beynəlxalq təşkilatların açıq məlumatlarına, eləcə də internet resurslarına müraciət olunmuşdur. Tədqiqat metodu kimi analiz, təhlil, ümumiləşdirmə metodlarından və son dövrlərdə aparılmış nəzəri və empirik tədqiqatların nəticələrindən istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: peşə təhsili, əmək bazarı, ixtisas, iqtisadiyyat.

Key words: vocational education, labor market, specialty, economy.

Ключевые слова: профессионально-техническое образование, рынок труда, специальность, экономика.

Pesə təhsilinin tarixi bəşər övladının özü qədər qədim hesab olunur və onun ilkin rüşeymləri ibtidai insanların yaşamaq uğrunda mübarizəsinə təcəssüm etdirən sadə əl əməyi ilə əlaqələndirilir. Zaman keçdikcə peşə təhsili mahiyyət və formaca dəyişikliyə məruz qalmış və sivilizasiyalı cəmiyyətin inkişafına uyğun olaraq hazırkı səviyyəyə gəlib çatmışdır. Tarixçilər qədim Babil kralı Hammurapinin dövründə təlimlərə yüksək əhəmiyyət verildiyini aşkar etmişlər. Şagirdlərin peşə biliklərinə yiyələnməsini nəzərdə tutan belə təlimlər təxminən 1500 il sonra özünün parlaq inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. İlkin yəhudü qanunları isə atanın oğluna peşə bilikləri

öyrətmək üçün məsuliyyət daşıdığını açıq şəkildə müəyyənləşdirmişdir. 1061-ci ildə Parisdə Şamçılar Gildiyasının əsası qoyulduğdan sonra müəyyən məqsədlər ətrafında insanları birləşdirən və peşə təhsilinin bəzi formalarını özündə ehtiva edən sənətkar təşkilatları meydana gəldi [8]. Sonrakı mərhələlərdə isə peşə təhsilinin inkişafı sosial və iqtisadi faktorlarla sıx bağlı olmuşdur. Araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, əvvəllər peşə təhsili, əsasən, aztəminatlı ailələrin uşaqları üçün nəzərdə tutulmuş, varlı ailələrin uşaqları ali təhsil aldığı halda, kasib ailələrin övladları peşə təhsili ocaqlarına yönləndirilmişdir. Lakin sonradan vəziyyət kökündən dəyişib və mövcud tendensiyalar peşə təhsili

ixtisaslaşmasına malik olan şəxsləri ənənəvi ali məktəblərin məzunları ilə müqayisədə əmək bazarında daha lazımlı mövqeyə gətirmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, peşə təhsilinə mərağın artması XX əsrin əvvəllərində baş verən böyük iqtisadi və sosial dəyişikliklərlə vəhdətdə baş vermişdir. Fabrik sahibləri sürətlə sənayeləşən cəmiyyətdə ixtisaslı işçi tapmaqda çətinliklərlə üzлəşirdilər. Bununla əlaqədar olaraq, həmin dövrədə dövlət peşə məktəbləri mühacirlərin və fermər uşaqlarının böyük axını ilə qarşılaşmışdır [5]. Zaman keçdikcə peşə təhsili emal sənayesində, sənətkarlıq, texniki və mühəndislik sahələrində, eləcə də mühasibatlıq, tibb bacısı, memarlıq, əczaçılıq və digər müxtəlif istiqamətlərdə peşəkar kadr hazırlığını həyata keçirən populyar təhsil sisteminə çevrilmişdir. Peşə ixtisaslaşmaları qeyri-akademik xarakter daşıdığından konkret sahə ilə əlaqəli və ya praktik fəaliyyətlərə əsaslanan bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsini şərtləndirir.

Peşə təhsili, dövlət məktəbləri seriyasından foto. 1918-ci il; gənc oğlanlar ağac emalını öyrənirlər

Mənbə: ABŞ Kongres kitabxanasının çap və fotosəkillər şöbəsi. Vaşinqton, D.C.

1970-ci illərdə hüquq müdafiəçiləri və təhsil islahatçılarının peşə təhsilinin yoxsul təbəqəni aşağı səviyyəli işlərə cəlb etmək üçün vasitə olunduğu haqqında iddialar qaldırmamasına qədər ABŞ-da peşə təhsili bakalavr pilləsində təhsilini davam etdirməyən şagirdlər üçün yol xəritəsi olaraq nəzərdə tutulurdu. Mövzu ətrafında mübahisələr peşə təhsilinin populyarlığını bir müddət

aşağı saldı. Ancaq 1990-cı illərin əvvəllerindən başlayaraq, bir sıra ştatlarda şagirdləri kolleclərə və karyeraya hazırlayan akademik təhsillə əlaqələndirilmiş “məktəbdən iş” proqramları həyata keçirilməyə başlandı. 2006-cı ildə Perkins Aktına icazə verilməsi isə iş həyatını akademik təhsil və peşə təlimləri ilə vəhdətdə inkişaf etdirən proqramların maliyyələşdirilməsinə təkan verdi və “peşə təhsili” ifadəsi “karyera və texniki təhsil” (KT) konsepsiyası ilə əvəzləndi.

Son illərdə ABŞ-da orta məktəblərdə və orta təhsildən sonrakı mərhələ üçün nəzərdə tutulan proqramlarda KTT ilə bağlı innovasiyaların tətbiqi və digər fəaliyyətlər dövlət səviyyəsində dəstəklənir. Onu qeyd etmək kifayətdir ki, yalnız 2016-cı ildə 42 ştat KTT ilə bağlı siyasetində 140-a yaxın dəyişiklik etmişdir [13]. Bu baxımdan, Kaliforniya ştatı KTT ilə bağlı böyük investisiyalar yatırığına görə nümunə kimi göstərilə bilər. Belə ki, 2016-cı ildən başlayaraq, dövlət sənayenin işçi qüvvəsinə böyük ehtiyac olan sektorlarının tələbatını ödəmək üçün yeni proqram başlanılmışdır və KTT-ni təşfiq etmək üçün hər il 115 kollecə 248 milyon dollar vəsait ayılır [2]. Bütün bunlar müasir iqtisadiyyatda və təhsil sistemində peşə təhsili və onun formalarının mühüm rol oynadığından xəbər verir.

Araşdırma göstərir ki, peşə təhsili XX əsrə şaxələnməyə nail olmuşdur və hazırda ənənəvi sənətkarlıq və kottec sənayesi ilə yanaşı, pərakəndə satış, turizm, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT), dəfn xidmətləri və kosmetika kimi sahələrdə də təşəkkül tapmışdır. Bir amili də vurğulamaq lazımdır ki, peşə təhsili ənənəvi öyrənmə metodları ilə daha sıx bağlıdır. Lakin mövcud əmək bazarı daha çox ixtisaslaşmaya məruz qaldığından və sənayeləşmə daha yüksək bacarıqlara malik işçilər tələb etdiyindən müasir peşə təhsili müəssisələri əl əməyi tələb edən sənət sahələri ilə yanaşı, yeni industriyalar üçün də yüksək bilik və bacarıqlara malik mütəxəssis hazırlığını həyata keçirir. Ona görə də hökumətlər və özəl təşkilatlar peşə təhsilinin gələcəyinə getdikcə daha çox sərmayə qoymağa çalışırlar.

Peşə təhsilinin rolu və COVID-19 pandemiyasının təsirləri

Son illərdə peşə təhsili ilə bağlı tədqiqatlar əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır və əvvəlki tədqiq-

qatlardan fərqli olaraq, yeni araşdırmlar fərdi təşəbbüs'lərlə kifayətlənmir. Belə ki, ayrı-ayrı alimlərlə yanaşı, müxtəlif ölkələrin rəsmi qurumları və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən çoxsaylı nəzəri və empirik tədqiqatlar həyata keçirilir. Bundan əlavə, bəzən koordinasiya olunmuş müştərək araşdırmlara da rast gəlinir ki, bu da peşə təhsili tədqiqatlarının getdikcə daha çox qlobal xarakter daşımاسından irəli gəlir [11]. İnsan kapitalı nəzəriyyəsinin tətbiq olunduğu tədqiqatlarda insanların əmək bazارında yüksək gəlirli işlər tapmasını dəstəklədiyi üçün müəlliflər peşə təhsilini vacib seqment olaraq qiymətləndirirlər. Ancaq beynəlxalq təcrübələr göstərir ki, struktur quruluşundan, eləcə də yerli faktorlardan asılı olaraq peşə təhsilinin səmərəlilik əmsalı ölkələr üzrə dəyişir və peşə təhsili sistemi müstəqil fəaliyyət göstərdiyi hallarda cəmiyyətə və iqtisadiyyata da haçox fayda verir [6].

Müasir əmək bazarının dinamik inkişafı yeni bizneslər və texnologiyalar ilə bağlı bir sıra bacarıqlara yüksək tələbat formalaşdırıldığı halda, bəzi ixtisas və peşələrin əhəmiyyətini azaldır [1]. Peşə təhsili əmək bazarının tələblərinə uyğun kadr hazırlığını həyata keçirir və ya ən azı bu tələbatı ödəmək niyyətini qarşıya qoyur. Əgər biz peşə təhsili məzunlarının müasir əmək bazarında və industriyalarda icra etdiyi funksiyaları maşın və robotlara həvalə etsək, sünə intellekt texnologiyalarına əsaslanan avtomatlaşdırma mexanizmləri gündəlik həyatımızın bütün sahələrinə sirayət edər, qazanılmış təcrübəni və mövcud iş şəraitini kökündən dəyişə bilər [9].

Peşə təhsilinin digər mühüm rolu bütün milli iqtisadiyyatlarda prioritet hesab olunan kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına verdiyi töhfələrlə bağlıdır. Bunun izahı ondan ibarətdir ki, kiçik və orta müəssisələr məhdud maliyyə və insan resurslarına malik olurlar və böyük şirkətlərdən fərqli olaraq, yüksək ixtisaslı mütəxəssisləri cəlb edə bilmirlər. Belə bizneslərin fəaliyyətini davam etdirmək uğrunda güclü rəqabət apardığı və innovasiyaların tətbiqinə çalışdığı bir vaxtda işçi ehtiyaclarını peşə təhsilinin imkanları hesabına ödəməyə çalışır [3].

Xeyli müddət önce həyata keçirilsə də, Malayziyada aparılmış empirik tədqiqat inklüzivlik baxımından və əldə olunan nəticələrinə görə diqqət çəkir. Belə ki, Malayziyanın iqtisadi inki-

şafında peşə təhsilinin rolunu müəyyənləşdirmək məqsədi ilə 276 təhsil işçisi (pedaqoq, müəllim) və 53 işəgötürən arasında sorğu keçirilmiş və məlumatlar Statistik Analiz programı (SAS 6,12 versiyası) vasitəsilə təhlil edilmişdir. Sorğuya cəlb edilən 276 təhsil işçisinin 69%-i kişilərdən, 31%-i isə qadınlardan ibarət olmuş və iştirakçıların əksəriyyətini, yəni 85,7%-ni malaylar, digər qismini 12,5%-lə çinlilər, 1,5%-lə hindistanlılar və s. təşkil etmişdir. Sorğuya qatılanların 89%-i müəllimlərdən, 11%-i isə inzibati işçilərdən ibarət olmuşdur. Respondentlərin 66%-i peşə məktəblərində pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olanlar, 34%-i isə kolleclərdə çalışan təhsil işçiləri olmaqla, ümumilikdə 26%-nin 6-10 illik müəllimlik təcrübəsi olmuşdur. Aparıcı üç peşə istiqaməti – respondentlərin 13%-i ilə təmsil olunan elektrik mühəndisliyi, 10,1% payla maşınqayırma və 9,1% göstərici ilə mülki mühəndislik olmuşdur.

İşəgötürənlərin demoqrafik göstəricisi də zəngin olmuş və respondentlərin 91%-i kişi, 9%-i isə qadınlardan ibarət olmuşdur. İştirakçıların 76%-ni malaylar, qalanını isə 15%-lə çinlilər və 9% payla hindistanlılar təşkil etmişdir. Araşdırında iştirak edənlərin 59%-i menecerlərdən, 32%-i nəzarətçilərdən və 9%-i baş direktorlardan ibarət olmuşdur. Respondentlərin 51%-i bakalavr dərəcəsini özlərinin ən yüksək təhsil səviyyəsi kimi göstərmış və 30,2%-nin 6 ildən 10 ilədək idarəetmə təcrübəsi olduğu qeyd edilmişdir.

Pedaqoqlar və işəgötürənlər ümumi olaraq razılaşmışlar ki, peşə təhsili və təlimləri Malayziyanın iqtisadiyyatına əhəmiyyətli töhfə verir. Bununla belə, sorğu nəticələrinin statistik təhlili göstərir ki, təhsil işçiləri peşə təhsili müəssisələrinin kifayət qədər ixtisaslı kadr hazırladığına əmin olduqları halda, işəgötürənlərin bu baxımdan müəyyən tərəddüdləri vardır. Lakin bunun özü belə təhsil müəssisələri və iş yerləri arasında kadr hazırlığında mövcud olan ənənəvi fikir ayrlılıqlarından qaynaqlana bilər. Digər tərəfdən isə pedaqoqlar və işəgötürənlər ortaqlıq fikri bölüşürlər ki, texniki və peşə proqramları yeni bacarıqların və texnoloji biliklərin öyrədilməsində daha əlverişli imkanlara malikdirlər. Bu onunla əlaqələndirilə bilər ki, peşə proqramlarını mənimsəmək üçün sərf olunan zaman daha optimaldır və belə proqramlara müraciət edənlər çox hal-

larda əmək bazarında mövcud olan tələbə və ya bəzən konkret vakansiyaya görə peşə programlarını seçirlər. Hərdən də işlədikləri müəssisədə kvalifikasiya tələb olunduğu üçün insanlar peşə təhsilinə müraciət etməli olurlar.

Tədqiqat göstərir ki, müəllimlər dövlət peşə müəssisələrinin müvafiq özəl təşkilatlardan daha rəqabəticil məzunlar yetişdiriyinə əmin olsalar da, işəgötürənlərin bu baxımdan müəyyən tərəddüdləri vardır. Pedaqoqlar və işəgötürənlər arasında daha bir ortaq fikir ondan ibarətdir ki, peşə təhsili və təliminə yatırılan maliyyə sərmayələri özünü doğruldur. Hər iki tərəf əmindir ki, peşə təhsili proqramlarını bitirənlər akademik təhsil məzunlarından daha çox iş tapmaq fürsətləri qazanırlar. Karyera və iş həyatında əhəmiyyətli rol oynayan kommunikasiya bacarıqlarına gəldikdə isə həm təhsil müəssisələrinin təmsilçiləri, həm də işəgötürənlər şəxsi nümunələri istisna etməklə peşə təhsili və texniki proqram məzunlarının bu baxımdan yüksək göstərici nümayiş etdirmələrinə şübhə ilə yanaşırlar [7]. Beləliklə, fərqli və oxşar yanaşmalar aşkar olunsa da, araşdırmanın ümumi nəticəsi ondan ibarətdir ki, ölkənin iqtisadi inkişafına peşə təhsilinin müsbət təsirlər göstərməsi təsdiqini tapır və buna pedaqoqlar işəgötürənlərdən daha çox əmin olduqlarını ifadə edirlər.

2019-cu ildən başlayaraq yayılmağa başlayan və dünyada böhranlıra səbəb olan COVID-19 pandemiyasının təsirləri peşə təhsili sistemindən də yan keçməmişdir. Pandemiya digər makro-iqtisadi göstəricilər kimi məşğulluğa da mənfi təsir göstərmişdir ki, bu amil peşə təhsili məzunlarının işlə təmin olunma dərəcələrində də əksini tapmışdır.

Finlandiyanın təhsil statistikasına əsasən, 2020-ci ildə ilk peşə-ixtisası alan yeni məzunlar üçün məşğulluğun təmin edilməsi çətinləşmişdir. Onların 62%-i məzun olduqdan sonrakı növbəti ildə işlə təmin olunmayı bacarmışlar. Xüsusilə, xidmət sahələri üzrə təhsilini bitirənlər koronavirusa görə iş tapmaqdə bir il əvvəlkindən dəha çox çətinliklərlə qarşılaşmalı olublar. Mövcud vəziyyəti daha düzgün qiymətləndirmək üçün *Qrafik 1*-də təsvir olunan informasiyaların analiz edilməsinə ehtiyac vardır.

Qrafik 1. İlk peşə-ixtisas təhsili almış məzunların ixtisas sahələrinə görə 2019-2020-ci illər üzrə işlə təmin olunma göstəriciləri faiz ifadəsi ilə

Mənbə: Finlandiyanın təhsil statistikası (Statistics Finland)

Tədqiq olunan dövrdə ilk peşə-ixtisas təhsilinin xidməti sahəsində olanlar üçün iş tapmaq daha çətin olub. Xidmət sahəsi üzrə ixtisaslaşan belə məzunların yalnız 60%-i iş tapmağa müvəffəq olmuşdur. 2019-2020-ci illərdə iş tapmaq üçün ən böyük fürsətlər sahiyyə və rifah ixtisas istiqamətləri üzrə ilk peşə-ixtisas təhsili alanlar üçün mövcud olub və onların 83%-i işlə təmin olunmuşdur. Bu baxımdan, ikinci ən böyük iş imkanları biznes, idarəetmə və hüquq sahəsində ixtisaslara yiyələnənlər üçün yaradılmışdır. Bu istiqamətdə peşə təhsili olanların 64%-i özlərinə iş tapmışdır. Ən aşağı məşğulluq göstəricisi isə 36%-lə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) sahəsində ixtisaslaşanlara aid olmuşdur və 2020-ci ildə 2019-cu ildəkinə nisbətən bu göstərici 8% daha aşağı düşmüştür. Təhsilalanların sayına görə əsas ixtisas istiqamətləri texnologiya, sahiyyə və rifah, həmçinin xidmətlər üzrə peşələrdir. Bununla bərabər, İKT sahəsində ilk peşə-ixtisas təhsili olanların məşğulluq dərəcəsi 7% aşağı düşüb və 2020-ci ildə belə məzunların 55%-i işlə təmin olunub. Peşə ixtisasına sahib olanların 81%-i bir ildən sonra işə düzəlməyi bacarıb. İlk peşə-ixtisas təhsili almış məzunların ümumi məşğulluq dərəcəsi 4%, yeni məzunların məşğulluq səviyyəsi isə 8% aş-

ğı düşüb [14]. Qrafik üzrə verilmiş statistik göstəricilərin təhlili və müqayisəsi göstərir ki, pandemiya peşə təhsili sahəsinə mənfi təsir göstərməklə məzunların məşğulluq imkanlarına zərbə vurmuşdur.

Azərbaycanda peşə təhsilinin normativ-hüquqi bazası

Respublikamızda peşə təhsilinin normativ-hüquqi bazasının əsasını təhsil sisteminin tərkib hissəsi kimi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikasının “Təhsil haqqında” Qanunu və digər normativ-hüquqi və hüquqi xarakterli aktlar təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasında peşə təhsilinin inkişafında yeni mərhələ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-ci il 20 aprel tarixli “Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi yanında Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agentliyinin yaradılması və fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında” Fərmanı ilə başlayır [4]. Peşə təhsili sahəsində uğurlu idarəetmə modelinin tətbiqi və müvafiq sahədə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi, şəffaflığın və keyfiyyətin yüksəldilməsi ölkəmizdə peşə təhsilinin nüfuzunun artmasına və əmək bazarında mövqeyinin güclənməsinə səbəb olmuşdur. Məqsədyönlü dövlət siyasetinin davamı olaraq “Azərbaycan Respublikasında peşə təhsili və təliminin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”nin qəbul edilməsi müvafiq sahədə strateji hədəflərin müəyyənləşdirilməsini və peşəkar yanaşmanın tətbiqini təmin etmişdir [12]. 2018-ci il 24 aprel tarixində “Peşə təhsili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun imzalanması isə bu sahədə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə və ölkəmizdə effektiv peşə hazırlığının aparılmasına və rəqabəticil mütəxəssislərin hazırlanması prosesinə təkan vermişdir [10]. Araşdırma və təcrübə göstərir ki, ötən dövr ərzində bir neçə peşə liseyi, peşə məktəbləri və peşə təhsil mərkəzləri yaradılmış və mövcud olanları yenilənərək maddi-texniki bazası və kadr potensialı gücləndirilmişdir. Şübhəsiz ki, bütün bunlar peşə təhsili sisteminin xidmətlərindən daha çox vətəndaşların faydalananmasına, təhsil və təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və nəticə etibarilə məşğulluğun təmin edilməsində peşə təhsilinin paşının artırılmasına gətirib çıxarıır.

Nəticə. Araşdırma əsasında belə nəticəyə gəlinir ki, peşə təhsili iqtisadiyyatın dinamik inkişafı ilə bağlı olaraq beynəlxalq miqyasda rolunu və əhəmiyyətini artırmışdır. Bu həm müvafiq istiqamətdə elmi araşdırmaların, həm də rəsmi qurumların açıqlanmış informasiya resurslarının təhlili zamanı aşkar olunmuşdur. Bununla belə COVID-19 pandemiyası digər istiqamətlərdə olduğu kimi, bu sahədə də gözlənilməz nəticələr və problemlər yaratmışdır. Tədqiqatın nəticələrinə uyğun olaraq aşağıdakı təkliflərin nəzərdən keçirilməsi tövsiyə olunur:

1. *Gələcək elmi tədqiqatlarda Azərbaycanın əmək bazarında tələbatın öyrənilməsi məqsədi ilə sorğunun keçirilməsi.*
2. *Peşə təhsili müəssisələrində fəaliyyətin təşkili zamanı sorğu nəticələrinin nəzərə alınması.*
3. *Peşə təhsilinin maliyyələşməsində özəl sektorun iştirakinin təşfiqi.*

ƏDƏBİYYAT

1. Acemoğlu D., Restrepo P. Artificial intelligence, automation and work. NBER Working Paper 24196. National Bureau of Economic Research, Cambridge, 2018.
2. California Community Colleges. 2022. Strong Workforce Program.
<https://www.cccco.edu/About-Us/Chancellors-Office/Divisions/Workforce-and-Economic-Development/Strong-Workforce-Program>
3. Edwards P., Ram M. Surviving on the margins of the economy: working relationships in small, low-wage firms. Journal of Management Studies, 2006, 43 (4), pp. 895-916.
4. E-qanun.az. “Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi yanında Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agentliyinin yaradılması və fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 2016.
5. Gordon H.R. The history and growth of vocational education in America. Waveland Press, 2003, PO Box 400, Prospect Heights, IL 60070.
6. Məmmədov V. İşgaldən azad olunmuş əraziyərdə kiçik və orta bizneslərin inkişafında peşə təhsilinin rolü. “Peşə təhsili və insan kapitalı” jurnalı, 2021, Cild 4, №3, səh. 45-50.
7. Mustapha R.B., Greenan J.P. The role of vocational education in economic development

in Malaysia: educators' and employers' perspectives. 2012.

8. Nye B.C. A history of vocational education. Delta Pi Epsilon Journal, 1965, 8 (1), 1.

9. Perc M., Ozer M., Hojnik J. Social and juristic challenges of artificial intelligence. 2019, Palgrave Commun 5:61.

10. "Peşə təhsili haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 5 noyabr 2021-ci il.

11. Pilz M., Harris R., Zenner-Höffkes L., Zirkle C. Undertaking comparative VET re-search in international teams: The example of exploring recruitment and training cultures in SMEs in Germany, Australia and the United States. In Comparative vocational education research (pp. 291-309). 2020, Springer VS, Wiesbaden.

12. President.az. "Azərbaycan Respublikasında peşə təhsili və təliminin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi". 2016.

13. Rosen R., Visher M., Beal K. Career and Technical Education: Current Policy, Prominent Programs and Evidence. 2018, MDRC.

14. Statistics Finland. 2022. Transition from school to further education and work 2020. https://www.stat.fi/til/sijk/2020/sijk_2020_2022-01-20_en.pdf

economic development were investigated. The normative legislative basis of vocational education in the Republic of Azerbaijan was also defined, as well as the activities done in recent years to improve it. Local and worldwide scientific sources, public information from official government agencies and international organizations, and internet resources were all employed in the study. Analysis, generalization, and the outcomes of modern theoretical and empirical study were used as research methods.

М.Б.Ибрагимли

Профессиональное образование: теоретико-концептуальный взгляд и последствия пандемии COVID-19

Аннотация

В статье рассматривается профессиональное образование с теоретико-систематической стороны, а также его историческое развитие и современное положение на современном рынке труда. Кроме того, было исследовано влияние пандемии COVID-19 на трудоустройство выпускников профессионального образования и важность профессионального образования для экономического развития. Также была определена нормативная законодательная база профессионального образования в Азербайджанской Республике, а также проведенные в последние годы мероприятия по ее совершенствованию. В исследовании использовались местные и мировые научные источники, общедоступная информация официальных государственных органов и международных организаций, а также интернет-ресурсы. В качестве методов исследования использовались анализ, обобщение, результаты современных теоретических и эмпирических исследований.

M.B.Ibrahimli

Vocational education: theoretic-conceptual view and COVID-19 effects

Abstract

The paper looks at vocational education from a theoretical and systematic aspect, as well as its historical development and current position in the modern labor market. Furthermore, the influence of the COVID-19 pandemic on the employment of vocational education graduates and the importance of vocational education to

AZƏRBAYCANDA EKOLOJİ TƏMİZ MƏHSUL İSTEHSALININ FORMALAŞDIRILMASI TƏDBİRLƏRİ

Sevda Cəfərova,

*Gəncə Dövlət Universitetinin Ekologiya və təbiəti mühafizə kafedrasının baş müəllimi,
kənd təsərrüfatı elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: ceferovasevda03@gmail.com*

Tünzalə İsgəndərova,
*Gəncə Dövlət Universitetinin Ekologiya
və təbiəti mühafizə kafedrasının dosenti,
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: isgandarova65@mail.ru*

UOT: 631.618.41

Xülasə. *Ekoloji təmiz məhsullar sağlamlıq üçün çox faydalıdır. Belə məhsulların tərkibində vitamindrələr və mikroelementlər yüksək miqdardadır. Üzvi məhsullarda adı qidaya nisbətən təxminən 50% və daha çox faydalı maddələr olur. Bitkilər yetişdirilərkən mineral gübrələrin, herbisidlərin, pestisidlərin, kimyəvi vasitələrin və hər hansı bir qeyri-təbii maddələrin istifadəsinə icazə verilmir.*

Açar sözlər: ekoloji təmiz, meyvə, giləmeyvə, aqrokimyəvi vasitələr, üzvi gübrələr.

Key words: ecologically clean, fruits, berries, agrochemicals, organic fertilizers.

Ключевые слова: экологические чистые, фрукты, ягоды, агрохимические средства, органические удобрения.

Hazırda planetimizin demək olar ki, ən müxtəlif ərazilərində yerləşən 172 ölkəsində 2,3 milyon fermer 43,7 milyon hektar sahədə ekoloji təmiz və insan sağlamlığı üçün təhlükəsiz hesab edilən bitkiçilik məhsullarının yetişdirilməsi ilə məşğul olur. Bəs görəsən, bu gün yaşadığımız çoxsayılı ekoloji problemlərlə yükənmiş müasir dövrdə respublikamızda həmin bu aktual məsələlərlə bağlı hansı işlər aparılır və zəruri tədbirlər həyata keçirilirmi? Sualın cavabı ilə bağlı əvvəl onu qeyd edək ki, ölkəmizdə ekoloji təmiz məhsul, o cümlədən də meyvə və giləmeyvə istehsalının normativ-hüquqi və informasiya-məlumat bazasını formalaşdırmaq məqsədi ilə “Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında” 2008-ci il 13 iyun tarixli Qanun qəbul edilmişdir.

Ədəbiyyatlarda da qeyd edildiyi kimi, ekoloji kənd təsərrüfatının gələcəyi Avropa ölkələrində baş verdiyi kimi, Azərbaycanda da bilavasitə döv-

lətin siyasi dəstəyindən asılıdır [1].

“Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə də ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı qarşıya mühüm vəzifə kimi qoyulub. Aparılan araşdırımaların nəticələrinə əsaslanaraq onu da bildirmək lazımdır ki, Azərbaycanda ekoloji təmiz və təhlükəsiz məhsul istehsal etmək və bu işi düzgün formalaşdırmaq üçün real, yetərincə böyük əlverişli təbii imkanlar da vardır.

Məlum olduğu kimi, ölkəmizin təbii-iqlim şəraiti, münbit torpaq ehtiyatları mövcuddur və bu potensialdan istifadə etməklə, nəinki ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək, həm də bir sıra məhsullar üzrə dünya bazarına keyfiyyətli, rəqabətqabiliyyətli məhsullar ixrac etmək mümkündür [2].

“Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu Azərbaycan Respublikasında əhalinin, torpağın, suyun, bitki-

lərin və heyvanların sağlamlığını və təhlükəsizliyini təmin edən ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının istehsalı, emali və dövriyyəsi ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir. Bu Qanunun tətbiqinə dair Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 25 avqust tarixli, 818 nömrəli Fərmanı ilə müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına bir sıra istiqamətlərdə tapşırıqlar verilmişdir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

– *hazırda qüvvədə olan bir sıra qanunvericilik aktlarının “Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğunlaşdırılması barədə lazımi təkliflərin işlənib hazırlanması;*

– *Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin, eləcə də müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ-hüquqi aktlarının həmin bu Qanuna uyğunlaşdırılmasının təmin olunması;*

– *“Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun pozulmasına görə məsuliyyət növlərini müəyyən edən qanunvericilik aktının layihəsinin işlənib hazırlanması;*

– *eyni vaxtda ekoloji təmiz və ənənəvi kənd təsərrüfatı üsulları ilə məhsul istehsalı qaydalarının tətbiqinin hazırlanması;*

– *ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsal qaydalarının, habelə ekoloji təmiz, kənd təsərrüfatında istifadəsinə icazə verilən təbii və qeyri-təbii vasitələrin siyahısının işlənib hazırlanması;*

– *ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı subyektlərinə verilən sənədin (sertifikatın) forması və verilməsi qaydası və s.*

“Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun icrasının təmin edilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2010-cu il 24 may tarixli, 267 nömrəli Fərmanı imzalanmışdır. Fərmanda Qanunun tətbiqi ilə bağlı əlavə tədbirlərlə yanaşı, ekoloji təmiz və sağlamlıq üçün təhlükəsiz kənd təsərrüfatının elmi təminatının həyata keçirilməsi qaydalarının müəyyən edilməsi müvafiq tapşırıqlarda öz əksini dəqiq şəkildə tapmışdır. Texnogen sivilizasiya əsri kimi dəyərləndirilən yaşadığımız müasir dövrdə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının ən mühüm problemlərindən biri kimi bəzi ölkələrdə bu təsərrüfat formasına inamın lazımi səviyyədə olmamasıdır. Bu istiqamətdə dövlət siyasetinin qeyri-müəyyən olması da məsələnin düzgün həllinə mənfi təsir göstərir. Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatına dair səmərəli dövlət siyasetinin

formalaşdırılmasında həmin sahə üzrə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı sahəsində ölkəmizdəki mövcud vəziyyətin və beynəlxalq təcrübənin təhlili nəticələrinə əsaslanaraq, respublikamızda əlavə dəyər tutumlu, rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının müasir səviyyədə təşkili və inkişafi məqsədi ilə təkliflərin sistemli olaraq həyata keçirilməsini məqsədəməvafiq hesab edirik ki, bunlar da aşağıdakılardan ibarətdir:

– *ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafına dair Dövlət Programının qəbul edilməsi;*

– *ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının təşkil ediləcəyi ərazilərdə torpaqların təbii münbitliyinin ekoloji tələblərə uyğunlaşdırılması;*

– *ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı üçün mineral və üzvi gübrələr istehsalının stimullaşdırılması;*

– *ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsulları əkilən torpaq sahələrinin müasir suvarma sistemləri və keyfiyyətli suvarma suyu ilə təmin edilməsi;*

– *bitkiçilik və heyvandarlıqda quraqlığa, xəstəliklərə, zərərvericilərə və digər amillərə davamlı, yerli şəraitə uyğunlaşdırılmış sort və cinslərin yaradılması;*

– *ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının təşkili üzrə pilot layihələrin həyata keçirilməsi;*

– *ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə beynəlxalq standartlara uyğun müşahidə və sertifikasiya laboratoriyalarının yaradılması;*

– *ilkin mərhələdə müşahidə və sertifikasiya xərclərinin bir hissəsinin dövlət tərəfindən qarşlanması.*

Ölkəmizdə ekoloji təmiz və təhlükəsiz məhsullarla bağlı mühüm əhəmiyyətli bir məsələ kimi standartlaşma, sertifikatlaşdırma və markalanma prosesləri müvafiq qanunvericiliyə istinad edilməklə, ciddi nəzarət əsasında həyata keçirilir. Belə ki, müşahidə və sertifikatlaşdırma prosesində müvafiq standartlar çox mühüm rol oynasalar da, qurumların fəaliyyətləri Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsaslanır və dövlət orqanı tərəfindən nəzarətdə saxlanılır. Azərbaycanda ekoloji təmiz, o cümlədən də sağlamlıq üçün tamamilə təhlükəsiz meyvə və giləmeyvə yetişdirilməsinin müasir səviyyədə formalaşdırılması üçün müəyyən istiqamətlər üzrə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədə uyğun hesab edilir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

– ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının normativ-hüquqi əsaslarına dair dünya miqyasında artıq əldə edilmiş beynəlxalq təcrübənin hərtərəfli şəkildə düzgün araşdırılması və öyrənilməsi;

– inkişaf etmiş ölkələrin ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı sahəsində hazırda tətbiq etdikləri standartlardan respublikamız üçün uyğun olanlarının diqqətlə seçiləsi və yerli bir çox mühüm xüsusiyyətlər mütləq şəkildə nəzərə alınmaqla daha da təkmilləşdirilməsi;

– əlverişli institusional mühitin yaradılması və özəl sektorun təşviqi;

– istehlakçılar və istehsalçılar arasında genişmiqyaslı maarifləndirmə işlərinin təşkili və aparılması.

Bütün bu göstərilənlərlə yanaşı, onu da qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını daha da genişləndirmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin “Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və qida məhsullarının markalanması Qaydaları”nı təsdiq etmişdir. “Azərbaycan Respublikasında ekoloji cəhətdən dayaniqli sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Program”da isə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı, o cümlədən də meyvə-giləmeyvə məhsulu istehsalı üçün iki mühüm şərt daimi olaraq ciddi şəkildə diqqətdə saxlanılmışdır. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Kənd təsərrüfatında məhsul yetişdirilməsi üçün aqrokimyəvi maddələrin istifadəsinin milli, eləcə də regional səviyyələrdə düzgün sxemlərinin yaradılması və bu sahədə həyata keçirilən tədbirlərə nəzarətin daha da gücləndirilməsi;

2. Biosferin biokos hissəsi, eləcə də əsas istehsal vasitəsi hesab olunan torpaqların hər hansı növ toksiki maddələrlə texnogen çirkənməsinə və onun münbətlik qabiliyyətinin pisləşməsinə, daha da zəifləməsinə səbəb ola bilən ən müxtəlif texnologiyalardan istifadənin qarşısının maksimum səviyyədə ciddi şəkildə alınmasının etibarlı təmin edilməsi.

Ekoloji təmiz məhsul istehsalı zamanı aqrokimyəvi vasitələrdən istifadə edilməməsi nəticəsində ətraf mühit texnogen çirkənməyə məruz qalmır. Ətraf mühitin birbaşa çirkənmədən və dağılmadan mühafizəsi, kənd təsərrüfatı istehsalının resurs-maddi və enerji tutumunun aşağı salınması, aztullantılı texnoloji sistemin və proseslərin tətbiqi, kənd təsərrüfatı məhsullarının itkisinin minimuma endirilməsi, təbiətə uyğun əkinçilik, maldarlıq sisteminin tətbiqi, kənd təsərrüfatı

rayonları landşaftlarının optimallaşdırılması, ekoloji təmiz məhsulun istehsalı və s. kənd təsərrüfatı mütəxəssislərinin ekoloji savadlılığından, təhsilindən çox asılıdır [2].

Nəticə. “Azərbaycan Respublikasında ekoloji cəhətdən dayaniqli sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Program”da qarşıya qoyulan vəzifənin reallaşdırılması məqsədi ilə hazırda ölkə regionlarında orqanik gübrənin istehsalı planlaşdırılır. Azərbaycanda 37 min hektar ərazi orqanik ərazi kimi dövlət qeydiyyatına alınıb. Hazırda ölkədə 305 orqanik məhsul istehsalçısı vardır. Həyata keçirilən tədbirlərin nəticəsidir ki, bu gün ölkəmizin aqrar sektorunda ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə bağlı ciddi irəliləyişlər müşahidə olunmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev A.H., Babayev V.A. Ekoloji kənd təsərrüfatının əsasları (ali məktəblər üçün dərslik). Bakı, “Qanun” nəşriyyatı, 2011, 383 səh.
2. Cəfərova R.M. Təbiətdən istifadənin iqtisadiyyatı (dərs vəsaiti). Bakı, 2014, 285 səh.
3. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y., Məmmədova S.Z. Aqroekologiya. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2010, 552 səh.

S.Jafarova,T.Isgandarova Measures on formation eco-friendly production in Azerbaijan

Abstract

Organic food is very healthy. High content of vitamins and minerals. Organic food contains about 50% more nutrients than ordinary food. When growing crops, the use of mineral fertilizers, herbicides, pesticides, chemicals and any unnatural substance is not allowed.

С.Джафарова, Т.Искандерова Меры по формированию производства экологически чистых продуктов в Азербайджане

Аннотация

Экологически чистые продукты очень полезны для здоровья. Высокое содержание витаминов и микроэлементов. В экопродуктах полезных веществ примерно на 50% больше, нежели в обычной еде. При выращивании сельскохозяйственных культур не допускается использование минеральных удобрений, гербицидов, пестицидов, химикатов и какого-либо неестественного вещества.

İNFORMASIYA SİSTEMLƏRİNDE SƏNƏD DÖVRİYYƏSİNİN OPTİMALLAŞDIRILMASI MƏSƏLƏSİ

Xavər Kərimova,
*Sumqayıt Dövlət Universitetinin İnformatika
kafedrasının laboratoriya müdürü*
e-mail: xaver-1974@mail.ru

UOT: 338

Xülasə. Məqalədə müəssisələrin informasiya əlaqələrinin səmərəli təşkil edilməsi üçün onlarda avtomatlaşdırılmış informasiya sistemlərinin tətbiq edilməsi problemindən bəhs edilir. Bu sistemlər müəssisənin fəaliyyət sahəsinə aid olan informasiyanın toplanılması, elektron yaddaşda saxlanılması və istifadəçilərə verilməsini həyata keçirən program, texniki, metodoloji və linqvistik vasitələrdən əlaqəli şəkildə istifadə edir. Müəllif tərəfindən avtomatlaşdırılmış informasiya sistemlərinin səmərəli idarəetmə məsələlərinin riyazi qoyuluşu və həlli təklif edilmişdir.

Açar sözlər: *informasiya sistemi, kompüter şəbəkəsi, aparat təminati, program təminati, verilənlər bazası, informasiya prosesləri.*

Key words: *information system, computer network, hardware, software, databases, information processes.*

Ключевые слова: *информационная система, компьютерная сеть, аппаратное обеспечение, программное обеспечение, база данных, информационные процессы.*

Hazırda əksər müəssisələrin idarəedilməsində avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri geniş tətbiq olunur. Bunun köməyi ilə idarəetmənin səmərəliliyini artırmağa çalışırlar. İşin yerinə yetirilməsi üçün həmin sistemin əsas özəyi kimi informasiya sistemləri yaradılır. İnformasiya sistemlərində əsas məsələ olaraq da təşkilatın sənəd dövrüyyəsi işinin səmərəli təşkil edilməsi ön planda durur. Sənəd dövrüyyəsinin işinin optimallaşdırılması üçün ilk növbədə, dövrüyyədə iştirak edən sənədlərin strukturu sadələşdirilməli, onların hərəkət marşrutları qısa nəqliyyat yolları üzrə seçilməlidir.

Avtomatlaşdırılmış informasiya sisteminə qoyulan tələblər

1. Müəssisənin informasiya təminatı sahəsinin bütün elementləri təyin edilməli və onlar informasiya modelləri şəklində əhatəli və dəqiq əks edilməli, müəssisənin informasiya sisteminin istifadəçiləri lazımı informasiya ilə vaxtında təmin edilməlidir.

2. İstifadəçilərin sorğularının tipləri ciddi təhlil edilməli, sorğular aydın və obyektiv olmalı, onların cavabları qeyd edilmiş şəkildə hazırlanmalıdır və bu tiplərə uyğun effektiv istifadə olunan verilənlər bazası tərtib edilməli, yaradılan informasiya sistemi bu sorğulara tam və dəqiq ca-

vab verməlidir.

Avtomatlaşdırılmış informasiya sistemlərinin yerinə yetirdiyi əsas funksiyalar bunlardır:

- texniki proseslər haqqında məlumatlar top-layır, onları qiymətləndirir və bu haqda istifadəçilərə məlumat verir;

- texniki prosesin bir çox parametrlərinə nəzarət edir;

- avtomatik rejimdə həm daxil olan, həm emal nəticəsində alınan məlumatları birləşdirib, əks əlaqə yaradır və idarəetməni təmin etməyə şərait yaradır;

- kompüter şəbəkəsi vasitəsilə ötürürlən informasiyanın təhlükəsizliyi qorunur [2].

İnformasiya sisteminin əsas komponentləri aşağıdakılardır:

- aparat təminatına kompüterlər və onlarla əlaqəli işləyən periferiya qurğuları daxildir;

- program təminatına aparatlari işlətmək və informasiya məsələlərini yerinə yetirmək üçün proqramlar daxildir;

- verilənlər bazasına informasiyanı kompüterlərin yaddaşında saxlamaq və istifadə etmək üçün verilənlər faylları daxildir;

- istifadəçilərə sistemdən istifadə edən insanlar və kompüterlər daxildir;

- prosesə sistemin ümumi işini idarə edən alqoritmər daxildir [1].

Avtomatlaşdırılmış informasiya sistemlərinə **verilənlər bazası, məlumat bankları və biliklər bazası** daxildir.

Məhdud əraziləri əhatə edən informasiya sistemləri **lokal informasiya sistemləri** adlanır. Aydınldır ki, belə sistemlər lokal kompüter şəbəkəsi əsasında fəaliyyət göstərir. Müəssisələrin informasiya sistemlərinin səmərəli fəaliyyəti üçün onlarda avtomatlaşdırılmış lokal informasiya sistemləri qurulur.

Avtomatlaşdırılmış informasiya sistemində sənəd dövriyyəsinin optimallaşdırılması

Avtomatlaşdırılmış informasiya sistemlərdə sənədlərin tərtibi zamanı onların tərkibində olan rekvizitlərin sadələşdirilməsi belə sənədlərin tərtib olunması və ötürülməsinə sərf olunan əməyin azaldılmasına səbəb olur. Aşağıda sənədlərin tərkibinin sadələşdirilməsi üçün optimallaşdırma məsələsi qoyulmuş və onun həlli alqoritmi verilmişdir.

Fərz edək ki, müəyyən bir müəssisənin sənəd dövriyyəsi sistemində N sayda sənəd vardır. Hər

bir n -ci sənəddə I_n sayda müxtəlif göstəricilər vardır. Hər bir n -ci sənədin i -ci göstəricisinin ekspertlər tərəfindən qəbul olunmuş qiymətini $q_{n,i}$ ilə, bu göstəricinin sənəddə təkrarlanmamalar dərəcəsini $p_{n,i}$ ilə, həmin göstəricinin sənəddə olub-olmamasını bildirən parametri isə $x_{n,i}$ ilə işarə edək. Belə ki, əgər i -ci parametrin n -ci sənəddə olması vacibdir, onda $x_{n,i} \geq 1$, vacib deyilsə, $x_{n,i} < 1$ olsun. Buna əsasən, göstəricinin sənəddə qiymətlilik və təkrarlanmamaq dərəcəsi kimi $(c_{n,i} + p_{n,i}) x_{n,i}$ ifadəsi götürülə bilər.

Səmərəlilik meyari olaraq dəyər və təkrar olunmazlıq dərəcələrinin cəmini götürürük:

$$C = \sum_{n=0}^N \sum_{i=1}^{I_n} (c_{n,i} + p_{n,i}) x_{n,i} \quad (1)$$

Beləliklə, müəssisənin sənəd idarəetmə sisteminin sənədlərinin strukturunu optimallaşdırmaq üçün qarşıya qoyulan vəzifə məqsəd funksiyasının dəyərini minimallaşdırmaq üçün $x_{n,i}$, $n=1, N$, $i=1, I_n$ parametrlərin dəyərini tapmaqdır.

Deməli, məsələnin qoyuluşunda

$$C = \sum_{n=0}^N \sum_{i=1}^{I_n} (c_{n,i} + p_{n,i}) x_{n,i} \rightarrow \max \quad (2)$$

və aşağıdakı məhdudiyyətlər sistemi ödənilməlidir:

Hər bir sənəd göstəricilərinin sayına qoyulan məhdudiyyətlər

$$1 \leq \sum_{j=1}^{I_n} x_{n,j} \leq I_n, \quad n=1, N \quad (3)$$

Sənəd dövriyyəsi sistemində göstəricilərin dəyər dərəcələrinin ümumi miqdarına və təkrarlanmaması dərəcələri cəminə qoyulan məhdudiyyətlər

$$s_n^{\min} \leq \sum_{i=1}^{I_n} (c_{n,i} + p_{n,i}) x_{n,i} \leq s_n^{\max}, \quad n=1, N \quad (4)$$

Göstəricilərin mənfi olmaması şərtləri

$$x_{n,i} \geq 0, \quad n=1, N, \quad i=1, I_n \quad (5)$$

Burada, I_n – n -ci sənəddə göstəricilərin ümumi sayı; s_n^{\min} və s_n^{\max} – sənəddə bu göstəricilərin minimum və maksimum dəyər dərəcəsi və unikallığıdır.

Birindeksli dəyişənlərə keçməklə məsələni sadələşdirək. Gəlin, $I_0=0$ götürək və yeni J və j hesab nömrələrini aşağıdakı kimi təqdim edək:

$$J = \sum_{n=1}^N I_n, j = \sum_{i=0}^{n-1} I_i + i; n = \overline{1, N}, i = \overline{1, I_n}.$$

$$\alpha_j = c_{n,i} + p_{n,i} \text{ və, } y_j = x_{n,i}, j = \overline{1, J}.$$

Bu indeksləşdirməni nəzərə alaraq, bu halda (1) - (5) məsələsi aşağıdakı kimi yenidən yazıla bilər:

$$C = \sum_{j=1}^J \alpha_j y_j \rightarrow \max \quad |(6)$$

$$1 \leq \sum_{j=J_{n-1}+1}^{J_n} y_j \leq I_n, n = \overline{1, N} \quad |(7)$$

$$s_n^{\min} \leq \sum_{j=J_{n-1}+1}^{J_n} \alpha_j y_j \leq s_n^{\max}, n = \overline{1, N} \quad |(8)$$

$$y_j \geq 0, j = \overline{1, J} \quad |(9)$$

(6)-(9) məsələsini həll etmək üçün xətti programlaşdırma metodundan istifadə edilir.

Məsələnin həlli nəticəsində sənəd dövriyyəsi sisteminin bütün sənədlərinin vacib göstəricilərinin dəyərləri müəyyən edilir və göstəricilərin dəyərləri $y_{n,i} < 1$ olan göstəricilər atılmaqla, su təchizatı təşkilatının sənəd dövriyyəsi sisteminin idarə edilməsi üçün lazımlı olan sənədlərin tərtibinə çəkilən xərclər minimuma endirilir.

Nəticə. Sənəd dövriyyəsinin optimallaşdırılması məsələsi təşkilatların idarəetmə sistemlərinin strukturunun növündən asılı olaraq, onlarda layihələndirmə mərhələsində nəzərdə tutulmuş sənədlərin tərkibini bir neçə dəfə sadələşdirir. Bu nəticə sənədlərdə iştirak edən göstəricilərin və idarəetmə prosesi zamanı onların sistemdə təkrarlanmaları sayının azaldılması yolu ilə əldə edilir. Məsələnin bir neçə obyektin idarəetmə sisteminde tətbiqi həmin təşkilatların idarəetmə sənədlərinin dövriyyəsinə çəkilən xərclərin 2-3 dəfə azaldığını göstərmüşdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Ramazanov M.K. İnformasiya sistemləri menecmenti (dərslik). Bakı, DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyasının nəşriyyatı, 2017, 187 səh.

2. İmamverdiyev Y.N. İnformasiya təhlükəsizliyi terminlərinin izahlı lügəti. Bakı, "İnformasiya texnologiyaları" nəşriyyatı, 2015, 160 səh.

Kh.Karimova

The issue on optimisation of data exchange in information systems

Abstract

The problem of application of automated information systems in enterprises for effective organization of information communication is discussed here. These systems use a combination of software, technical, methodological and linguistic tools to collect, store and transmit information related to the enterprise's field of activity to users. The report addresses the issues of effective management of some information systems.

X.Керимова

Оптимизация системы документооборота в информационных системах

Аннотация

В статье рассматривается проблема применения автоматизированной информационной системы для эффективной организации информационных связей предприятий. Эта система взаимосвязанно использует программные, технические, методологические и лингвистические средства для обеспечение сбора, хранения в электронной памяти, обработку и доставки потребителям информации, относящихся к области действия предприятия. В докладе рассматривается задачи эффективного управления некоторых видов информационных систем.

MÜƏSSİSƏNİN MALİYYƏ MENECMENTİNDƏ DİVİDEND SİYASƏTİNİN ROLU

Günel Mahmudova,

Bakı Beynəlxalq Dəniz Limanı QSC-nin İnsan resursları üzrə mütəxəssisi

e-mail: gunel.mahmudova94@gmail.com

UOT: 33; 339.1

Xülasə. Məqalədə müəssisənin maliyyə menecmentinin mahiyyəti, əsas xarakterik cəhətləri və istiqamətləri tədqiqat obyekti olaraq araşdırılmışdır. Bu kontekstdə, müəssisədə maliyyə menecmentinin əsas istiqamətlərindən biri kimi dividend siyasətinin müxtəlif formaları nəzərdən keçirilməklə, Azərbaycanda korporativ qiymətli kağızlar üzrə birja əməliyyatlarının strukturu verilmiş və səhm üzrə əməliyyatların xüsusi çəkisi əsasında təhlil aparılmışdır. Eləcə də müəssisələrdə dividend siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində səmərəliləşdirici təkliflər təqdim edilmişdir.

Açar sözlər: müəssisə, maliyyə menecmenti, səhm, dividend siyasəti.

Key words: enterprise, financial management, stock, dividend policy.

Ключевые слова: предприятие, финансовый менеджмент, акция, дивидендная политика.

Bazar münasibətləri şəraitində iqtisadiyyatın əsas alt strukturunu təşkil edən əmtəə və xidmətlər dövriyyəsində ən mühüm həlqə hesab edilə biləcək müəssisə, firma və şirkət kimi iqtisadi subyektlərin iqtisadi fəaliyyətinin effektiv idarə edilməsi, onların maliyyə fəaliyyətinin təkmilliyyindən böyük ölçüdə asılıdır. Xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə qiymətli kağızlar bazarının inkişafı ilə müəssisələr özlərinin maliyyə imkanlarını genişləndirmək üçün qiymətli kağızların müxtəlif növlərindən, çevik pul siyasətindən istifadə edirlər. Qiymətli kağızlar arasında müəssisə üçün ən effektiv istifadə edilə biləcək olanlardan, bəlkə də birincisi, səhmlərdir. Müəssisələr investisiya qərarlarını reallaşdırarkən daxili mənbələr və borc mənbələri arasında seçimlə üzləşdikləri zaman müəyyən olunmuşdur ki, səmərəli idarə olunan dividend siyasəti daha yaxşı nəticə verə bilər. Belə ki, səhm satışı ilə cəlb olunan vəsaitlər əlavə faiz öhdəliyi yarat-

madiğindən maya dəyərində artıma səbəb olmur. Bu isə qiymət rəqabətində imkanları artırır. Digər tərəfdən, müəssisədə səhmləşmə prosesinin getməsi müəssisənin müsbət inkişaf dinamikasında daha çox insanın marağının olmasına, risklərin bölüşdürülməsinə və beləliklə də investisiya qərar qəbulətmədə dinamikliyin artmasına səbəb olur. Lakin təcrübədə müşahidə olunan hal ondan ibarətdir ki, kifayət qədər effektiv mexanizm olsada, dərin və hərtərəfli elmi-nəzəri əsslərlə, mövcud vəziyyətin yaratdığı şərtlərə əsaslanmadan yeridilən dividend siyasəti müəssisənin nəticələrində müsbət meyillərlə yanaşı, mənfi yönəlimlərin də özünü göstərməsinə səbəb ola bilər.

Müəssisənin maliyyə menecmentinin məzmunu və xüsusiyyətləri

Maliyyə menecmenti maliyyə sisteminin bütün həlqələrinə təsir etməklə, mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində idarəetmə strukturunun ən zəruri tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərir. Maliyyə menecmenti elə maliyyə siyasətidir ki,

qısamüddətli və uzunmüddətli dövrlərdə müəssisənin resurslarından səmərəli istifadə olunmasına və maliyyə xidmətlərinin fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə xidmət edir. Maliyyə menecmenti sahəsində siyasetin işlənib ərsəyə gəlməsi üçün maliyyə mənbəyinin əsasında dövlət maliyyə orqanlarının rəsmi hesabatları, statistik məlumatlar, sahələrarası və dövlətlərarası məlumatların müqayisə edilməsi, şirkətlərin kənar istifadəsi üçün nəzərdə tutulmuş maliyyə-mühasibat sənədləri dayanır. Maliyyə menecmentinin aşağıdakı əsas məqsədləri vardır [10, s.314]:

- müəssisənin fəaliyyətinin səmərəli iqtisadi nəticəsinin yüksəldilməsi (maksimallaşdırılması);
- xərclərin azaldılması sayəsində mənfəətin artırılması;
- müəssisənin iqtisadi potensialının yüksəldilməsi;
- bazaarda rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi;
- mövcud maliyyə və iqtisadi resurslardan səmərəli istifadə edilməsi;
- müəssisənin qarşıya qoyduğu məqsədə çatmaq üçün yeni maliyyə mənbələrinin təhlil etməsi və istehsala cəlb etməsi;
- müəssisənin aktivlərinin strukturunun optimallaşdırılması;
- qısamüddətli və uzunmüddətli dövrlərdə müəssisənin iqtisadi sabitliyinin təmin edilməsi.

Maliyyə menecmentinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- müəssisənin fəaliyyətinin səmərəli iqtisadi nəticələrinin artırılması;
- xərclərin azaldılması nəticəsində mənfəətin artırılması;
- müəssisənin iqtisadi potensialının yüksəldilməsi;
- bazaarda rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi;
- maliyyə və iqtisadi resurslardan təyinatına uyğun istifadə edilməsi;
- müəssisənin strukturunun optimallaşdırılması.

Müəssisənin məqsədini, missiyasını və siyasetini müəssisənin səhmdarları və ya təsisçiləri müəyyən edir. Müəssisəni idarə edən şəxslərin idarə heyəti və ya direktorlar olmasına baxmayaraq, müəssisənin məqsədini, missiyasını, siyasetini, eləcə də istehsalın prioritet sahələrinin seçilməsini, məhz səhmdarlar və ya təsisçilər təmin edir. Müəssisənin idarə olunmasında idarə heyətinin məsuliyyətlilik səviyyəsi xüsusi idarə-

etmə komandasının iştirakı ilə düzgün idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi, maliyyə və iqtisadi resurslarından səmərəli istifadə və idarə edilməsi, müəssisənin effektiv və rentabelli fəaliyyəti ilə ölçülür. Direktorlar şurasının səlahiyyətləri isə idarə heyəti ilə müqayisədə daha yüksəkdir. Belə ki, səhmdarlar və ya təsisçilər direktorlar şurasına müəssisənin məqsədi və siyasetinin müəyyənləşdirilməsində iştirak kimi daha böyük səlahiyyətlər vermiş olur.

Müəssisənin fəaliyyətinin idarə olunmasında belə yanaşma iki aspektdən yüksək qiymətləndirilir [2, s.116]:

- müəssisənin idarə edilməsi ilə hər bir səhmdar və ya təsisçi məşğul olarsa, bu halda müəssisə praktiki cəhətdən rentabelli fəaliyyət göstərə bilməz;
- bu sahədə müvafiq təhsili və praktiki iş təc-rübəsi olan peşəkar menecerlər müəssisənin fəaliyyətinin daha yüksək səviyyədə effektivliyini təmin edə bilər.

Kiçik müəssisələrdə idarə və ya təşkilatlar səhmdarlar tərəfindən idarə olunur və belə təsərrüfat subyektlərində sahibkarlar və ya təsisçilər ilə menecerlər arasında hər hansı münaqişə yaranı bilməz. Çünkü hər iki vəzifəni icra edən şəxslər eynidir. İri müəssisə, idarə və təşkilatlar isə səhmdar və ya təsisçinin maraqlarını müdafiə edən menecerlər tərəfindən idarə olunur [1, s.227].

Bəzi hallar vardır ki, bu hallarda səhmdarlar və ya təsisçilər menecerlərin şəxsi mənafeyinin qarşısını almaq üçün direktorlar şurasına peşəkar xarici menecerləri, maliyyəçiləri və siyasetçiləri daxil edirlər. Çünkü xarici mütəxəssislərin müəssisə, idarə və təşkilatın idarə heyəti ilə qarşılıqlı əlaqəsi yoxdur. Bir sıra iqtisadçılar belə qəbul edirlər ki, iri müəssisə, idarə və təşkilatlar öz şəxsi maraqları və mənafeləri naminə qərarlar qəbul edir və son nəticədə zərbə əhali kütləsinə dəymış olur. Odur ki, belə müəssisə, idarə və təşkilatların milliləşdirilməsi ideyasını irəli sürürənlər. Qərara gəlmİŞ iqtisadçılar iddia edirlər ki, belə müəssisə, idarə və təşkilatların idarə edilməsində dövlətin rolu və təsiri qaçılmaz olmalıdır. Çünkü əks halda, belə müəssisə, idarə və təşkilatlar cəmiyyətin, əhalinin iki təbəqəyə – varlılara və kasıblara bölünməsi ilə nəticələnən qərarlar qəbul edəcəklər. Bu da son nəticədə sosial gərginliyin yaranmasına səbəb olacaqdır [7, s.291].

Dividend siyasetinin əsas formaları

Müəssisənin səhmdarları sahib olduqları səhm kapitalı qarşılığında dividend formasında gəlir əldə edirlər. Dividendenin səviyyəsi isə müəssisələrin fəaliyyətinin davamlılığından, eyni zamanda da müəssisələrin gəlirli, rentabelli fəaliyyətindən asılı olaraq müəyyən edilir. Müəssisə və yaxud da təşkilat nə qədər gəlirli fəaliyyət göstərərsə, səhmdarın dividendi də bir o qədər yüksək olar. Ona görə də bütün müəssisələrdə maliyyə menecmentinin təşkili ilə yanaşı, dividend siyasetinin də həyata keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Praktiki olaraq müəssisələr dividend siyasetinin müxtəlif növlərindən istifadə edirlər. Bu siyasetin əsasən aşağıdakı formalarından istifadə edilir:

- *sabit dərəcəli dividend siyaseti;*
- *sabit miqdarda pay siyaseti;*
- *dayanıqlı dividend siyaseti;*
- *güzəşt siyaseti;*
- *qalıq dividend siyaseti [9, s.107].*

Sabit dərəcəli dividend siyaseti dedikdə, bir səhmdən əldə olunan sabit gəlirlərin məcmusu başa düşülür. Müəssisələrin böyük əksəriyyətində səhmdarın gəlirinin əsasında dividend dayandığından xarici və daxili investorlar dividend siyasetinin bu növündən daha çox istifadəni üstün tuturlar. Bütün bunlarla yanaşı, səhmə sabit gəlir siyaseti müəssisələrin fəaliyyətində riskin azlığı ilə müşahidə olunur. Belə ki, bu siyasetin ən əsas qayəsi zərərin həddi artsa belə, müəssisə ilk olaraq özünün səhmlərini qoruyub saxlamalıdır. Çox az şirkətlər tərəfindən mənimmsənilən bu siyaset, xüsusilə kiçik investorlar baxımından müəyyən üstünlüklərə səbəb ola bilər. Qapalı səhmdar cəmiyyətlərin nizamnaməsində mənfəətin müəyyən hissəsinin paylanması qərarlaşdırılmış ola bilər. Nizamnamədə bu cür qərara yer verilməsi, əsasən idarəetməni böyük payçılara verən kiçik payçılardan dividend əldə etməsinə zəmanət verir [4, s.392].

Sabit kəmiyyətdə dividend bölgüsü siyaseti firmانın səhmdarlarına verdiyi mənfəətin miqdarını bərabər saxlamağı nəzərdə tutan siyasetdir. Bu siyaset səlahiyyətli orqanlar tərəfindən təyin olunan miqdarın hər il dividend şəklində paylanması, qalan hissənin isə firmada saxlanması ifadə edir [3, s.28]. Bu bölgü əsasında firma əvvəlki ilə nisbətən ümumi mən-

fətin artıb azalmasından asılı olmayaraq, eyni miqdarda dividend verəcəkdir ki, bu da öz növbəsində səhmdarlar üçün hər il sabit miqdarda mənfəət payı deməkdir. Lakin yüksək inflasiya şəraitində, bu siyaset səhmdarlar üçün bir o qədər də əlverişli olmayıacaqdır. Bütün bulara baxmayaraq, səhmdarlar firmanın fəaliyyətindəki qeyri-müəyyənlilikləri və digər riskləri minimallaşdırıcıqları üçün bu metod müsbət qəbul edilə bilir. Həmçinin həmin səhmlər investorlar üçün sabit gəlir gətirən qiymətli kağız roluunu da oynayır [5, s.527]. Qalıq dividend siyaseti isə müəssisənin investisiya imkanları daraldığı zaman istifadə olunur. Belə ki, müəssisə mənfəət əldə etdikdən sonra həmin mənfəətin bir hissəsinin investisiya ehtiyaclarının ödənilməsinə sərf olunması, yerdə qalan mənfəətin isə qalıq dividend siyaseti vasitəsi ilə səhmdarlara ödənilməsi nəzərdə tutulur.

Y.Briqxemə görə, korporasiyalar qalıq principi üzrə dividend siyasetini reallaşdırarkən öncə aşağıdakı məsələlər həllini tapır:

- *kapital qoyuluşu büdcələrinin optimal həddi müəyyən edilir;*
- *investisiya qoyuluşu layihələrinin reallaşdırılması üçün lazımlı olan kapitalın həcmi müəyyən olunur;*
- *kapital qoyuluşu layihələrinin maliyyələşdirilməsində bölünməmiş mənfəətdən istifadənin maksimal mümkün həndləri aşkarlanır [6, s.197].*

Səhmlərin nominal dəyərinin azaldılması hesabına həyata keçirilən mənfəət bölgüsü mövcud səhmlərin hər biri üçün müəyyən sayda səhmin verilməsi ilə həyata keçirilən bir əməliyyatdır. Bunun sayəsində firma bazardakı səhmlərinin sayını da artırıb olur. Lakin burada diqqət yetirilməli məqam, payçının əlindəki səhm sayının artımının firmadakı şərīklik payına necə təsir göstərməsidir. Çünkü hər payçının malik olduğu səhm sayı artır və eyni səviyyədə səhmlərin nominal dəyəri aşağı düşür. Bu da pay bölgüsünün strukturuna təsir göstərir. Bu cür bölgünün müsbət tərəfi səhmlərin bölünməsi hesabına qiymətin aşağı salınaraq bazardakı dövriyyə həcmimin artırılması və beləliklə də səhmlərin likvidliyinin artırılmasıdır [8, s.321].

Səhmlərin bölünməsi ilə həyata keçirilən dividend bölgüsü səhm verilməsi ilə həyata keçirilən dividend bölgüsünə bənzəsə də, **iki** əsas

məqama görə bir-birindən fərqlənirlər:

1. Bölməmə üsulu ilə həyata keçirilən dividend bölgüsündə daha çox səhm bölgüsü edilir və bir səhmin qiymətinin dəyişməsindən söhbət getmir.

2. Səhm vasitəsi ilə ödəniş edilməsi üsulunda isə bölüsdürülməyən mənfəətdən və əlavə vəsaitlərdən səhmdarlarla birbaşa transfer nəzərdə tutulur. Nominal dəyərinin azaldılması ilə həyata keçirilən dividend ödənişləri səhmin bazar qiymətini bölərək işləkliyini artırır və səhm daha likvid hala gətirilir [11, s.377].

Səhmin bölməməsi firmanın şəxsi kapitalının strukturunda dəyişikliyə səbəb olmur. Çünkü yalnız səhm sayının artımı baş verir. Firmaya hər hansı vəsaitin daxil olması və ya vəsaitin sərf olunması baş vermədiyi halda, firmanın gələcəkdə nağd vəsait imkanlarının yüksək olacağı düşünülür. Burada vacib məqam firmanın bazar dəyərinin yüksək olması ilə deyil, onun böyüümə imkanlarının yüksək qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır.

Qarışq dividend bölgü üsulunda ödənişlər nağd və səhm formasında birgə həyata keçirilir. Bu bölgü formasında dividendin verilmə dərəcəsi əhəmiyyətli deyildir. Bu üsul ümumi olaraq az tətbiq edilməklə yanaşı, tətbiq edilən üsulların əsas məqsədi, nağd, yaxud səhm formasında dividend ödənişlərini təmin edən səhmlər üçün yaranan tələbi bütünlüklə öz nəzdində cəmləşdirməkdir. Çünkü müəssisələrin ödənişlərini təmamilə nağd formada etməsi səhm formada ödəməni təmin edən kağızlara tələbin azalmamasına səbəb olacaqdır. Eyni vəziyyət səhm formasında həyata keçirilən ödənişlərə də şamil olunur. Qarışq dividend bölgüsünün rəhbərlik baxımından üstünlüyü müəssisənin dividendin nə qədər hissəsinin nağd, nə qədər hissəsinin səhmlə yeri-nə yetirilməsi ilə bağlı hər hansı sanksiyanın, yaxud təyin olunmuş mütləq hədlə bağlı qadağanın olmamasıdır.

Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarında səhm üzrə əməliyyatlar

Qiymətli kağızlar bazarı maliyyə bazarının əsas tərkib hissəsi olmaqla orada müxtəlif qiymətli kağızların tə davülü və alqı-satqısı prosesi baş verir. Bütün qiymətli kağızlar maliyyə kapi-talından asılı olmayaraq, iqtisadi şəraitin real vəziyyəti ilə əlaqədar meydana gəldiyi üçün o, maliyyə bazarında sərbəst hərəkət edir. Qiymətli kağızlar pulla ifadə olunan maliyyə vəsaiti kimi

fond bazarına sərbəst surətdə daxil olur və onun bu cəhəti maliyyə bazarının mövcud vəziyyəti ilə tənzimlənir. Fond bazarı iştirakçıları tərəfindən qiymətli kağızlar tələb və təklif qanunlarının bir-başa hegemonluğu şəraitində reallaşdırılır. Qiymətli kağızların digər hissəsi dövlət zəmanətli, lakin özünün nisbətən kiçik həcmində görə xüsusi çəkiyə malik olmadığından dövriyyəsi daha çox çevik qiymətli kağızların tərkibinə daxil olmaqla bazar əməliyyatlarında iştirak edir.

Aşağıdakı cədvəldə qeyd olunan göstəricilərə əsasən, ölkəmizdə korporativ qiymətli kağızlar üzrə birja əməliyyatlarında səhm əməliyyatlarının xüsusi çəkisinin sağlı olduğu görünməkdədir.

2019-cu ildə səhm üzrə əməliyyatların ilkin və təkrar bazar üzrə məcmusunun xüsusi çəkisi korporativ qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların cəmi 0,35%-ni, 2020-ci ildə isə 3,7%-ni təşkil etmişdir.

Bakı Fond Birjasında 2019-2020-ci illərdə korporativ qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatlar

Cədvəl 1.

Bazarlar/ Əməliyyatlar	1.12.2019-cu il tarixində		31.12.2020-ci il tarixində	
	Əqlərin hacmi, manatla	Əqlərin sayı	Əqlərin hacmi, manatla	Əqlərin sayı
Korporativ qiymətli kağızlar	1129248340	2665	2128970925	2691
İllik bazar	167095367	59	402461434	195
Səhmlər	700000	3	50000000	55
İstiqrazlar	166395367	56	352461434	140
İpoteka istiqrazları	151007578	25	250831348	14
Digər istiqrazlar	15387789	31	101630086	126
Təkrar bazar	962152973	2606	1726509491	2496
Səhmlər	3360103	2069	29932975	2035
İstiqrazlar	958792870	537	1696576517	461
İpoteka istiqrazları	916068096	47	1668856602	100
Digər istiqrazlar	42724774	490	27719915	361

Mənbə: <https://www.bfb.az/en/view-file/baki-fond-birjası-illik-hesabat.pdf>

Digər tərəfdən isə 2019-cu ildə səhmlər üzrə təkrar bazar əməliyyatlarının dəyərində ciddi artım müşahidə edilsə də, əvvəlki illə müqayisədə ilkin bazarda ciddi artımın olduğu 2020-ci ildə səhmlər üzrə əməliyyatların dəyərinin xeyli azalması müşahidə edilmişdir.

Müəssisələrin müxtəlif maliyyə resurslarından istifadə etməsi bu resursların xüsusiyyətlərinin fəaliyyətə cəlb olunduğu halda ortaya çıxa-caq nəticələrin təhlili əhəmiyyətlidir. Maliyyənin düzgün təhlili həm ayrı-ayrılıqda götürülmüş

müəssisə, idarə və təşkilatlar, həm də bütünlükdə ölkə iqtisadiyyatında əməyin maddi və maliyyə resurslarının səmərəli və iqtisadi səmərə verəcək bölüşdürülməsini təmin edən anlayışlardan biridir.

Müəssisənin maliyyə resurslarının əsasında isə maliyyə siyasetini, metodlarını və maliyyə vasitələrini, həmçinin də maliyyə stabilliyini və artımının təmin edilməsi sahəsində qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün düzgün idarəetmə fəaliyyətini təmin edən kadr heyətinin əlaqələndirilməsi dayanır. Müəssisə, idarə və təşkilatlarda istehsal səmərəliliyinin artırılması üçün həyata keçirilməsi vacib olan məsələlərdən biri kimi xərclərin maliyyə nəzarəti ön plana çəkilməlidir.

Nəticə. Müəssisələrin iqtisadi fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə maliyyə menecmentinin təkmilləşdirilməsi istiqamətdə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilə biləcəyi qənaətindəyik:

- müəssisənin maliyyə fəaliyyətində risk qiyamətləndirilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- müəssisələrin maliyyə resurslarının çeşidliliyinin artırılması və effektiv dividend siyasetinin tətbiqi;
- müəssisələrin dəyərinin yüksəldilməsi üçün dividend siyasetində səhmdarlarla münasibətdə şəffaf və etibarlı davranışların davamlılığının təmin olunması;
- maliyyə menecmentini dərinlənən bilən və bu sahədə uzunmüddətli fəaliyyət göstərə bilən kadr hazırlığının təmin edilməsi;
- müəssisələrin investisiya qərarlarının dəstəklənməsi üçün səhmdarların maraqlarının yüksəldilməsi və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov T.Ə. Müəssisənin iqtisadiyyatı. Bakı, 2005.
2. Quliyev T. Menecmentin əsasları. Bakı, 2001.
3. Belkayalı N. Temettü Dağıtım Şekillerinin Firma Değerine Etkisi ve İMKB 100 Endeksinde Ampirik Bir Uygulama. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004.
4. Gönenli A. İşletmelerde Finansal Yönetim, İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi, yayın №250, İstanbul 1991.
5. Türko M. Finansal Yönetim, 2. Baskı, Alfa Yayıncılıarı, İstanbul 2002.

6. Yaşar S. 2006. Firma Finansmanında Hisse Senedi Piyasalarının Rolü: Türkiye Örneği. Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu. Yaşar, 2006.

7. Arthur J. Keown. Financial Management. Principles and Applications, 2001.

8. Gitman L.J. 1991. Principles of Managerial Finance, 6. Baskı, Harper Collins, New York, p. 603.

9. Hill R.A. Strategic Financial Management. 1 Edition. 2009.

10. Robert C. Higgins. Analysis for Financial Management. 10th Edition, 2015.

11. Shapiro A.C. Modern Corporate Finance. McMillan Publishing Company, New York, 1991. p. 529.

12. <https://bfb.az/wp-content/uploads/2015-07/Statistika-2019.pdf>

13. <https://www.bfb.az/en/view-file/baki-fondbirjası-illik-hesabat.pdf>

G.Mahmudova

The role of dividend policy in financial management of the organization

Abstract

The article considers the essence, main features and directions of financial management in the enterprise. Various forms of dividend policy have been characterized as one of the main directions of financial management in the enterprise. The structure of exchange operations on corporate securities in Azerbaijan has been given and analyzed on the basis of the share of transactions on shares. Suggestions were made to improve the dividend policy in enterprises.

Г.Махмудова

Роль дивидендной политики в финансовом управлении предприятием

Аннотация

В статье рассмотрены сущность, основные особенности и направления финансового менеджмента на предприятии. Различные формы дивидендной политики охарактеризованы как одно из основных направлений финансового менеджмента на предприятии. Приведена и проанализирована структура биржевых операций с корпоративными ценными бумагами в Азербайджане на основе доли операций с акциями. Были внесены предложения по совершенствованию дивидендной политики на предприятиях.

QLOBAL ENERJİ İSTEHLAKINDA BƏRPA OLUNAN ENERJİ RESURSLARI: YENİ TENDENSİYALAR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Ülvi Qədirli,

*Azərbaycan Respublikasının Energetika Nazirliyi tabeliyində
Enerji Məsələlərini Tənzimləmə Agentliyinin Mingəçevir filialının müfəttişi,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin doktorantı
e-mail: ulviqadirlii@gmail.com*

UOT: 33

Xülasə. Müasir dünya iqtisadiyyatı rəqəmsallaşma, innovasiya və texnologiyaların geniş tətbiqi və enerji daşıyıcılarına tələbatın davamlı artması ilə xarakterizə olunur. Enerjiyə olan tələbatın ödənilməsi məqsədi ilə əsasən, karbohidrogen mənşəli ehtiyatların istismarı genişlənir və bu da ekoloji problemlərin dərinləşməsinə səbəb olur. Ənənəvi resursların ətraf mühitə mənfi təsirləri və qiymətinin yüksək olmasından başqa, həm də tükənməsi haqqında proqnozlar beynəlxalq miqyasda enerji təhlükəsizliyinə qarşı təhdidləri çoxaldır. Bütün bunlar alternativ və bərpa olunan enerji qaynaqlarından böyük miqyasda istifadə edilməsini olduqca zəruri edir. Araşdırma göstərir ki, COVID-19 pandemiyasının iqtisadiyyata mənfi təsirləri ilə əlaqədar 2020-ci ildə ümumi enerji istehlakında azalma baş versə də, bərpa olunan enerji növləri üzrə istehsalda əhəmiyyətli dərəcədə artım qeydə alınmışdır.

Mövzunun araşdırılması ilə bağlı nüfuzlu akademik nəşrlərə və digər mötəbər mənbələrə, o cümlədən beynəlxalq təşkilatların və rəsmi dövlət qurumlarının hesabatlarına müraciət olunmuşdur. Öyrənilmiş nəzəri yanaşmalar və statistik məlumat göstəricilərindən istifadə edilməklə, dünya enerji təchizatında baş verən tendensiyalar, qlobal enerji istehlakında müxtəlif resursların pay bölgüsü və bu kontekstdə bərpa olunan enerji mənbələrinin xüsusi çəkisi və inkişaf meyilləri müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: enerji istehlakı, neft, günəş enerjisi, külək enerjisi, hidroenerji.

Key words: energy consumption, oil, solar energy, wind energy, hydropower.

Ключевые слова: энергопотребление, нефть, солнечная энергия, энергия ветра, гидроэнергетика.

XX əsrin başlanğıcında bütün dünya yüksək əhali artımı, inkişaf etməkdə olan ölkələrin zənginləşməsi, inkişaf etmiş dövlətlərin enerji istehlakını artırması, enerjiyə tələbatın gələcəkdə qarşılanmayacaq şəkildə bütün dünyada artması ilə müşayiət olunan yeni enerji çağırışları ilə üzləşdi. Bu mənada qlobal enerji təchizatının 85%-ni

təmin edən karbohidrogen ehtiyatları tükənir, ey ni zamanda onların geniş şəkildə istismarı ağır ekoloji nəticələrə gətirib çıxarır. Karbohidrogen mənşəli enerji ehtiyatlarından istifadə atmosferdə karbon dioksidi əmələ gətirir, bu da havanın keyfiyyətinə mənfi təsir göstərən turşulu yağışların artmasına, urban ərazilərdə yüksək kar-

bon konsentrasiyası və qlobal istiləşməyə səbəb olur. Bu tipli ənənəvi enerji resurslarından istifadənin və onların ətraf mühitə zərərli təsirinin məhdudlaşdırılması, sənayeləşmiş və post sənaye dövrü cəmiyyətinin enerji ehtiyaclarının ödənilməsi üçün elektrik enerjisi istehsalında alternativ enerji mənbələrindən istifadənin əhəmiyyətli dərəcədə artırılması enerji probleminin yeganə uzunmüddətli həll yolu kimi göstərilir [11]. Bu istiqamətdə mövcud problemlərin səmərəli həlli yollarının tapılması beynəlxalq təşkilatların, beynəlxalq elmi konfransların və hökumətlərin gündəliyində yer alan əsas məqsədlərdən birini təşkil edir.

Enerji təhlükəsizliyi dünyanın ən həssas və mürəkkəb məsələlərindən biridir. Əsas enerji mənbəyi olan karbohidrogen mənşəli yanacaq resurslarının geniş istismarı onların tükənməsini sürətləndirir və onların atmosferə, ətraf mühitə mənfi təsirləri ilə bağlı narahatlıq bütün dünyada artır [9]. Ciddi narahatlıq doğuran bu vəziyyət həm mövcud resurslardan qənaətlə istifadə məsələsini, həm də alternativ mənbələrdən istifadəni genişləndirməyə imkan verən texnologiya və avadanlıqların tətbiqini olduqca zəruri edir.

BP-nin (British Petroleum) məlumatına əsasən, dünya üzrə təsdiqlənmiş neft ehtiyatları 2020-ci ilin sonunda 1732,4 milyard barrel olub ki, bu da 2019-cu illə müqayisədə 2 milyard barrel azalma deməkdir. Ehtiyatların istehsala olan qlobal nisbəti (E/İ) göstərir ki, 2020-ci ildə hesablanmış neft ehtiyatları cari hasilat səviyyəsini 50 ildən çox saxlamağa kifayət edir. OPEC üzvü olan ölkələr toplam neft ehtiyatlarının 70,2%-nə sahibdir. Bu ehtiyatların həcmində görə birinci yerdə Venesuela (qlobal ehtiyatların 17,5%-i), ikinci və üçüncü yerlərdə isə Səudiyyə Ərəbistanı (17,2%) və Kanada (9,7%) qərarlaşır [7]. Təcrübə göstərir ki, enerji resurslarının mövcudluğu və onlara fasılısız əlçatarlığın təmin edilməsi, həm də iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi anlamına gəlir.

Iqtisadi cəhətdən sərfəli enerji resurslarına asan çıxış imkanlarının yaradılması iqtisadiyyatın inkişafına və ictimai rifahın yüksəldilməsinə təsir edən həllədici amillərdən biri sayılır. Ümumiyyətlə, enerji qiymətləri və enerjiyə əlçatarlıq səviyyəsi ayrı-ayrı ölkələrin, bütövlükdə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinə əhəmiyy-

yətli təsir göstərir. Dünya iqtisadiyyatının dinamik inkişafi, əhali artımı və gündəlik həyatda enerjidən geniş istifadə müxtəlif enerji növlərinə, əsasən də elektrik və istilik enerjisini tələbatın sürətlə artmasına səbəb olmuşdur [14]. Beləliklə, bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəni prioritet edən üç əsas səbəb vardır. Bunlara enerji təhlükəsizliyi, iqtisadi cəhətdən səmərəli olması və karbon qazı emissiyalarının azaldılması daxildir [1]. Bu baxımdan, bərpa olunan resursların enerji istehlakında payının artırılması qarşıda duran əsas vəzifələrdən birinə çevrilmişdir.

Dünya enerji istehlakında yeni tendensiyalar

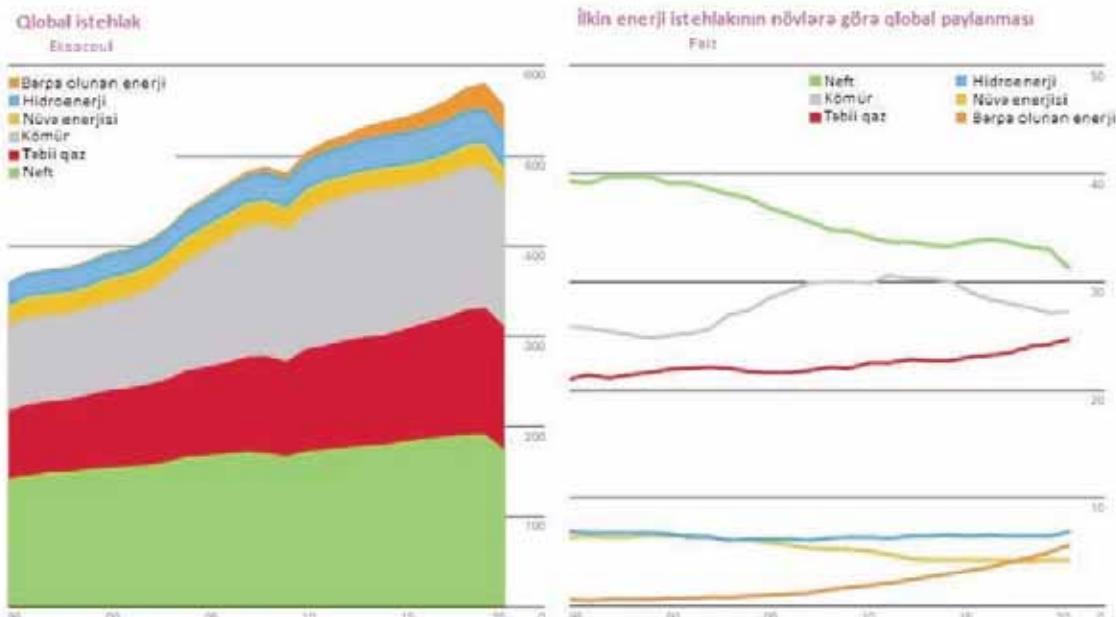
Dünyanın ən inkişaf etmiş dövlətlərini özündə birləşdirən və məhdud neft-qaz ehtiyatlarına malik olan Avropa Birliyi (AB) ölkələri təhlükəsizliyini və iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafını təmin etmək üçün dəyişən qiymətlərlə və müxtəlif mənbələr hesabına böyük enerji tələbatını ödəməyə məcburdur [4]. AB sənaye və iqtisadi fəaliyyət nəticəsində atmosferə buraxılan karbon qazı miqdarının azaldılmasına nail olmaq və Avropanın enerji təhlükəsizliyini gücləndirmək üçün xüsusi layihələr tətbiq edir. Avropa Komisiyasının sədri Ursula fon der Leyen AB iqtisadiyyatının 2050-ci ilədək ekologiyaya mənfi təsirlərini aradan qaldırmağı nəzərdə tutan “European Green Deal” (Avropa Yaşıl Sövdələşməsi) anlaşmasını təklif edərək onu Avropanın yeni inkişaf strategiyası kimi təqdim etmişdir. Bu təşəbbüs AB ölkələrinin Paris anlaşmasına görə üzərinə götürdüyü öhdəliklərə əsaslanır və məqsəd 2030-cu ilədək olan dövr ərzində 1990-ci illə müqayisədə istixana effekti yaradan qaz emissiyalarının ən azı 40 faiz azaldılmasına nail olmaqdan ibarətdir [13]. Danılmaz faktdır ki, bu sahədə uğurlu siyasetinin mənətqi nəticəsi olaraq Avropanın enerji kompleksində bərpa olunan enerjinin istehlak payı artmışdır. Lakin birləşmədə ənənəvi enerji resurslarının tamamilə evəz edilməsinə nail ola bilməmişdir.

BP (British Petroleum) şirkətinin hər il iqtisadiyyətə açıq elan etdiyi və enerji sektorunda kifayət qədər mötəbər mənbə sayılan illik hesabatın (Statistical Review of World Energy 2021) 70-ci sayında enerji bazarlarında son vəziyyəti özündə əks etdirən əhəmiyyətli məlumatlar təqdim edilmişdir. Hesabatda təqdim olunan araşdırma nəticələri göstərir ki, COVID-19 pan-

demiyası enerji bazarlarına güclü təsir göstərmiş, 2020-ci ildə həm ilkin enerji tələbatında, həm də atmosferə buraxılan karbon emissiyalarının miqdarında 1945-ci ildən sonra ən böyük azalma baş vermişdir. Müvafiq ildə qlobal enerji tələbatının 4,5% azalması ilə paralel, bərpa olunan enerji istehsalı böyüməkdə davam etmiş və onun ilkin enerji istehlakında payı artmışdır. Qlobal enerji tələbatında mövcud azalma İkinci Dünya Müharibəsinin bitməsindən sonra ən böyük enmə kimi qeydə alınır və neftə tələbatın görünməmiş şəkildə azalması ilə müşahidə olunur. Vurğulamaq lazımdır ki, ümumi enerji tələbatının azalmasının təxminən dördə-üçü neft istehlakının azalması hesabına baş vermişdir. Bütün bunların fonunda, 2020-ci ildə külək və günəş enerjisi üstünlük təşkil etməklə, bərpa olunan enerji istehsalı əhəmiyyətli dərəcədə böyüməyə davam etmişdir. Belə ki, külək və günəş enerjisi gücü 2020-ci ildə 238 GVt artmaqla əvvəlki göstəricidən 50% daha çox olmuşdur. Nəticədə bu enerji növlərinin qlobal enerji təchizatında payı hazırkı ən yüksək səviyyəyə çatmışdır. Beləliklə, **qrafik 1-də** təqdim edilən informasiyaların detallı təhlili bu sahədə mövcud və ziyyəti dəyərləndirməyə imkan verir.

də alınan ilk azalmadır və böyük həcmdə neftin (-9,7%) hesabına baş vermişdir. Bərpa olunan enerji (+9,7%) və hidroenerji (+1,0%) istisna olmaqla, bütün yanacaq növləri üzrə istehlak aşağı düşmüşdür. Ən çox azalma Şimali Amerika (-8,0%) və Avropada (-7,8%) reallaşsa da, dünyanın bütün regionları üzrə enerji istehlakında azalma özünü göstərmüşdür. Bu baxımdan, ən az enmə isə Asiya-Sakit Okean regionunda (-1,6%) olmuşdur ki, bu da 2020-ci ildə enerji istehlakının artdığı yeganə ölkə olan Çinin (+2,1%) hesabına baş vermişdir. Digər bölgələrə gəldikdə, Cənubi və Mərkəzi Amerikanın enerji istehlakında azalma -7,8%, Orta Şərqdə isə -3,1% təşkil etmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, neft 31,2% göstərici ilə qlobal enerji istehsalında ən böyük paya sahib olmaqdə davam edir. Bəhs olunan ildə ilkin enerji istehlakının ikinci pilləsində 27,2% payla kömür qərarlaşmışdır və 2019-cu illə müqayisədə cüzi artım qazanmışdır. Bu kontekstdə, təbii qaz yüksək artım göstərməklə qlobal enerji istehlakında 24,7% pay əldə etmiş, bərpa olunan enerji növləri üzrə istehsal isə dünya miqyasında bugündək ən əhəmiyyətli inkişaf dönəmini yaşamaqla 5,7% pay sahibi olmuşdur. Bununla da bərpa olunan enerji resursları isteh-

Qrafik 1. Qlobal enerji istehlakı və onun növlərə görə paylanması

Mənbə: BP, Primary energy-Statistical Review of World Energy 2021

2020-ci ildə ilkin enerji istehlakının 4,5% aşağı düşməsi 2009-cu ildən sonrakı dövrdə qey-

lakda xüsusi çəkisinə görə 4,3% təşkil edən atom enerjisini istehlakda payına görə üstələməyi

bacarmışdır. Bu göstərici üzrə hidroenerjinin payı isə 0,4% artaraq ilkin enerji istehlakında xüsusi çəkisi 6,9%-ə çatmışdır [8].

Hesabatda əksini tapmış göstəricilər və verilmiş qrafikin təhlili onu deməyə əsas verir ki, karbohidrogen mənşəli neft və qaz resurslarının, eləcə də təbii qazın və kömürün enerji istehlak səbətində payı böyük olsa da, artıq dünyada bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəyə maraq və ehtiyac böyükdür. Bu faktor isə mövcud tendensiyaların davam etməsi prosesində alternativ mənbələrdən istifadənin genişləndirilməsi istiqamətində sərmayələrin çoxalacağını proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Beynəlxalq Bərpa Olunan Enerji Agentliyinin (IRENA) məlumatına görə, müsbət tendensiya davam etmiş və 2020-ci ildə bərpa olunan enerjinin istehsal gücü son illərdəki göstəricilərə nisbətən daha çox artmışdır. Qeyd olunmalıdır ki, bu istiqamətdə inkişafın böyük hissəsi Çinin və bir az da ABŞ-in hesabına baş vermişdir. Digər ölkələrin əksəriyyəti bərpa olunan enerji potensialını əvvəlki illərin inkişaf dinamikasına bənzər sürətlə genişləndirməyə nail olmuşlar. Agentliyin statistikasına əsasən, 2020-ci ilin sonunda qlobal bərpa olunan enerjinin ümumi istehsal gücü 2 799 GVt təşkil edib və 2020-ci ildə bütün bərpa olunan enerji növləri üzrə istehsal gücü 260 GVt, başqa sözlə, 10,3% artmışdır. Burada günəş enerjisi 127 GVt və ya 22% artım nümayiş etdirməklə alternativ enerji mənbələri üzrə istehsalın böyüməsində aparıcı rol oynamışdır. Bu baxımdan, ikinci ən böyük artım 111 GVt və ya 18% külək enerjisində qeydə alınmışdır. Digər bərpa olunan növlərinə gəldikdə isə hidroenerji üzrə 20 QVt (+2%), bioenerji üzrə 2 QVt (+2%) və nəhayət, geotermal enerji resursları üzrə 164 MVt artım baş vermişdir [10].

Verilmiş statistik göstəricilərdən istifadə etməklə hesablama apardıqda məlum olur ki, günəş və külək enerjisi 2020-ci ildə bütün bərpa olunan enerji istehsalının 91,5%-ni təşkil edərək, bərpa olunan enerji gücünün artırılmasına və qlobal enerji tələbatının ödənilməsinə böyük töhfə vermişdir. Bütün bunlar isə enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində bərpa olunan mənbələrin, xüsusilə günəş, külək və hidroenerji resurslarının böyük perspektivlərə malik olduğundan xəbər verir.

Azərbaycanın bərpa olunan enerji siyasəti və mövcud istehsal

Azərbaycan Respublikası uğurlu neft-qaz strategiyası sayəsində həm öz karbohidrogen ehtiyatlarını dünya bazarlarına nəql etməklə, həm də enerji daşıyıcılarının tranzit marşrutlarından birinə çevrilməklə, Avropanın enerji təhlükəsizliyində vacib elementlərdən biri olmayı bacarmış və bunun nəticəsində qazandığı siyasi-iqtisadi dividendləri ölkənin ümumi inkişafı naminə istifadə etmişdir. Yeni mərhələdə isə alternativ enerji resurslarının dayanıqlı inkişaf məqsədləri üçün səfərbər edilməsi prioritet vəzifələrdən biri kimi qəbul olunur və Azərbaycanın bərpa olunan enerji potensialından səmərəli istifadə və bu sahənin intensiv inkişaf strategiyasının qəbul edilməsi ölkəmizin enerji təhlükəsizliyinin təminini və gələcək inkişafının qarantı kimi çıxış edəcəkdir.

2019-cu ildə aparılmış empirik tədqiqat nəticələrinə və ekspertlərin ortaq qənaətinə görə, Azərbaycanda alternativ enerji sistemlərinin inkişafında ən təsirli risklər enerji siyasəti, şəbəkəyə qoşulma və maliyyə istiqamətləri ilə bağlıdır. Tədqiqat Azərbaycanda bərpa olunan mənbələrin davamlı inkişafına nail olmaq üçün risklərin daha yaxşı idarə edilməsini tövsiyə edir [12]. Araşdırmadan sonrakı iki ildə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında və enerji siyasətində böyük yeniliklər baş vermişdir.

2021-ci ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də beş əsas hədəfdən birini də “*təmiz ətraf mühit və yaşıl artım*” ölkəsi”nin yaradılması təşkil edir. Əsas məqsəd ölkədə ekoloji tarazlığın qorunması, eləcə də alternativ və bərpa olunan enerji qaynaqlarının dövriyyədə payının artırılmasına nail olmaqla hazırkı və gələcək nəsillərin tələbatının tam şəkildə ödənilməsindən ibarətdir [6]. Bu baxımdan, Energetika Nazirliyi yanında Bərpa Olunan Enerji Mənbələri Dövlət Agentliyinin yaradılması da bu sahədə səmərəli dövlət siyasetinin həyata keçirilməsi məqsədi daşıyır. Agentliyin əsas məqsədləri sırasına Azərbaycanın enerji istehlakında bərpa olunan resursların payının 30%-ə yüksəldilməsi, eləcə də sahibkarların iştirakını təmin etməklə işgaldən azad edilmiş torpaqların “Yaşıl enerji” zonasına çevrilməsini reallaşdırmaq daxildir [3].

Son dövrlərdə Azərbaycanda bərpa olunan enerji növlərindən istifadənin artırılması istiqamətində əhəmiyyətli və real addımlar atılmışdır. Bu məqsədlə müvafiq sahədə qanunvericilik bazası təkmilləşdirilmiş, perspektiv planlar hazırlanmış və pilot layihələr reallaşdırılmışdır [2].

Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyinin məlumatına əsasən, 2021-ci ilin yanvar-dekabr aylarında ölkədə (əsas fəaliyyəti elektrik enerjisi istehsalı olmayan təsərrüfat subyektləri də daxil olmaqla) ümumi elektrik enerjisi istehsalı 2020-ci illə müqayisədə 2044,8 mln. kVt·st artaraq 27856,0 mln.kVt·st olub. Hesabat dövründə 2020-ci ilin 12 ayına nisbətən elektrik enerjisinin istehsalı İES-lərdə 1840,5 mln. kVt·st artaraq 26238,8 mln.kVt·st, SES-lərdə 207,9 mln.kVt·st artaraq 1277,3 mln. kVt·st, digər mənbələr (KES, GES və BMTYZ) üzrə isə 3,6 mln. kVt·st azalaraq 339,9 mln. kVt·st olub. Külək elektrik stansiyalarında 91,5 mln. kVt·st, günəş elektrik stansiyalarında 55,2 mln. kVt·st, Bərk Məişət Tullantılarının Yandırılması Zavodunda (BMTYZ) isə 193,2 mln. kVt·st elektrik enerjisi istehsal edilib [5].

Açıqlanmış informasiyalar üzərində hesablama apardıqda ötən il Azərbaycanda elektrik enerjisi istehsalının 8% artdığını görürük. Bərpa olunan enerji mənbələri üzrə verilmiş göstəriciləri təhlil etdikdə isə hidroenerji üzrə istehsalın 19,4% çoxaldığı məlum olur. Bu istiqamətdə inkişafın müəyyən mənada Qarabağ və Şərqi-Zəngəzur iqtisadi rayonlarının hidroenerji imkanları hesabına baş verdiyini də ehtimal etmək olar. Lakin məlumatlardan göründüyü kimi, külək və günəş enerjisi üzrə istehsalda azalma baş vermişdir. Bununla belə müvafiq sahədə səmərəli dövlət siyaseti və mövcud potensial Azərbaycanın bərpa olunan enerji sektorunda böyük uğurlar qazanacağını söyləməyə imkan verir.

Nəticə. Araşdırma əsasında belə nəticəyə gəlir ki, Avropa Birliyini bərpa olunan qaynaqlar dan geniş istifadəyə sövq edən əsas səbəblərə – ətraf mühitin çirkənməsinin qarşısının alınması, karbohidrogen resursların kasadlığı və yüksək qiymətə əldə olunması, təhlükəli hesab olunan atom enerjisindən imtinaya zəmin hazırlanması, Rusyanın enerji asılılığından azad olmaq və uzunmüddətli enerji təhlükəsizliyini təmin etmək

daxildir. Təcrübə göstərir ki, alternativ mənbələrin enerji istehsalında geniş istifadə olunması ümumi iqtisadi artıma və inkişafa, həmçinin enerji təhlükəsizliyinin uzunmüddətli təmin olunmasına təkan verir. Əldə olunan nəticəni Azərbaycan üçün təhlil etsək qeyd etməliyik ki, bərpa olunan enerji istehsalını ölkəmiz üçün vacib edən əsas səbəblər özündə Avropa İttifaqı ilə fərqi və oxşar xüsusiyyətləri ehtiva edir. Bunnulara ənənəvi resurslardan asılılığın azaldılması, respublikanın enerji sisteminin şaxələndirilməsi, uzunmüddətli enerji təhlükəsizliyini təmin etmək və ətraf mühitin qorunmasını aid etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Abolhosseini S., Heshmati A., Altman J. A review of renewable energy supply and energy efficiency technologies. Discussion Paper №8145, IZA, Germany, 2014.

2. Əmmayev T. Azərbaycanda bərpa olunan enerji sahəsi üzrə, inkişaf istiqamətlərinə dair brifinqdəki çıxışı. AREA, 2021.

<https://area.gov.az/az/news/66/tebriz-emmayev-azerbaycanda-berpa-olunan-enerji-sahesi-uzre-inkisaf-istiqametlerine-dair-brifinqde-cixis-edib>

3. Azərbaycan Respublikasının Energetika Nazirliyi yanında Bərpa Olunan Enerji Mənbələri Dövlət Agentliyi.

<https://area.gov.az/az/page/haqqimizda>

4. Azakov S.I. Contribution of Azerbaijan to the energy security of the European Union. In IOP Conference Series: Materials Science and Engineering (vol. 459, №1, p. 012011), IOP Publishing, December 2018.

5. Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyinin rəsmi saytı. Ötən il ölkədə elektrik enerjisi istehsalı artıb. 2022.

<https://minenergy.gov.az/az/xeberler-arxivii-oten-il-olkede-elektrik-enerjisi-istehsali-artib>

6. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər, Sərəncamlar. 2021.

<https://president.az/az/articles/view/50474>

7. BP 2022. Oil reserves.

<https://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/statistical-review-of-world-energy/-oil.html>

8. BP 2022. Primary energy-Statistical Review of World Energy. 2021.

<https://www.bp.com/content/dam/bp/business->

[sites/en/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2021-primary-energy.pdf](https://www.iea.org/sites/en/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2021-primary-energy.pdf)

9. Gan P.Y., Li Z. An econometric study on long-term energy outlook and the implications of renewable energy utilization in Malaysia, Energy Policy, 36, pp. 890-899, 2008.

10. IRENA 2022. Insights on Renewables.

<https://www.irena.org/>

11. Michaelides E.E.S. Alternative energy sources. Springer Science & Business Media. 2012.

12. Nuriyev M.N. Renewable energy sources development risk analysis and evaluation: the case of Azerbaijan, 2021.

13. Rihard M., Andras S., Olga K., Irina M. European Energy Diversification: How Alternative Sources, Routes, and Clean Technologies Can Bolster Energy Security and Decarbonization. Atlantic Council Global Energy Center, 2020.

14. Stecuła K., Brodny J. Renewable Energy Sources as an Opportunity for Global Economic Development. In Proceedings of the 17th International Multidisciplinary Scientific GeoConference SGEM 2017, Vienna, Austria, 27-29 November 2017, pp. 749-756.

U.Gadirli

Renewable energy resources in global energy consumption: new trends and perspectives

Abstract

The modern world economy is characterized by digitalization, innovation and widespread use of technology, and a steady increase in demand for energy carriers. In order to meet the demand for energy, the exploitation of hydrocarbon resources is expanding, which deepens environmental problems. Depletion forecasts enhance the danger to worldwide energy security, in addition to the negative environmental implications and high expense of conventional fuels. All of this requires the use of alternative and renewable energy sources on a significant scale. The study shows that although overall energy consumption declined in 2020 due to the negative effects of the COVID-19 pandemic on the economy, there was a significant increase in renewable energy production.

The study of the subject was based on reputable scholarly publications and other authoritative sources, as well as reports from international organizations and official government bodies. The tendencies in world energy supply, the distribution of different resources in global energy consumption, and the specific weight and development trends of renewable energy sources in this context were identified using the researched theoretical methodologies and statistical data.

У.Гадирли

Глобальное потребление энергии и возобновляемые энергетические ресурсы: текущие тенденции и перспективы

Аннотация

Современная мировая экономика характеризуется цифровизацией, инновациями и широким использованием технологий, неуклонным ростом спроса на энергоносители. Для удовлетворения потребности в энергии расширяется эксплуатация углеводородных ресурсов, что усугубляет экологические проблемы. Помимо негативного воздействия на окружающую среду и высокой стоимости традиционных ресурсов, прогнозы истощения увеличивают угрозу международной энергетической безопасности. Все это делает необходимым широкомасштабное использование альтернативных и возобновляемых источников энергии. Исследование показывает, что хотя общее потребление энергии снизилось в 2020 году из-за негативных последствий пандемии COVID-19 для экономики, производство возобновляемой энергии значительно увеличилось.

К изучению темы были привлечены авторитетные научные публикации и другие авторитетные источники, а также отчеты международных организаций и официальных государственных органов. С использованием изученных теоретических подходов и статистических данных были выявлены тенденции в мировом энергообеспечении, распределение различных ресурсов в мировом энергопотреблении и удельный вес и тенденции развития возобновляемых источников энергии в этом контексте.

BİRLƏŞMİŞ ƏRƏB ƏMİRLİKLƏRİNİN TURİZMİ

Sevinc Qasimova,

*Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin nəzdində
Sənaye və Texnologiya Kollecinin İqtisadiyyat kafedrasının müəllimi
e-mail: sevinc.qasimova.69@mail.ru*

Son illər sürətlə inkişaf edən turizm dünya ölkələrinin iqtisadiyyatının aparıcı sahəsinə çevrilib. Turizm bir çox ölkələrin ticarət balansının sabitləşməsində, bütçəsinin formallaşmasında mühüm rol oynayır. Belə ki, istənilən ölkədə turizmin inkişafı ilə əlaqədar yeni iş yerləri açılır. Bu da işsizliyin azalmasına səbəb olur. Bu gün dünyada hər yeddi iş yerindən biri turizm sahəsinin payına düşür.

Dünya iqtisadiyyatında mühüm rol oynayan beynəlxalq turizm ümumi milli məhsulun 1/10 hissəsini təşkil edir. Hər il turizm sektoruna qoymulan investisiyaların həcmi 30%-dən çox olur. Dünya kapitalının 7%-ni isə beynəlxalq turizm təşkil edir.

Hazırkı dövrdə turizmin inkişafı bütün dünya ölkələrini əhatə edir. Əgər 20-30 il əvvəl turizm dedikdə, ilk olaraq ağılla Avropa ölkələri gəlirdi, hazırda ecazkar təbiəti, tarixi-memarlıq abidələri ilə zəngin, yüksək xidmət və müasir standartlara cavab verən hotel və restoranlara malik ABŞ, Asiya, Yaxın Şərq və Latin Amerikası ölkələri gəlir.

Bu gün Ərəb ölkələrinin iqtisadiyyatı dünya iqtisadiyyatında aparıcı rol oynayır. Bu baxımdan, bu ölkələrin iqtisadiyyatının, ayrı-ayrı sektorlarının öyrənilməsinə böyük ehtiyac yaranır. Ərəb ölkələri iqtisadiyyatının həm bu, həm də daha mürəkkəb və ziddiyyətli inkişaf dinamikası haqqında elmi biliklər əldə etmək xüsusilə vacib

məsələlərdən biridir.

Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri (BƏƏ) Ərəbistan yarımadasının şərqi hissəsində, İran və Oman körfəzləri sahillərində yerləşir. Ölkə qərbdə və cənubda Səudiyyə Ərəbistanı (457 km), cənub-qərbdə Oman Sultanlığı ilə (410 km) həmsərhəddir. Ölkənin sahil ərazisi Fars və Oman körfəzinin suları ilə yuyulur. Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin tərkibinə 7 əmirlilik: *Abu-Dabi, Dubay, Şərqa, Əcman, Rəs-əl-Həyma, Umm-əl-Qüyveyn* və *əl-Füceyrə* daxildir.

Cənub-Qərbi Asiya son illər beynəlxalq turizmin inkişafına görə daha çox fərqlənir. Burada illik artım tempi 3-5% təşkil edir. 2019-cu ildə regiona gələn turistlərin 43%-i BƏƏ-nin payına düşmüştür. Həmin il körfəz ölkələri arasında beynəlxalq turizmdən ən çox gəliri BƏƏ (33,4%) götürmüştür.

Beynəlxalq turizmdən gələn gəlirlərin dinamik olaraq yüksəlməsi XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq, bu sahəyə çəkilən xərclərin artması ölkənin neft sənayesindən sonra alternativ iqtisadi mənbə olaraq turizm sektoruna prioritet istiqamət olaraq baxılması ilə bağlıdır. Ölkədə turizm sənayesinə ayrılan vəsaitlər son 20 ildə on dəfədən çox artmışdır.

Ərəbistan yarımadasında yerləşən, Avropa ilə Hindistan, Uzaq Şərqlə Afrika arasında mühüm körpü rolunu oynayan BƏƏ sözün əsl mənasında möcüzələr diyarıdır. BƏƏ-nin hər qarışını gəzib dolaşdıqca, zövq oxşayan füsunkar gözəlliliklərini

seyr etdikcə ölkə ərazisinin bir zamanlar ucsuz-bucaqsız səhra olmasına inanmaq çətin olsa da, həqiqət göz qabağındadır.

Qədimdə yerli ərəblərin od ələyən qızmar günəş altında, çox zaman səhrada tügyan edən “səmum” yeli adlanan isti küləkli havada bədəvi çadırlarında necə yaşamalarını xəyalən təsəvvür edən insan istər-istəməz heyrətlənməyə bilmir. Lakin hazırda ulu babaları səhra sakinləri olan yerli ərəblər zəngin iş adamlarına, susuz səhralar yamyasıl vadilərə, daxmalar və çadırlar lüks villalara çevrilmiş, dəvələrin yerini isə son model bahalı avtomobilər tutmuşdur. BƏƏ-dəki qeyri-adi gözəllikləri görən şəxs insan zəkasının və əməyinin nələrə qadir olduğunu bir daha dərinləndən anlayıb dərk edir.

Bir çox ilkərə imza atan, dünyanın ən məşhur turizm və ticarət mərkəzlərindən biri olan BƏƏ-də şəhərlərin müasirləşməsinə, gözəlləşməsinə, hərcəhətli inkişafına xüsusi önəm verilir. Qeyri-adi üslubda ucaldılan möhtəşəm göydələnlər, böyük ticarət mərkəzləri, öz orijinallığı ilə seçilən məscidlər, saysız-hesabsız VİP hotellər, insanların istirahətini təmin edən gözəl parklar, yaşıllıqlar, kilometrlərlə uzanan dəniz sahilində dəbdəbəli villalar ilk baxışdan insanı valeh edir. Ucu-bucağı görünməyən “şüşə” kimi rahat yollar, ən müasir üslubda tikilən nəhəng körpülər göz oxşayır. Gecələr şəhərlərin, qəsəbələrin ən ucqar küçələri belə al-əlvən işıqlarla alışib-yanır. Hər yerdə hökm sürən qayda-qanun, səliqə-sahman dünyanın hər yerindən insanları cəlb edir.

BƏƏ, nəinki günbəgün, hətta saatbasaat yüksək templə inkişaf edir, müasirləşir və insan bəzən ölkədəki bu dinamik inkişafın sürətinə heyran olur. Şərqlə-Qərbin misilsiz harmoniyasını özündə təcəssüm etdirən, müasirliyi və gözəlliyi ilə inkişaf etmiş ölkələri geridə qoyan BƏƏ-də ölkə iqtisadiyyatına kifayət qədər gəlir gətirən turizm sektorunu, biznes mərkəzləri, azad iqtisadi ticarət zonaları yaradılıbdır.

Hazırda turizmdən gələn gəlirlər neft sənayesindən sonra ikinci yeri tutur. Ölkədə ÜDM-in 45%-ni neft sənayesinin, 40%-i isə beynəlxalq turizmdən gələn gəlirlər təşkil edir.

Turist axınlarının əsas istiqaməti Çin, MDB ölkələri və Avropa İttifaqından gələnlər təşkil edir. Avropa İttifaqı ölkələrindən gələnlər ümumi turist axınlarının 38%-ni təşkil edir. Rusiyadan

gələn turistlər isə 17% təşkil etmişdir. Ölkəyə istirahət və əyləncə turizmi ilə gələnlər ümumi turist axınlarının 40%-ə qədərini təşkil edir.

BƏƏ-yə gələn turistlər arasında Avropa ölkələrinin payının artması son 5 ildə bu sahədə fəaliyyət göstərən turoperatorların aktiv fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur. Digər tərəfdən, BƏƏ Avropa İttifaqına daxil olan 28 ölkə üçün vizasız rejimin tətbiqi turistlərin kütləvi axınının təmin olunmasına imkan vermişdir. Gəlmə turizm üzrə ümumi artımın əsas hissəsi Dubay və Abu-Dabi əmirliyinin payına düşür.

Ölkəyə gələn turistləri məqsədinə görə qruplaşdırıldıqda ənənəvi olaraq *istirahət, əyləncə, iş-güzər, macəra həvəskarları və ekoturizm* üstünlük təşkil edir.

2021-ci ilin məlumatına görə, BƏƏ-nin 1 tarixi abidəsi YUNESKO-nun ümumdünya ırsinə daxil edilmişdir:

Cəbəl Hafit dağı (dağın ətrafindakı xarabaliq. 2011-ci il).

Ərəb əmirliyini seçən turistləri buranın ilboyu çimərlikləri, müasir əyləncə və istirahət mərkəzləri, dəbdəbəli hotelləri, geniş çeşiddə alış-veriş etmək imkanları, təklif olunan müxtəlif növ turlar və s. daha çox cəlb edir. İstirahət, turizm və əyləncənin məkanı olan BƏƏ müasir istirahət mərkəzləri, qumlu çimərlikləri, dənizi və əyləncələri ilə daim turistlərin diqqət mərkəzində olur.

BƏƏ-nin şimalında yerləşən **Əbu-Dabi**, bu ölkənin paytaxtı olmaqla yanaşı, siyasi-iqtisadi mərkəzidir. Tək bir ada üzərində yerləşən və 200-dən çox adanı özündə birləşdirən şəhər iki körpü vasitəsilə yarımadaya birləşir. Cöl iqliminə malik olan Əbu-Dabiyə səyahət üçün ideal vaxt oktyabr-fevral aylarıdır. Dünyanın ən zəngin şəhərlərindən olan Əbu-Dabi keçmişin izlərini saxlamaqla, müasir və ənənəvi həyatı eks etdirir. Şəhər zənginliyini hündür binalarda, lüks hotellərdə, geniş bulvarlarda, qeyri-adi üslubda tikilmiş göydələnlərdə, səssiz çimərliklərdə və möhtəşəm çöl safarilərində görmək mümkündür.

Əbu-Dabi əmirliyində gəzib-görməli yerlər sırasına onca “Dalğaçıran”da (“Breakwater”) yerləşən şəhərin əsas alış-veriş mərkəzi olan “Marina Mall” və bütün şəhər panoramasını eks etdirən “Sky Tower” daxildir. “Marina Mall”un qarşısındaki “Heritage Center” köhnə qayıqlar, palma liflərindən hazırlanmış qədim bədəvi

evləri ilə əhatə olumuşdur ki, bunlar da müasir şəhərin qədim tarixini və bədəvi ərəblərin həyat tərzini eks etdirir. Bütün bunlardan başqa, ən-ənəvi əl işlərinin, sənətkarlıq nümunələrinin, hədiyyə və suvenirlərin hazırlanaraq satıldığı dükənlər da mövcuddur.

Adanın sahilində körfəz sularının yuduğu, palma ağacları ilə bəzədilmiş 9 km uzunluğunda olan məşhur Corniche bulvar Əbu-Dabidə turistlərin axın etdiyi məkanlardan biridir. Burada bir çox biznes və alış-veriş mərkəzləri, parklar, restoran və kafelər, lüks hotellər vardır. Bu hotel-lərdən biri də ərəb memarlığının xüsusiyyətlərini özündə eks etdirən məşhur “Emirates Palace Hotel”ıdır. Lüks hotel istər görünüşü və gözəlliyi, istərsə də yüksək xidmətləri ilə bütün turistləri heyran edir.

Şəhər, həmçinin öz tarixi-memarlıq abidələri ilə də məşhurdur: 200 illik tarixi olan “əl-Məqtə” (əl-Maaqta) müdafiə qalası; tunc və dəmir dövrlərindən qalma əşyaların və tikililərin saxlanıldığı Hili arxeoloji; XVIII əsrlərdə hökümət binası kimi istifadə olunan şəhərin ən qədim daş binası “Qəsr-əl-Hösn” (əl-Hosn Palace) (xalq arasında “Bəyaz qala” da adlanır) kimi bir çox tarixi-memarlıq abidələri vardır. Dünyanın ən böyük məscidi olan “Şeyx Zayed məscidi” (Shekh Zayed) Əbu-Dabidə yerləşir. Məscid Birləşmiş Ərəb Əmirliliklərinin banisi və ilk prezidenti Şeyx Zayed ibn Sultan Al Nəhyanın adını daşıyır. Məscid dünyanın ən böyük xalçası və çilçirağına sahib olmaqla iki dünya rekordunu vurubdur.

Əbu-Dabi əyləncələri ilə də məşhurdur. Bu əyləncələrə ən əsas bədəvi çadırlarında təşkil edilən ərəb rəqs və musiqiləri, səhralarda təşkil olunan safari gəzintiləri və yerli mətbəxin ləziz yeməkləri və s. daxildir. Avtomobil yarışları, dayvinq, buzda konki və ya golf oynamağı sevənlər üçün də alternativlər çoxdur. Bundan başqa, Yas adasında salınmış və dünya ilklərindən olan “Ferrari World Theme Park”da 5 saniyədə 240 km sürətə çata bilən Roller koasterlər (atraksion) vardır ki, bu da buranı adrenalinalı sevən turistlərin əsas məkanlarından birinə çeviribdir.

Dubay təkcə Əmirliliklərin deyil, Yaxın və Orta Şərqiñ də ticarət, maliyyə və turizm mərkəzidir. Ölkədə istirahət üçün əsas yer kimi Dubaydakı hotel və istirahət məkanları daha çox seçilir. Belə ki, ölkəyə gələn turistlərin 67%-i, həmçinin

istirahət və əyləncə məqsədi ilə gələnlərin 2/3 hissəsi Dubay şəhərinə istiqamətlənir. Dubay şəhərinə gələn turistlərin sayının çox olması, turoperatorların daha çox burada olan hotellər və turagentliklərlə işləməsi, ənənəvi işlənmiş turların mövcudluğu ilə bağlıdır.

Dubay başlıca olaraq 4 əsas hissədən ibarətdir: *Cümeyra; Burc Ərəb; Deyra rayonu; Şeyx Zayed prospekti*.

Dubayın əsas gəzib-görməli yerləri kimi şəhəri iki hissəyə ayıran körfəz sahillərini, iki minaralı Cümeyra məscidini (Jumeirah Mosque), “Jumeirah Beach Hotel”ini, ingilis memarı tərəfindən hazırlanmış “Burj-əl-Ərəb” hotelini, ikonik üslublarda inşa edilmiş məşhur ərəb göydələnlərini, “Dubai Marina”sını, tarixi binaları ilə məşhur Burc Dubayı, əsas alış-veriş mərkəzi olan “Dubai Mall”u və bir çox başqa yerləri göstərmək olar. Bir tərəfdən Bəsrə körfəzi, digər tərəfdən Hind okeanı Dubayın görünüşünə daha bir mənzərə qatır.

Dubayın ən qaynar və lüks hissəsi Cümeyra bölgəsidir. Dünyanın 8-ci möcüzəsi olan Palma adası, dalğa şəklində olan 5 ulduzlu “Jumeirah Beach” hoteli və “Burc-əl-Ərəb” (dünyada ilk 7 ulduzlu hoteldir) hoteli də burada yerləşir. Turistləri ən çox Cümeyra, Cəbəl Əli və Deyra süni adalar zənciri olan Palma adası cəlb edir. Yerlilər və turistlər Palmadakı “Valdorf Astoria”, “Fairmont”, “One&Only”, “Jumeirah Zabeel”, “Atlantis”, “The Palm” kimi yüksək səviyyəli hotellərdən zövq alırlar.

Yaxın Şərqdə ilk dəfə Cümeyrada monorels nəqliyyat vasitəsi istifadəyə verilibdir.

Dubay öz göydələnlərinin dəbdəbəsinə görə tanınsa da, şəhərin ürəyi hər zaman Körəfəz olmuşdur. Bu duzlu su məkanı Bani Yas tayfasının yerləşdiyi ilk məkandır. Onun sularından Dubay iqtisadiyyatının əsas formaları olan müraciətarma və balıqçılıq üçün istifadə olunmuşdur. Bu gün bu ərazi əmirliyin tarixini özündə eks etdirir. Belə ki, burada əl işləri, qızıl, ədviyyat və parça bazarlarının labirintə bənzər prospektləri uzanır. Körəfəzdə olarkən, cəmi 1 dirhəmə ənənəvi abra ilə (köhnə nəqliyyat növü) körəfəzin bir sahilindən o birinə keçmək olar. Əlbəttə, bu şəhərdəki ən münasib qiymətli və turistlər üçün cəlbedici xidmət növüdür. Şəhərdə turistlər ən çox Dubay Muzeyini ziyarət edir.

Möhtəşəm binası olan muzey ziyarətçilərə fotoshəkillər, filmlər və digər bir çox eksponatlar vasitəsilə BƏΘ-nin tarixini, xüsusilə də ölkənin müstəqilliyinin bərqərar olduğu 1968-1974-cü illəri əhatə edən əhəmiyyətli dövr barədə bir sıra interaktiv pavilyonlar təklif edir. Qonaqlar burada BƏΘ-nin təsisçilərinin yeddi əmirliyi birləşdirən müqaviləni imzalamazdan əvvəl ölkədə mövcud olan həyata dair zəngin irs və bundan sonra baş verən iqtisadi inkişaf barədə öyrənə bilər.

Şeyx Zayed küçəsi Dubayın ən geniş və uzun prospektidir. Lüks restoran və barlar, "Dubai Mall", "Emirates Towers", dünyanın ən böyük xizək mərkəzi olan "Ski Dubai"da bu prospektdə yerləşir.

Kosmik raket formasında olan 160 mərtəbəli dünyanın ən yüksək binası – "Burj-əl-Xəlifa" Əbu-Dabi əmirinin adını daşıyır. Dünyanın ən sürətlə hərəkət edən liftinə, 124-cü mərtəbəsində dizayn edilmiş ho-vuzu ilə dünyanın ən hündür hovuzuna malik olan bu göydələn Dubayın simvoluna çevrilmişdir. "Dubai Mall" sadəcə alış-veriş (1,2 mindən çox dükan var) yeri deyil, burada 150-dən çox restoran, buz meydançası, nəhəng qapalı şəlalə, xoreoqrafiyalı açıq hava fəvvarəsi, nəhəng "Dubay Akvarium" və sualtı zoopark yerləşir. Turistləri ən çox "Dubai Mall"-un yanında yerləşən Dubay Fəvvarəsi cəlb edir. Fəvvarə dünyanın ən böyük xoreoqrafiyalı fəvvarə sisteminə malikdir. Bu məşhur rəqsli su şousunda su 150 m yüksəkliyə qədər qalxa bilir. Rəngarəng, işıqlandırılmış su şırnağı müxtəlif musiqi nömrələrinin müşayiəti ilə rəqs edir və Dubaydakı ən məşhur şoulardan birini təqdim edir.

Dubayın incəsənət səhnəsinə yenilik gətirən qayıq formasında olan Dubay Opera binası şəhərə xüsusi yaraşıq verir. Bu Brodvaydən, Vest Enddən və dünyanın digər hissələrindən gələn ən yaxşı tamaşaların parlaq, Sidney Opera Evi və Nyu-Yorkdakı Linkoln Mərkəzi kimi dünyanın ən məşhur ifaçılıq sənəti məkanlarından ilham alır. Onun 1,9 min oturacaq yeri olan multi-formatlı tamaşa sahəsindən şəhərin mərkəzinə möhtəşəm mənzərə açılır.

Burc Dubay və Deyra arasında uzanan "Dubai Creek and Dhow" kanalı Dubay sahillərində gəzintilər və turlar üçün ideal yerdır. Burada çoxlu sayıda müxtəlif modellərdə gəmi, qayıq və

yaxtalar vardır.

Əl-Fahidi tarixi rayonu şəhərdəki ən qədim yerlərdən biridir. Burada külək qüllələrinin yaradıldığı nostalji görüntü və dolanbac prospektlərin labirinti vardır. Bu özü elə turistlərin diqqətini çəkir. Şəhərin sənaye mərkəzləri ilə zəngin olan "Festival City" hissəsində lüks hotellər, geniş golf sahələri və müxtəlif ölkələrin pub, restoran və kafeləri yerləşir.

Yayda +50°, qışda 25° temperatura malik Dubay çımrılıkları ilə daima turistləri cəlb edib. Alış-verisi, nahar etməyi, filmə baxmağı və çımrılıyə getməyi eyni məkanda yerinə yetirmək istəyən turistlər "The Beach"ə üstünlük verir. Xaricdən dəvət olunmuş dj-lərin həftəsonu müsiki proqramları, açıq havada olan kinoteatrları, balaca uşaqların əyləndiyi məşhur su parkları turistlərin maraqlı dairəsindədir.

"Kite Beach" ("Çərpələng çımrılıyi") öz su idmanı bacarıqlarını sınamaq üçün mükəmməl bir məkan olsa da, burada sudan kənar məşğulliyətlər də çoxdur. Çimərlikdə kafe və restoranlar fəaliyyət göstərir. Həmçinin burada voleybol oynamاق, velosiped və ya skeyt sürmək olar. Coxsayılı çımrilik fəaliyyətlərinin, üstəlik "Burj-əl-Ərəb"in möhtəşəm görüntüsünün olduğunu bu məkan daima turistləri cəlb edir. Şəhərdə iki dəniz limanı, bir neçə avtobus terminalları, iki böyük beynəlxalq hava limanı və geniş avtobus şəbəkəsi vardır. Həmçinin 2009-cu ildə Dubay metropoliteni istifadəyə verilib, 2012-ci ildən isə su tramvayı fəaliyyət göstərir. İlboyu isti havanın hakim olduğu iqlimi, dünyanın ən böyük qapalı xizək mərkəzi, sualtı hoteli, dünyanın ən hündür tağ körpüsü və palma şəklində olan süni adaları ilə Dubayı əsl "şərqi cənnəti" adlandırmaq olar.

Əl-Füceyrə Birləşmiş Ərəb Əmirliyinin tərkib hissəsini təşkil edən yeddi əmirlikdən biridir. Ərəbistan yarımadasının cənub-şərqi qurtaracağına yaxın ərazidə yerləşir. Əmirliyin paytaxtı əl-Füceyrə şəhəridir. Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinə daxil olan digər əmirliklərdən fərqli olaraq İran körfəzinə deyil, Hind okeanının Oman körfəzinə çıxışı vardır. Sahəsi bütünlüklə Oman körfəzinin sahili boyunca uzanır. Əl-Füceyrənin böyük hissəsini dağlar əhatə edir. Dağlar, hətta sahil xətti yaxınlığına qədər uzanır.

Əmirliyin digər əmirliklərdən fərqləndirən cəhətləri qumlu çımrılıklar, əsrarəngiz gözəlliyyə

malik qayalı burunlar, xeyli sayıda mineral mənbələr və yaşlılıqlardır. Bu səbəbdən Əmirliyin ərazisi turistləri özünə cəlb edir. Əmirlik ərazisində xeyli sayıda görməli yerlər vardır. Əl-Füceyrə tarixi-memarlıq abidələri ilə zəngin olmasa da, müasir tikililəri ilə göz oxşayır. Müasir hotellər, restoranlar və parklar turistləri cəlb edir. Əmirlikdə bütün BƏƏ ərazisində ən qədim məscidlərdən biri yerləşir. Əl-Füceyrə əmirinin keçmiş sarayı olan əl-Heyl qalası əmirliyin paytaxtından 8 km cənub-qərbdə yerləşir. Əmirliyin şimalında balıqçı şəhərciyi olan Dibba yerləşir. Bura sualtı üzgülüyü sevənləri özünə cəlb edir. Əmirliyin ən şərqi limanı Əl-Bitna şəhəridir (1735-ci il). Buranın əimərliyi turistlərin ən sevimli yeridir. Vadi-Daftada dağlıq liman, kiçik su tutarı və palmalıqlar vardır. Əmirlikdə turistləri cəlb edən Şərca və əl-Füceyrə şəhərləri arasında ənənəvi quş və iri xalça bazarı vardır. Hətta kiçik emalatxanalarda müxtəlif suvenirlər və əşyalar hazırlanır. Bütün bu qeyri-adı yerlər əmirliyə xeyli sayıda turist cəlb edir.

Şərca əmirliyi ölkə ərazisinin 3,3%-nə malikdir. Əmirliyin mərkəzi Şərca şəhəridir. Şəhər Dubayla iç-içədir. Şərcada fəaliyyət göstərən hotellərin qiymətinin ucuz olması Dubayda işləyənlərin əksəriyyətinin burada məskunlaşmasına səbəb olur. Əmirlik, həmçinin BƏƏ-nin mədəniyyət mərkəzidir. Burada “Yazarlar birlüyü”, “Turizm bürosu”, “Baş ticarət ofisi” yerləşir. Əmirliyin əsas görməli yerlərindən biri Kral Feysal məscidi (eyni vaxtda 3 min insan namaz qılı bilər) Yaxın Şərqiin ən böyük məscidlərindən biridir. Qədim Mərəcə Rayonu, əl-Han əimərliyi, müqəddəs Quran və Tərəqqi abidəsi, həmçinin adadakı əl-Cəzirə əyləncə parkı ən çox ziyarət olunan yerlərdir.

Şərca şəhərində dünyanın üçüncü ən hündür fəvvərəsi (Ciddə və Cenevrədən sonra) yerləşir və bu fəvvərə birbaşa körfəzdən çıxır. Şəhər, həmdə muzeyləri ilə məşhurdur: Milli irs, İncəsənət, Arxeologiya və Elm muzeyləri.

Əmirlik BƏƏ-nin ticarət mərkəzlərindən biridir. Burada “Central Souq”, “əl-Məjərə-Souq” ticarət mərkəzləri turistlərin ən çox gəzdikləri yerlərdir. “əl-Məjərə-Souq” daha çox iranlı turistlərin ticarət etdikləri, turizm məhsullarının satıldığı yerdır.

Əmirlikdə hava limanı mövcuddur. Bu da

nəqliyyatın daha tezleşməsinə şərait yaradır. Əmirlik və şəhər BƏƏ-də ən sərt ənənəvi islam normalarına malikdir.

Ümm-əl-Qüyveyn əmirliyi ölkə ərazisinin 1%-ni özündə cəmləşdirir. BƏƏ-də Ümm-əl-Qüyveyn isə ən qonaqpərvər əmirlik sayılır. Bu əmirlik təmiz əimərlikləri, at fermaları ilə dünyada məşhurdur. Dünyanın ən böyük “Dreamland” akvoparkı burada yerləşir və bu da turist axınına səbəb olur. Əmirliyin malik olduğu çəşidli milli mətbəx, mədəniyyət nümunələri və s. burada turizmin bir çox növünün inkişafı üçün şərait yaradır: idman, işgüzar, qastronomik, əimərlik, müalicəvi, mədəni və s.

Rəs-əl-Həymə BƏƏ-nin şimalında yerləşən əmirlikdir. Paytaxtı Rəs-əl-Həymə şəhəridir. Rəs-əl-Həymə turizm biznesi üçün maraqlı bir bölgədir. Gözəl əimərlikləri, qədim tikililəri ilə turistləri özünə cəlb edir.

Əmirliyin qədim şəhəri olan Culfar qüllə və qalaları ilə turistlər tərəfindən çox ziyarət edilir.

Əcman əmirliyi BƏƏ-nin ən az əraziyə malik (0,3%) əmirliyidir. Əcman Əmirliyi Şərcanın şərqində yerləşir. Əmirlikdə çoxlu sayıda banklar, ticarət mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Əmirlik muzeyləri, məscidləri ilə turistləri cəlb edir. Əcmandan yeni turizm marşrutlarının yaradılması, hotel və mehmanxanaların dünya standartlarına uyğunlaşdırılması, burada beynəlxalq turizm standartlarına cavab verən turizm obyektlərinin təkliməsi və s. həyata keçirilir. Bütün bu tədbirlər əmirlikdə yaşayan əhalinin, xüsusilə də gənclərin işlə təmin edilməsinə geniş imkanlar yaradır. Birləşmiş Ərəb Əmirliyi ölkədə turizmi inkişaf etdirmək üçün bütün imkanlardan yüksək səviyyədə istifadə edir və bu istifadə də müsbət nəticəsini göstərir.

P.S. Dövlət Başçısının tapşırığına əsasən, 2015-ci ilin 1 noyabr tarixindən etibarən BƏƏ vətəndaşları üçün sadələşdirilmiş viza rejiminin tətbiq edilməsi onların turist kimi ölkəmizə axınıni əsaslı dərəcədə sürətləndirdi. Artıq Baş Konsulluq tərəfindən BƏƏ vətəndaşlarına turist vizaları verilmir, onlara sadələşdirilmiş qaydada ölkəmizin beynəlxalq statuslu hava limanlarında viza rəsmiləşdirilməsi həyata keçirilir. Bu da ölkəmizə turist axınının çoxalmasına kömək edir və nəticədə ölkəmizin turizm imkanları genişlənir.

MEHMANXANA PERSONALININ İDARƏ OLUNMASI TEKNOLOGİYASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Fidan Əhmədzadə,

Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin magistri

e-mail: fidanehmedzade99@gmail.com

UOT: 338

Xülasə. Məqalə personalların idarə olunması texnologiyası istiqamətlərinə həsr olunmuşdur. Mehmanxanada texnologiya anlayışı dedikdə, istehsal fəaliyyətində bazar tələbləri nəzərə alınmaqla məhsulların istehsalı, işlərin görünməsi və xidmətlər göstərilməsi prosesində işçilərlə çalışan personallar arasındaki qarşılıqlı əlaqənin məzmunu, metodu və ardıcılılığı başa düşülür. Müasir istehsalda kadr idarəetmə texnologiyası, insanları idarəetmə elmləri və sənəti, subyekt və kadr idarəetmə obyekti arasındaki əlaqənin mexanizmi, menecerlər işçi arasındaki qarşılıqlı əlaqə sistemi, qərar qəbuletmə strategiyası və müəssisənin kadrlarının idarə edilməsində işçilərin səmərəli məşğulluğu sahəsində tətbiqətmə və s. əks olunmuşdur.

Açar sözlər: təşkilati, personal, idarəetmə, texnologiya.

Key words: organizational, personnel, management, technology.

Ключевые слова: организационные, кадровые, управления, технология.

Personal texnologiyası ümumi elmi baxımdan, istehsalda mövcud olan məhdud iqtisadi qaynaqlardan və hər şeydən əvvəl bütün idarəetmə səviyyələrinin menecerləri ilə işçiləri arasında qarşılıqlı əlaqə mexanizmidir. Müasir kadr siyasətin də kadr idarəetmə texnologiyası və ya kadr texnologiyası çoxşaxəli funksional və təşkilati əlaqələr xarakterizə olunur. Qonaqpərvərlik istiqaməti üzrə mehmanxanalar nə qədər lazımı avadanlıqlarla təchiz olunsalar, gözoxşayan interyer rə sahib olsalar da, personalların idarəetmə texnologiyaları tətbiq olunmasa, bunlar gərəksiz hesab olunur. Bunun əsas səbəbi personalların mehmanxana fəaliyyətinin əsasını təşkil etməsidir.

Tədqiqatın məqsədi mehmanxanalarda perso-

nalların idarə olunması, texnologiyaların tətbiq edilməsi və bu sahədə səmərəliliyin əldə olunmasıdır. Bununla əlaqədar olaraq qonaqpərvərlik sənayesində bir sıra həll üsulları müəyyən olunmuşdur ki, bu da tədqiqatda öz əksini tapmışdır.

Bir çox hotellərdə personalların idarəciliyinə yetərincə diqqət yetirilmir, ikinci plana atılır. Lakin bu doğru yanaşma deyildir, çünkü personallar hotelin ən mühüm tərkib hissəsini təşkil etdiyindən, mehmanxananın fəaliyyətinin və rentabelliyinin artmasında personalların rolü əvəzsizdir. Bununla bağlı mehmanxanalarda kadrlar şöbəsi müəyyən işlər yerinə yetirir ki, məhz bu da hotelin zəruri peşələrə malik işçilərlə təmin edilməsində vacibdir. Bu da öz növbəsində personalların idarə edilməsi texnologiyasının tətbiq

edilməsini şərtləndirir.

Kadr inkişafı üçün ümumi strategiyanın müəyyənləşdirilməsi, müəssisədəki işçilərin ehtiyaclarının planlaşdırılması, kadrların cəlb edilməsi, seçilməsi və qiymətləndirilməsi, işçilərin peşə inkişafı və onların yenidən hazırlanması, müəssisədəki kadrların peşəkar hərəkəti və s. kimi amillər vacib sayılır. Mehmanxanada təşkilati cəhətdən personalların idarə edilməsi texnologiyası məhsul istehsalı və satışı prosesində bütün işçilərin və müəssisənin struktur bölmələrinin əmək münasibətləri və qarşılıqlı fəaliyyətinə *kadrların planlaşdırılması və kadrların yerləşdirilməsi, kadrların sayı və strukturunun optimallaşdırılması, kadr əməyinin dərəcəsi, ödəniş və maddi təşviqlərin təşkili, əmək mədəniyyətinin formalaşdırılması və s.* aiddir.

Hotellərdə personalların idarə olunması ilə bağlı bir neçə növ kadr texnologiyaları vardır: personalların seçilməsi və hazırlanması. Bununla bağlı olaraq öncə kadr siyaseti, işə qəbul principləri, personalın inkişafı üçün zəruri olan bir çox məsələlər öz əksini tapır. Mehmanxanalarda personallar işə götürürkən bütün prosesləri diqqətə almaq lazımdır ki, mehmanxana qarşısına qoyduğu vəzifə təlimatlarının, yəni bu iş yerini tutan işçinin əsas funksiyalarını təsvir edən sənəd, işin təsvirinin hazırlanması kadrların idarə edilməsi xidməti tərəfindən vakant vəzifə olduğu şöbə müdürü ilə birlikdə həyata keçirilir.

Personalların seçilməsi texnologiyası müsahibə və test üsulu ilə həyata keçirilir. Müsahibə zamanı menecerlər namizədin həmin işə uyğunluğunu yoxlayırlar. Menecerlər ünsiyyət vasitəsilə uyğunluğu yoxlayarkən bir sıra məsələləri də nəzərə almalıdır. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- müsahibəni aparan şəxs həmin işə bələd olmalı;
- müsahibədən əvvəl namizədin sənədləri nəzərdən keçirilməli;
- ərizənin məzmunu diqqətlə öyrənilməli;
- müsahibə qeyri-rəsmi şəkildə aparılmalı;
- namizədə verilən sualların siyahısı əvvəlcədən hazırlanmalıdır.

Müsahibə zamanı menecerin bilməli olduğu məsələlərlə yanaşı, namizədin də bilməli olduğu məsələlər vardır. Bunlara aiddir: *ünsiyyət yaratmaq bacarığı, reaksiya, aktiv qulaq asmaq və*

sual vermek, təmkinli və səbrli olmaq, ədəbli və nəzakətli olmaq, liderlik bacarığına malik olmaq. Bunların nəticəsində menecer namizədlə bağlı müsbət nəticə əldə etdikdə digər mərhələyə keçdiyi, mənfi nəticə əldə etdikdə isə artıq imtina edildiyi namizədə bildirilir.

Personalların idarə edilməsində **test üsulu** ən effektiv yollardan biridir. Test vasitəsilə həyata keçirilən idarəetmə texnologiyası namizədin psixoloji xarakterini yoxlamağa imkan verir ki, bunun nəticəsində onların münaqişə zamanı aqressivliyi, həmçinin intellektual bacarıqlarını müəyyən etmək olur. Buna görə də test zamanı sınaq müddətinin verilməsi ən əsas şərtlərdən biridir [1, s.68].

Mehmanxanada kadrları aktivləşdirmək və onları işə həvəsləndirmək üçün tədbirlər görmək lazımdır, çünkü hər bir işçinin müəssisənin ümumi işinə marağı demək olar ki, hər zaman nəzərə çarpmır. Mehmanxanada işçilərin peşələri birləşdirə bilməsi, mehmanxana daxilində ehtiyatların müəyyənləşdirilməsi, işçilərin vəzifələrinə uyğunluğunu müəyyənləşdirmək üçün kadr siyaseti aparmaq lazımdır. Kadr siyasetinin alt tapşırıqlarından biri kadr motivasiyasının ən təsirli metodlarının seçilməsidir. Motivasiya etmək ən vacib maraqlarına toxunmaq, iş prosesində sözlərini həyata keçirtmək şansı vermək deməkdir.

Cədvəl 1. Personalların motivasiyasının formalaları [3]

Personalların motivasiya texnologiyaları	Texnologiyanın təsviri – mehmanxanada fəaliyyət göstərən personalların iyerarxiy quruluşunun tətbiqəsi etmək.
Peşəkarlıq fəaliyyət	Peşəkarlıq salahiyətlərinin saviyəyəsindən asılı olaraq işçinin verdiyi kompensasiya paketi, personallara qeyri-pul kompensasiyasını təqdim etməkdən ibarətdir.
Dolay (birbaşa deyil) maddi motivasiya	Məcburi faydalara – xəstəxana ehtiyaclarının ödənilməsi, illik mazuniyyətin ödənilməsi, icbari tibbi sügortanın ödənilməsi, icbari pensiya sügortasına töhfələr. Könüllü faydalara – personalların xüsusi tibbi xidmətləri, təlim və eləvə təhsil işçiləri. Kompensasiya xidmətləri üçün ödənişlər mobil rabitə.

Mehmanxanalarda personalların idarə edilməsi məsələsinə gəldikdə onu demək kifayətdir ki, personalların qonaqlarla davranış mədəniyyəti və ünsiyyət qaydaları çox önəm daşıyır. Bildiyimiz kimi, hotellərin fəaliyyəti qonaqlara xidmət göstərilməsinə yönəldilmiş bir müəssisədir. Mehmanxanalarda, qonaqpərvərlik sənayesində nadir bir əmtəə mövcuddur ki, bu əmtəənin adı – **hörmət, qonaqlara qarşı formalaşan mədəniyyət**. Bu baxımdan, hotelin personallarının qar-

şıya qoyduğu məqsədlərindən biri səmimi və mədəni şəkildə qonaqlarla ünsiyyət qurmaqdır. Bununla belə personallar elə şərait yaratmalıdır ki, qonaqlar problemlərini və qayğıları barədə hotelin istənilən əməkdaşına müraciət edə bilsinlər. Belə ki, qonaqlarla təkcə ünsiyyətdə deyil, həmçinin telefon danışılarda belə diqqətli olmalı və mədəni danışığı daima qorumaq lazımdır. Mehmanxanada personalların yerinə yetirdiyi fəaliyyətlərdə telefon danışçıları çox vacib rol oynayır və bunun əsasında **telefon danışışq etikası** anlayışı formallaşmışdır. Bununla bağlı nəzərə alınmalı bir sıra məsələlər vardır:

- *Personal qonaqla telefonda elə danışmalıdır ki, sanki qonaq onun gözü qabağındadır. 3-cü zəngdən gec olmayıaraq cavab verilməlidir.*
- *Personal telefonda necə danışdığını asılı olaraq qonaqda xoş təssürat yaratmalıdır. Telefon danışığı “sabahınız xeyir”, “günortanız xeyir”, “axşamınız xeyir” sözləri ilə başlanmalı, daha sonra mehmanxananın adı və zəngə cavab verən personalın öz adı deyilməlidir.*
- *Personal özünü bu cür təqdim etməklə, məsul və səlahiyyətli əməkdaş təssüratı yaratmalıdır.*
- *Personalin özü zəng vurduğu halda, özünü təqdim etməlidir [2, s.49].*

Nəticə. Mehmanxana fəaliyyətinin effektivliyini təmin etmək üçün personalların idarə edilməsi prosesi diqqətə alınmalı, qarşıya qoyulan məqsədlər reallaşdırılmalıdır. Bu məqsədlərə çatmadan mehmanxanalarda səmərəliliyi əldə etmək mümkün deyildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağakərimov M. Hotel menecmenti. Bakı, "Mütərcim" nəşriyyatı, 2016, səh. 68.
2. Ağakərimov M. Mehmanxanada ön büro. Bakı, "Aypara" nəşriyyatı, 2013, səh. 49.
3. <https://burgers-king.ru/az/tehnologii-upravleniya-personalom-predpriyatiya-nauchnaya-statya.html>

F.Ahmadzada

The Specification of hotel staff management technologies

Abstract

The article is devoted to the areas of personnel management technology. The concept of hotel technology also means the content, method and sequence of interaction between employees and personnel in the process of production, execution of works and provision of services, taking into account market requirements in production activities. In modern production, technology of personnel management, science and art of people management, the mechanism of communication between the subject and object of personnel management, the system of interaction between the manager and the employee, decision-making strategy and application in the field of effective employment, employees in personnel management, etc. reflected.

Ф.Ахмадзаде

Особенности технологии управления гостиничным персоналом

Аннотация

Статья посвящена направлениям технологии управления персоналом. Под гостиничными технологиями понимается также содержание, метод и последовательность взаимодействия сотрудников и персонала в процессе производства, выполнения работ и оказания услуг с учетом требований рынка в производственной деятельности. В современном производстве технологии управления персоналом, наука и искусство управления людьми, механизм коммуникации между субъектом и объектом управления персоналом, система взаимодействия менеджера и сотрудника, стратегия принятия решений и применение в области эффективная занятость, сотрудников в управлении персоналом и т. д. отражены.

AZLEGİRLİ BİŞİRİLMİŞ OVUNTU POLADLARININ YORULMA DÖZÜMLÜLÜYÜNÜN ARAŞDIRILMASI

Sübhan Namazov,

Azərbaycan Texniki Universitetinin Beynəlxalq əlaqələr

üzrə prorektoru, texnika elmləri doktoru, professor

e-mail: subhan.namazov@aztu.edu.az

UOT: 621.762

Xülasə. Məqalədə azlegirli Distaloy AE əsaslı bışırılmış ovuntu kompozisiya poladlarının yorulmada möhkəmlik xarakteristikaları tədqiq edilmişdir. Bu məqsədlə geniş istifadə olunan azlegirli ovuntu poladlarından nümunələr hazırlanmışdır: Distaloy AE ($Fe - 4.0\% Ni - 1.5\% Cu - 0.5\% Mo$), qrafitlə qarışdırılmış ($0.5\% C$). Materiallar sənaye şəraitində 1120°C -də 30 dəqiqə bışırılməklə alınmışdır. Alınan materialların mexaniki xassələri və yorulma xarakteristikaları, struktur tədqiqatları aparılmışdır. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, Distaloy AE əsasında bışırılmış ovuntu polad materialının yorulmada möhkəmlik həddi məsaməlilikdən və məsamələrin formasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Müəyyən edilmişdir ki, məsamələrin təsiri birmənalı deyil, onların sayından, forma və ölçülərindən, məkan oriyentasiyasından asılıdır.

Açar sözlər: ovuntu, mexaniki xassələr, yorulma, məsaməlilik, bışırılmış material.

Key words: powder, mechanical properties, fatigue, porosity, sinter material.

Ключевые слова: порошок, механические свойства, усталость, пористость, спеченный материал.

Tədqiqat məsələsinin qoyuluşu

Materialların yorulmadan dağılması problemi, yəni möhkəmlik həddindən aşağı olan dövri dəyişən gərginliklərin təsiri altında metalların dağıılması 100 ildən çox əvvəl öyrənilməyə başlanılmışdır və o vaxtdan bugünədək bu xarakteristikaya maraq artmaqdadır. Bu onunla bağlıdır ki, bir çox məsul maşın hissələri və bütün konstruksiyalar təkrarlanan (əlavə dəyişən, sabit işarəli) yükler şəraitində işləyir və onların dözümlülüyü tamamilə hazırlanmışları materialların dövri dəyişən yüklərə göstərdiyi müqavimətlə müəyyən edilir [1]. Bu baxımdan nəşr olunmuş bir sıra elmi ədəbiyyatlarda bışırılmış

metal kompozisiya materialların yorğunluq xarakteristikaları müxtəlif aspektlərdən tədqiq edilmişdir [2, 3, 4, 5].

Məlum olduğu kimi, materialların yorulmadan dağılması əsasən, materialların maddənin strukturunun qeyri-homogenliyi ilə bağlıdır. Belə qeyri-bircinsliliyi ovuntu poladlarında yaranan təşkiledicilər məsamələr (boşluqlar) hesab edilir. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, məsamələrin məmulatların yorulmadan dağıılma xarakterinə təsiri ziddiyyətlidir. Bir tərəfdən maddənin mikrohəcmələrində güclü gərginlik konseptörleri olan məsamələr çatların başlangıç mənbəyi kimi xidmət edir [6, 7]. Digər tərəfdən

onlar çatların böyüməsini effektiv şəkildə maneə törətməyə kömək edir ki, bu da ovuntu poladlarının vibrasiya, tsiklik və dinamik yükler altında işləmək üçün çox etibarlı material olduğunu düşünməyə imkan verir [9, 10].

Bişirilmiş ovuntu poladlarının məsaməli strukturunu əsasən, onların istehsal texnologiyası, bişirilmə şəraiti və s. ilə müəyyən edilir. Öz növbəsində, məsaməli strukturun xüsusiyyətləri (məsaməlilik, boşluqların ölçüsü və s.) ovuntu-nun mexaniki xüsusiyyətlərinə, o cümlədən onların döyümlülüyüne əhəmiyyətli təsir göstərir. Texnoloji əməliyyatların bütün həlqələrində məsaməli strukturun yorulmada döyümlülüyüne təsir mexanizminin aydınlaşdırılması ovuntu poladlarının daxili strukturu da daxil olmaqla ciddi və hərtərəfli kompleks tədqiqatlar tələb edən məsələdir.

Ayrı-ayrı texnoloji amillərin (presləmə təzyiqi [11]) və ya məsaməli strukturun xüsusiyyətlərinin (məsaməlilik, boşluqların ölçüsü [12]) yorulma döyümlülüğünə təsirinin öyrənilməsinə həsr olunmuş əsərlər mövcuddur. Məsaməliliyin bişirilmiş dəmirin bəzi yorulma xarakteristikalarına təsiri [13], tərkibindən və bişirilmə mühitindən asılı olaraq ovuntu poladlarının tsiklik yüksəklərə müqavimətgöstərmə xüsusiyyətləri [14] tədqiq edilmişdir. Dəmir-mis-karbon tərkibli ovuntu poladlarından hazırlanmış nümunələrin aşağı tsiklik yüksəklərində yorulma xarakteristikaları eksperimental olaraq tədqiq edilmişdir [15]. Optimal presləmə təzyiqi və şixtdə karbonun optimal miqdarı müəyyən edilmişdir ki, bunlar birlikdə asimetrik əyilmə yüksəkləri ilə kəskin tsiklik deformasiyalara məruz qalan nümunələrin maksimum yorulmada möhkəmlik həddini təmin etməyə imkan vermişdir.

Yuxarıda qeyd edilənlərə nəzər saldıqda belə nəticə əldə etmək olar ki, ovuntu poladından alınan bişirilmiş materialların yorulma xarakteristikalarının öyrənilməsi xüsusi maraq doğurur. Ona görə də bu iş Distaloy AE ovuntu poladından hazırlanmış materialların yorulma xarakteristikalarının öyrənilməsinə həsr edilmişdir.

Təcrübələrin aparılması üçün materiallar və üsullar

Yüksək yük altında işləyən nümunələr geniş istifadə olunan Distaloy (4,0% Ni, 1,5% Cu və 0,5% Mo) polad ailəsindən hazırlanmışdır. Bu

ovuntu poladının tərkibində olan komponentlər təmiz dəmirlə yaxşı diffuziya əlaqələrinə malikdir və ən yüksək sıxılma qabiliyyəti əks etdirir. Bütün ovuntular 0,5% yüksək dispersliyə malik qrafitlə qarışdırılmışdır ki, gözlənildiyi kimi bu məsamələrin morfolojiyası dəyişmişdir. Su ilə tozlandırılmış standart növ Distaloy AE iridənəli ovuntudan $>45 \mu\text{m}$ və kiçik dispersliyə malik fraksiyadan $<45 \mu\text{m}$ alınmış və dəmir əsaslı eyni ərinti ilə müqayisə edilmişdir. Nümunələr 600 MPa-da preslənmişdir. Bişirmə sənaye avadanlıqlarında 1120°C temperaturda karbonil olmayan qoruyucu mühitdə aparılmışdır. 800 ilə 500°C arasında soyutma sürəti $1,0^{\circ}\text{C/S}$ olmuşdur. Yorulma xarakteristikaları Almaniya istehsalı olan SCHENCK sınaq maşınında təcrübədən keçirilmişdir. Fraktoqrafik tədqiqatlar skan edən elektron mikroskopda (SEM) aparılmışdır. Eksperimental məlumatlar xüsusi SAFD programı ilə kompüterdən istifadə etməklə işlənilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri

Tədqiqat işi Distaloy AE ovuntu poladından (4,0% Ni, 1,5% Cu və 0,5% Mo) hazırlanmış materialların aşağı tsikilli yüksəklərində yorulmada döyümlülüğünün eksperimental tədqiqinə həsr edilmişdir. Veyler (Vohler) əyrilərini müəyyən etmək üçün döyümlük həddini aşan gərginlik səviyyələri ilə yorulma sınaqları aparılmışdır. Müxtəlif nümunələr seriyası üçün əldə edilən əyrilər **şəkil 1** və **şəkil 3**-də göstərilmişdir. Yorulma əyriləri 5%, 10%, 50%, 90% və 95% sağqalma ehtimalları üçün qurulmuşdur. Diaqramlardakı nöqtələr emal olunmamış ilkin məlumatlara uyğundur. Burada hər bir açıq dairə nümunənin sindiqi həli, hər bir tam dairə isə nümunənin sinnadığı həli (bütləyünü) göstərir. Materialın yorulma döyümlülüğünün nümunələrin sağqalma ehtimalından asılılığı **şəkil 2** və **şəkil 4**-də göstərilmişdir. Əyilməyə yorğunluğun müəyyən edilməsi sınaqları üçün S-N əyrisində altı gərginlik səviyyəsində 60 nümunə hazırlanmışdır ki, bu da bizə məlumatları statistik qiymətləndirməyə və nümunələrin 50% sağqalma ehtimalı üçün kifayət qədər etibarlı yorulmada döyümlük həddini müəyyən etməyə imkan verir. Mövcud metodikaya uyğun olaraq yükün verilməsi tsikillərin sayı 107 olduqda dayandırılır. Bişirilmiş ovuntu materiallarının sıxlıqları

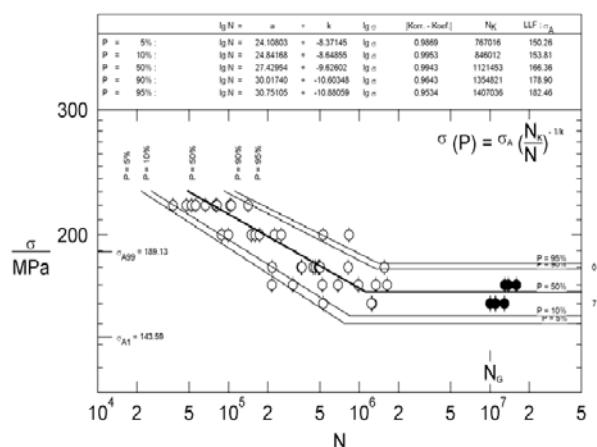
və bəzi mexaniki xassələri, 50% sağqalma ehtimalı üçün alınan yorulmada dözümlülük həddi **cədvəl 1-də** verilmişdir.

Tsikillik sınaqların nəticələrinə əsasən, yorğunluq əyriləri (Veyler əyriləri) qurulmuşdur. Şəkil 1 və şəkil 3-də uyğun olaraq dispersliyi $<45 \text{ } \mu\text{m}$ və dispersliyi $>45 \text{ } \mu\text{m}$ olan fraksiyalardan alınmış Distaloy AE bişirilmiş ovuntu materialının AE yorğunluq əyriləri göstərilmişdir. 50% sağqalma ehtimalı üçün əldə edilən dözümlülük həddi dispersliyi $<45 \text{ } \mu\text{m}$ olan fraksiyadan alınan materiallar üçün təxminən 165 MPa və dispersliyi $>45 \text{ } \mu\text{m}$ olan fraksiyalardan alınmış materiallar üçün isə təxminən 168 MPa təşkil edir. Bişirilmə zamanı kiçik ölçülərə malik olan ovuntu materialında molibden nikel və misə nisbətən dəmirə daha sürətli diffuziya edərək beynit strukturunun yaranmasına imkan vermişdir. Eyni zamanda bu materialarda beynit-austenit və ya perlit-beynit sərhədləri zonasında məsamələr müşahidə olunur.

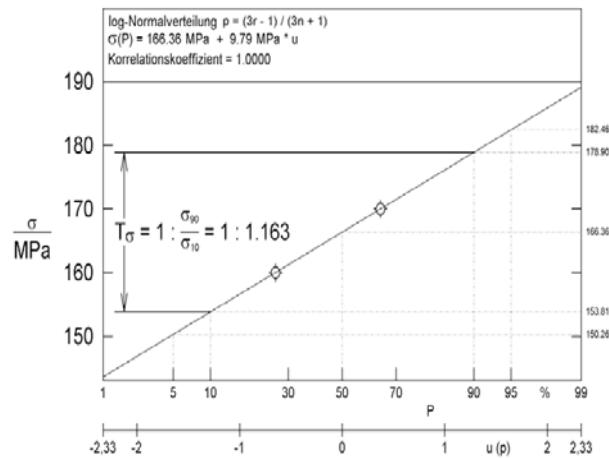
Cədvəl 1.

Distaloy AE ovuntu poladından alınmış materialların xassələri

Baza ovuntu	Fraksiya μm	Sıxılıq sm^3	Bərklik HV 10	$R_{p0.2}$, MPa	R_u , MPa	$\sigma(R=0)$, MPa
Distaloy AE	$<45 \mu\text{m}$	6,988	200	365	582	166
Distaloy AE	$>45 \mu\text{m}$	7,048	218	331	538	169

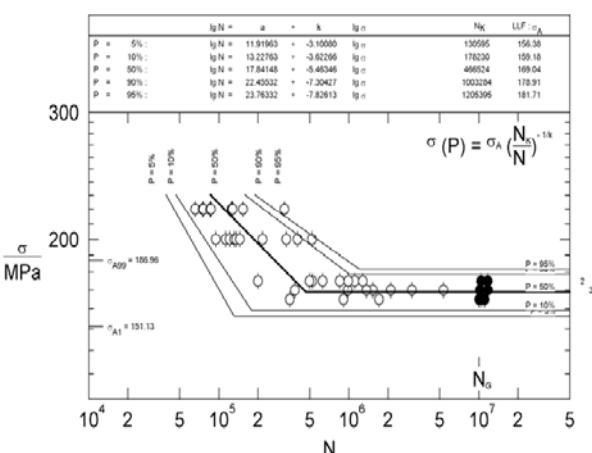

Şəkil 1. Distaloy AE əsası bişirilmiş ovuntu materialının yorulma dözümlülüyü və sağqalma ehtimalı (dispersliyi $<45 \mu\text{m}$ olan fraksiya üçün)

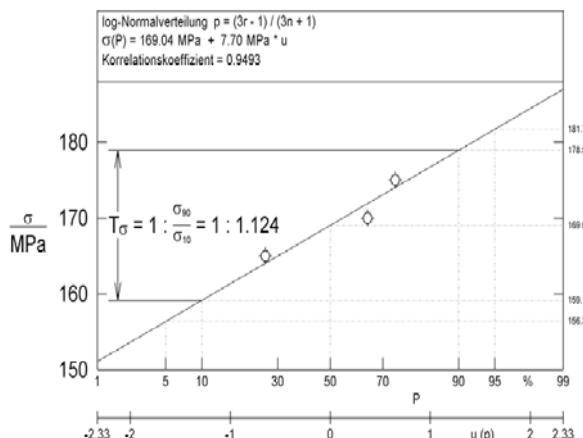

Şəkil 2. Distaloy AE əsası bişirilmiş ovuntu materialının yorulma dözümlülüyü sağqalma ehtimalından asılılığı (dispersliyi $<45 \mu\text{m}$ olan fraksiya üçün)

Şəkil 2 və şəkil 4-də disperslikləri $<45 \mu\text{m}$ və $>45 \mu\text{m}$ olan Distaloy AE bişirilmiş ovuntu materiallarının yorulma dözümlülüğünün materialının sağqalma ehtimalından asılılığı göstərilmişdir. Bu qrafiklərə əsasən, hər bir sağqalma ehtimalı (5, 10, 50, 90 və 95%) üçün materialın yorulmada möhkəmlik həddini müəyyən etmək mümkündür. Bu nəticələr yorulmada möhkəmlik xassələrinin statik emal üçün xüsusi program terminatından (SAFD) istifadə etməklə əldə edilir.

Şəkil 3. Distaloy AE əsası bişirilmiş ovuntu materialının yorulma dözümlülüyü və sağqalma ehtimalı (dispersliyi $>45 \mu\text{m}$ olan fraksiya üçün)

Şəkil 4. Distaloy AE əsaslı bişirilmiş ovuntu materialının yorulma dözümlülüyü və sağqlama ehtimalından asılılığı (dispersliyi $>45 \mu\text{m}$ olan fraksiya üçün)

Məlumdur ki, dispersliyi $<45 \mu\text{m}$ olan ovuntu fraksiyaları daha yüksək xüsusi səth sahəsinə malik olurlar. Xüsusi səth sahəsi bişirmə üçün vacib hərəkətverici qüvvə hesab edilir. Dispersliyi $<45 \mu\text{m}$ olan ovuntu fraksiyalarından alınan bişirilmiş materialarda məsamələrin maksimum diametri və səthi dispersliyi $>45 \mu\text{m}$ olan fraksiyalarından alınan bişirilmiş materiallardan daha kiçik alınır. Bu onunla əlaqədardır ki, presləmə və bişirmədən sonra məsamələrin ölçüsü ovuntu hissəciklərinin dispersliyindən və paylanmasından asılı olur. Eyni zamanda məsamələrin sayı dispersliyi $<45 \mu\text{m}$ olan fraksiyalarından alınan bişirilmiş materialda dispersliyi $>45 \mu\text{m}$ olan bişirilmiş materiallardan daha yüksəkdir. Aparılmış tədqiqatlar göstərmüşdür ki, məsamələrin materialların xassələrinə təsiri birmənalı deyil, məsamələrin sayı və formasından asılıdır.

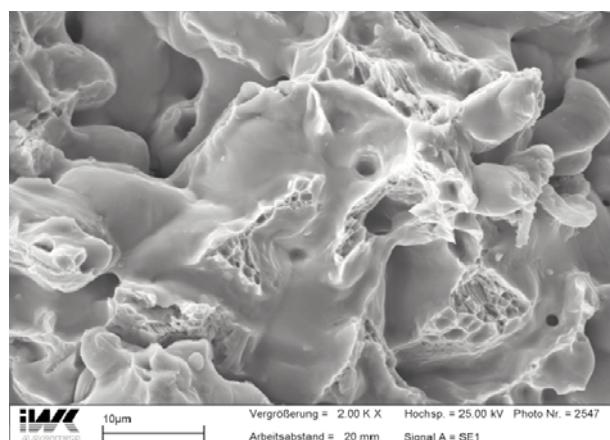
Yalnız yorulmada dözümlülük həddini nəzərə alaraq, orta gərginlik həssaslığı adlanan M aşağıdakı kimi hesablana bilər [5].

$$M = [\sigma A(R = -1)/\sigma A(R = 0)] - 1 \quad (1)$$

Belə yanaşmanın mümkünüyünü yoxlamaq üçün Distaloy AE bişirilmiş ovuntu poladında altı gərginlik səviyyəsində 60 nümunə ilə yorğunluq sınaqları aparılmışdır. Hər bir gərginlik üçün məlumatları statistik qiymətləndirməyə imkan verən və 10, 50, 90% sağqlama ehtimalı üçün kifayət qədər etibarlı dözümlülük həddini təyin edən $\sigma - N$ əyrişi ilə müəyyən edilmişdir [5, 16, 17]. Sınaqların yarısı $R = -1$, digər yarısı $R = 0$ -da 10^7 sayda tsiklinin sayı ilə əyilməyə sinama ilə aparılmışdır.

Sınıfı səthlər skanedici elektron mikroskopda (SEM) tədqiq edilmişdir. Elektron fraktografiya materialların metalloqrafik tədqiqi, onların dağıılma mexanizminin və materialların möhkəmliyinin təbiətinin öyrənilməsində geniş istifadə olunur. Elektron mikrofraktografiya əsasən, materialın strukturu ilə qırılmanın təbiəti və kinetikası arasındaki əlaqəni öyrənmək, ayrı-ayrı mikroqüsurların və ya materialın struktur komponentlərinin qırılma prosesində rolunu müəyyən etmək, habelə qırılmanın təbiətini təyin etmək üçün istifadə olunur, həmçinin sınıqın makro və mikro strukturunun deşifrə edilməsi çətin olan sınıq səthlərin araşdırılmasında tətbiq edilir.

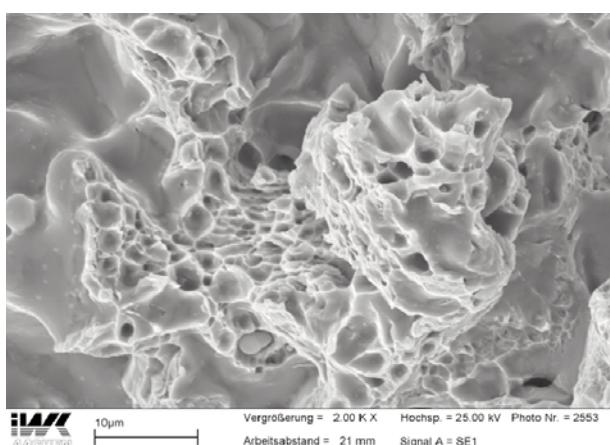
Əksər hallarda materialın sinma zonasında yaranan ocaqların təbiəti, bütövlükdə məmulat və ya hissənin dağıılması üçün əsas hesab edilir. Eyni zamanda materialın bütövlüğünün ilkin mərhələdəki pozulması materialın sonrakı dağıılması üçün yalnız gərginlik konsentratoru kimi rol oynaya bilər. Ona görə də sinma zamanı meydana gələn hər bir zonada sınıq səthlərinin xarakterini, həmçinin bir sinma zonasından digərinə keçidi müəyyən etmək lazımdır. Başqa sözlə, bu keçidin anidən və ya tədricən baş verdiyini öyrənmək tələb olunur.

Şəkil 5. Distaloy AE əsaslı bişirilmiş ovuntu materialının fraktogrammı (dispersliyi $<45 \mu\text{m}$ olan fraksiya)

Materialların elektron mikroskopla fraktografi tədqiqi onların dağılmışının təbiətindəki fərqləri aşkar etməyə imkan verir (**Şəkil 5** və **Şəkil 6**). Sinma səthlərinin təhlili göstərir ki, sınıq çoxocaklıdır (multifokaldır) və yorulmanın nəticəsində dağıılma xarakteri daşıyır. Aparılmış

fraktoqrafik analizlər göstərir ki, məsaməli materialın dağılmazı kompakt materialdan daha aşağı orta plastik deformasiyalarda da daha tez baş verir. Belə ki, boşluqlara yaxın olan deformasiyalar daha təsireddi rol oynayır. Şəkil 5 və şəkil 6-dan göründüyü kimi, bişirilmiş poladların qırılma səthində kiçik çuxurlarla yanaşı, eyni zamanda böyük çuxurlar da var. Bu da o deməkdir ki, bişirilmiş poladların dağılmazı strukturda mövcud olan məsamələrin böyüməsi ilə baş verir.

Şəkil 6. Distaloy AE əsaslı bişirilmiş ovuntu materialının fraktoqrammı (dispersliyi >45 µm olan fraksiya)

Nəticə. Aparılmış tədqiqatlar göstərmışdır ki, Distaloy AE əsasında bişirilmiş ovuntu polad materiallarının yorulmada döyümlülüyü məsaməlilikdən və boşluqların formasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Müəyyən edilmişdir ki, məsamələrin təsiri birmənalı deyil, onların sayından, forma və ölçüsündən, məkan oriyentasiyasından asılıdır. Veyler (Woehler) əyrilərini müəyyən etmək üçün döyümlülük həddini keçən gərginlik səviyyələrində yorğunluq sınaqları aparılmışdır. Tədqiq edilən nümunələrin 50% sağqalma ehtimalında Distaloy AE+0,5% C üçün dispersliyi <45 µm olan fraksiyasından alınan nümunələrdə yorulmada möhkəmlik həddi 166,4 MPa, korrelyasiya əmsali 1,00 olmuşdur. Distaloy AE üçün +0,5% C dispersliyi >45 µm fraksiyadan alınan nümunələrdə isə yorulmada möhkəmlik həddi 169,1 MPa, korrelyasiya əmsali 0,95 alınmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, mikrorelief çuxurlu qırılma strukturu ilə hissəciklərarası qırılma ilə xarakterizə olunur. Sınma səthlərinin təhlili göstərir ki, sınıq səthləri çoxoxaqlı xarakterə

malikdir (multifokaldır) və yorulmadan dağılma xarakteri daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

- Иванова В.С., Терентьев В.Ф. Природа усталости металлов. Москва, Металлургия, 1975, 456 с.
- Namazov S.N., Abdalla G., Dalgic M., Gunderau H.W., Beiss P. Mean stress sensitivity of sintered iron and steel. Zeitschrift für Metallkunde (International Journal of Metal Research and Advanced Techniques), vol. 94, 2003, №6, pp.737-743, Germany.
- Onoda M. Fatigue Strength of Sintered Structural Component Materials. Japan Powder Metallurgical Association, Tokyo, 1983 (in Japanese).
- Kravic A.F. The Fatigue Properties of Sintered Iron and Steel. The int. J.of Powder Metall. 3, 1967, pp.7-13.
- Haynes R. Fatigue Behaviour of Sintered Metals and Alloys. Powder Metallurgy, 13, 1970, pp.465-510.
- Зеньков Е.В., Цвик Л.Б., Пыхалов А.А. Методика расчета на прочность деталей машин с учетом вида напряженного состояния // Механики XXI веку, 2015, №14, с.57-61.
- Андреев В.И., Языев Б.М., Чепурненко А.С. Осесимметричный изгиб круглой гибкой пластиинки при ползучести // Вестник МГСУ, 2014, №5, с.16-24.
- Terentiev V., Dobatkin S., Prosvirnin D., Bannykh I., Raab G., Rybalchenko O. Cyclic strength of 0,07%C-17,3%Cr-9,2%Ni austenitic steel after equal channel angular pressing // Second international symposium "Bulk nanosstructured materials: from fundamentals to innovations", BNM2009 Ufa 2009, pp. 317-318.
- Дорошкевич Е.А., Желтонога Л.А., Роман О.В. Исследования усталостного разрушения при изгибе зубьев шестерн, штампованной из спеченной стали. Порошковая металлургия, 1985, №10, с.88-92.
- Namazov S.N. Effect the structural characteristics on the fatigue strength of sintered steel on the basis Distaloy AE. Latvian Journal of Physics and Technical Sciences, Riga, 2003, №2, pp.56-63.
- Безручко В.П., Огнев Р.К., Коломоец

Г.Г. Повышение усталостной прочности спеченного титана путем оксидирования. Порошковая металлургия, 1978, №3. с.101-104.

12. Романова Н.И., Креймер Г.С., Туманов В.И. Влияния остаточной пористости на усталостную долговечность при циклическом консольном изгибе сплавов карбид волфрама-кобальт. Порошковая металлургия, 1979, №10, с.70-72.

13. Белов С.В. Пористые металлы в машиностроении. Москва, Машиностроение, 1981, 247с.

14. Петерсон О.О., Пехович В.А., Сайфулина Л.П. Сопротивляемость спеченных конструкционных сталей ударным циклическим нагрузкам. Порошковая металлургия, 1976, №11, с.84-87.

15. Сарбаш Р.И. Усталостная долговечность образцов из порошковой стали в условиях жесткого малоциклового нагружения. Порошковая металлургия, 1988, №98, с.78-83.

16. Beiss P., Dalgic M. structure property relationships in porous sintered steels. Materials Chemistry and Physics 67 (2001), pp. 37-47.

17. Dalgic M., Lindlohr S., Beiss P. Proc. Euro PM 2001 Congr., Nice, vol.2, 292, EPMA, Shrewsbury, 2001.

Cu - 0.5% Mo), mixed with graphite (0,5% C). The materials were sintered by industrial baking at 1120°C for 30 minutes. Mechanical properties and fatigue characteristics of the sinter materials, structural researches were carried out. Studies have shown that the tensile strength of sinter steel materials based on Distaloy AE depends significantly on the porosity and the shape of the pores. It was found that the effect of pores is ambiguous and depends on their number, shape and size, spatial orientation.

S.Namazov

Исследование усталостной долговечности спеченных порошковых низколегированных сталей

Аннотация

В данной статье исследованы характеристики усталостной прочности низколегированных порошковых композиционных сталей на основе Distaloy AE. Для этого были изготовлены образцы из широко распространенных низколегированных порошковых сталей: Distaloy AE (Fe-4,0%Ni-1,5%Cu-0,5%Mo), смешанных с графитом (0,5%C). Материалы были получены спеканием в промышленных условиях при температуре 1120°C в течение 30 минут. Определены механические свойства и усталостные характеристики полученных материалов и проведены структурные исследования. Исследования показали, что предел усталостной прочности спеченных порошковых материалов на основе Distaloy AE, существенно зависит от пористости и формы пор. Установлено, что влияние пор неоднозначно и зависит от их количества, формы и размера, пространственной ориентации.

S.Namazov

Investigation of fatigue resistance of low-alloy welded steels

Abstract

This article examines the fatigue strength characteristics of low-alloy Distaloy AE-based sinter composite steels. For this purpose, samples were prepared from widely used low-alloy sintered steels: Distaloy AE (Fe- 4.0% Ni - 1.5%

LİFTİN MEXANİKİ TƏHLÜKƏSİZLİK QURĞULARININ ANALİZİ VƏ YENİ KONSTRUKTİV HƏLLİ

Hüseyin Mirzəyev,

Bakı Mühəndislik Universitetinin Mühəndislik fakültəsinin dekanı,
texnika elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: humirzeyev@beu.edu.az

UOT: 6121.876.11

Xülasə. Məqalədə liftlərin mexaniki təhlükəsizlik qurğularının konstruktiv təsnifatı aparılmış, onların iş prinsipi verilmiş, kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri, üstün və çatışmayan cəhətləri müəyyənləşdirilmişdir. Axtarışla konstruksiyaetmə metodundan istifadə edərək pazvari tutucuların rasional konstruksiyası təklif edilmişdir. Yeni dizayn daha sadə konstruksiyaya malikdir, sürət məhdudlaşdırıcı və kanat-blok sistemi olmadan funksional vəzifəni icra edə bilər. Konstruktiv elementlərin sayı azaldıldıguna görə yeni tutucu mexanizm daha yüksək etibarlılığıga malikdir.

Açar sözlər: lift, sürət məhdudlaşdırıcı, tutucu tərtibatlar, pazvari tutucu, ötmə muftası.

Key words: elevator, speed governor, holding equipment, wedge-shaped holder, overtaking coupling.

Ключевые слова: лифт, ограничитель скорости, удерживающие устройства, пазвальное удержание, проходная муфта.

Bir qaldırıcı mexanizm kimi etibarlı təhlükəsizlik qurğusu olmadan liftlərin bu qədər geniş tətbiqi mümkün olmazdı. 1852-ci ildə Amerikada E.G.Otis liftlərin mexaniki təhlükəsizlik qurğusunu ixtira etdiqdən [1] bir il sonra lift istehsalı üçün soyadı ilə eyniadlı firmasını yaradıqdan sonra liftlərin təhlükəsiz işləyəcəyinə inam artdı və yüksəkmərtəbəli binaların tikintisi genişləndi. Liftin mexaniki təhlükəsizlik sistemi sürət məhdudlaşdırıcı ilə tutucuların birgə işləməsindən ibarətdir. Birincisi, mexaniki təhlükəsizlik sistemi lift kabinəsinin (əks yükün) sürətinə nəzarət edir, əgər hər hansı bir səbəbdən (dərtli kanatlarının qırılması, zəifləməsi, liftin avtomatika, elektronika və elektrik sistemindəki nəsənliq) kabinənin sürəti nominal sürətdən 15% çox olduqda işə düşür, nominal sürətin 40%-nə

qədər etibarlı işləyir və lift tutucularının işə düşməsinə komanda verir [1, 2]. İkincisi, yəni tutucular kabinəni (əks yükü) şaxtada istiqamətləndirici relslərin üzərində müəyyən əyləmə yolu getdiqdən sonra etibarlı tutub-durdurmaq funksiyasını yerinə yetirir. Mexaniki təhlükəsizlik sisteminə buferləri də əlavə etmək olar. Onlar kabinetin və əks yükün oturdulması üçün çalada yerləşdirilir, lift dayandırıldığda və qəza zamanı istifadə olunur. Buferlərin işi sürət məhdudlaşdırıcı və tutucuların işindən asılı olmadığına görə buferlərə baxılmamışdır.

Təhlükəsizlik sisteminin iş prinsipi

Müasir liftlərin mexaniki təhlükəsizlik sistemi müxtəlif struktur sxemləri əsasında təşkil olunmur [3, 4]. Lakin onların demək olar ki, hamisini **şəkil 1-də** verilmiş sürət məhdudlaşdırıcı və tutucuların birgə işləməsini təsvir edən struktur

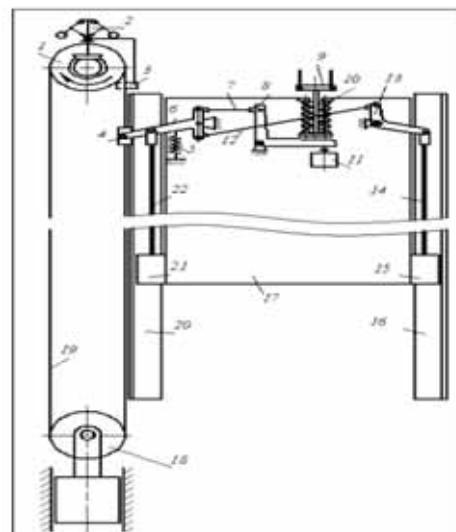
sxemi əsasında təsvir etmək olar. Bu sürət məhdudlaşdırıcısı ilə tutucuların birgə işləməsini təsvir edən, ən çox yayılmış prinsipial sxemlərdən biridir.

Sürət məhdudlaşdırıcısı (2) şaxtanın yuxarısında, maşın bölməsində yerləşdirilir. Onun kanatı (19) kabinəyə (17) dəstək (6) vasitəsilə bərkidildiyindən, kabinə hərəkət edən zaman sürət məhdudlaşdırıcısının kanatını da özü ilə çəkib aparır, kanat sürtünmə nəticəsində bloklara fırlanma hərəkəti verir. Lift kabinəsinin nominal sürətinin 115%-nə qədər olan işçi sürətlərdə sıxac (3) kanata mane olmur. Oymaq-mufta ilə kanat arasında yaranan sürtünmə qüvvəsi normal istismar zamanı kanatın oymağın içərisində sürüşməsinin qarşısını alır. Kabinənin aşağıya hərəkət sürəti nominal qiymətindən 15% artıq olduqda mufta və kanat vasitəsilə sürət məhdudlaşdırıcısı da sürətlə fırlanmağa məcbur olur. Bu halda mərkəzdənqəçmə qüvvəsinin təsirindən sürət məhdudlaşdırıcısında xüsusi dayandırma sistemi işə düşür və sıxac (3) vasitəsilə kanat (19) tutulur. Kanat (19) və oymaq-mufta (4) dayandığından, kabinə (17) işə ağırlıq qüvvəsinin təsiri ilə aşağıya getdiyindən, üçciyinli dəstək (6) bu zaman saat əqrəbi istiqamətində bir qədər döñür. Bu dəstəyin vəziyyətini yay (5) nizamlayır və onun dönməsinə kömək edir. Belə olan onun yuxarı çıyninə bağlanmış qısa dartçı (7) şəklə nisbətən sağa doğru yerini dəyişir, o düzbucaqlı dəstəyi (8) saat əqrəbi istiqamətində döñərir və bu dəstəyin bir tərəfi kontakt qurğusuna (11) toxunaraq liftin idarəetmə elektrik zəncirini açır, nəticədə bucurqadın işləməsi avtomatik olaraq dayandırılır. Beləliklə, tutucuların işləməsi zamanı liftin qaldırıcı mexanizminin elektrik mühərriki söndürülür və mexanizm dayandırılır.

Üçciyinli dəstək (6) saat əqrəbi istiqamətində döndükdə onun aşağı çıyninə bağlanmış uzun dartçı (12) vasitəsilə ikiçiyyinli dəstək (13) də saat əqrəbinin əksi istiqamətində döñərilir. Bu zaman bu dəstəklərə oynaqla bağlanmış dartçılar (14 və 22) vasitəsilə tutucular (15 və 21) işə salınır. Tutucular istiqamətləndiricilərə (16 və 20) möhkəm sıxılır və kabinənin aşağıya hərəkətinin qarşısını alaraq, onu şaxtanın istənilən yerində istiqamətləndiricilərin üzərində etibarlı saxlayır.

Hər hansı bir səbəbdən kabinənin aşağıya hə-

rəkət sürəti yolverilən həddi keçdikdə şəkil 1-də təsvir edilmiş sxem tutucuların işə salınmasını və kabinənin aşağıya düşməsinin də qarşısını alır. Bu cür sistem, həmçinin liftin qaldırıcı kanatlarından birinin və ya bir neçəsinin qırılması zamanı da kabinənin dayandırılmasını təmin edir. Tutucular qaldırma kanatlarının gərilməsinə görə nizamlanır. Belə ki, liftin qaldırıcı kanatlarının bağlanıldığı asqı (9) sistemində olan yay (10) kabinənin, onun üzərindəki avadanlıqların və faydalı yükün təsirindən daim sıxılmış vəziyyətdə olur. Əgər hər hansı səbəbdən kanatlardan biri və ya hamısı boşalrsa, yaxud qırılsa, bu yay sərbəstləşir, açılaraq altındakı lövhə ilə düzbucaqlı dəstəyi (8) bağlanıldığı oynaq ətrafında saat əqrəbi istiqamətində döñərir. Bu halda dəstəyin ucu kontakt qurğusuna (11) toxunaraq onu işə salır, liftin intiqalı dayandırılır. Qısa dartçı (7) üçciyinli dəstəyi saat əqrəbi istiqamətində, bunun ardınca uzun dartçı isə ikiçiyyinli dəstəyi saat əqrəbinin əksinə döñərir və əvvəldə deyildiyi kimli, tutuculara bağlanmış dartçılar (14 və 22) yuxarı dərtılmaqla tutucuları (15 və 21) işə salır və kabinə istiqamətləndiricilərin (16 və 20) üzərində dayandırılır.

Şəkil 1. Sürət məhdudlaşdırıcı və tutucuların birgə prinsipial iş sxemi

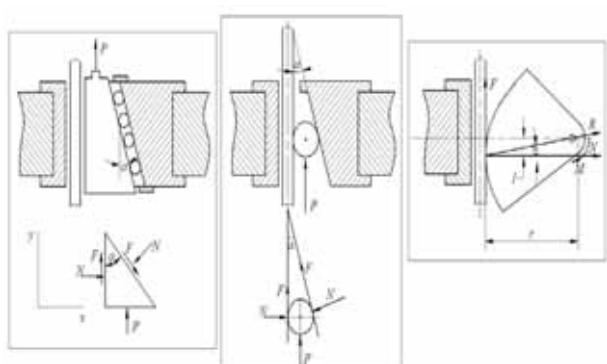
1 – sürət məhdudlaşdırıcısının qasnağı; 2 – sürət məhdudlaşdırıcısının qasnağı; 3 – sıxac qurğusu; 4 – kanatın uclarını birləşdirən oymaq-mufta; 5 – yay; 6 – üçciyinli dəstək; 7, 12, 14, 22 – dartçılar; 8 – düzbucaqlı dəstək; 9 – asqı; 10 – yay; 11 – kontakt qurğusu; 13 – dəstək; 15, 21 – tutucular; 16, 20 – istiqamətləndiricilər; 17 – kabinə; 18 – tarımlı bloku; 19 – kanat.

Bəzi liftlərdə oymaq-mufta (4) əvəzinə kanat dəstəyə (6) sərt bərkidilir. Kanatın qırılmasının qarşısını almaq üçün sıxac qurğusunda (3) kanatın gərilməsi məhdudlaşdırılır və ya ümumiyyətlə, sıxac qurğusu olmur. Bu halda kanatın gərilməsi kanatla blok arasındaki sürtünmə qüvvəsi hesabına yerinə yetirilir, lazımı sürtünmə qüvvəsi almaq üçün tarımlıq yükünün kütləsi düzgün hesablanılmalıdır. Aşağıya gedən kabinənin yaratdığı qüvvədən kanatın qırılmasının qarşısını almaq üçün kanatda kifayət qədər böyük qüvvə yarandıqdan sonra oymaq-mufta (4) kanatın üzərində kabinə ilə birgə sürüşməyə başlayır. Sürət məhdudlaşdırıcısı yalnız kabinəyə bağlanmış kanatın (19) hərəkəti nəticəsində işə düşdüyündən idarəetmə sisteminin işləyib-işləməməsinə baxmayaraq, tutucular kabinənin hərəkət sürətindən asılı olaraq işə düşür.

Tutma tərtibatlarının konstruksiyalarının analizi

Tutucuların konstruksiyasının əsas hissəsi onların tutma tərtibatlarıdır. Onlar istiqamətləndirici başlığının və kabinə (əks yük) çərçivəsinin səthləri arasında özünü pazlama əsasında işləyir. Özünü pazlama imkanı tutma tərtibatlarının parametrləri ilə təyin olunur. Konstruksiyasından asılı olmayıaraq, tutma tərtibatları paz mexanizminin müxtəlif növləri hesab edilə bilər.

Tutma tərtibatlarının həndəsi parametrləri əyləmə qüvvəsi $P_T=0$ olacağı anda özünü pazlama şərtindən təyin edir. Konstruksiyasına görə tutma tərtibatlarını aşağıdakı növlərə ayırmak olar: **pazvari; ekssentrikli və diyircəkli**. Bunların da hər birinin birtərəfli və ya simmetrik yerləşməsini nəzərə alsaq, konstruksiyasına görə lift tutucularının 6 növü alınır (*şəkil 2*).

Şəkil 2. Tutma tərtibatları:
a) pazvari; b) ekssentrikli; c) diyircəkli

Lift kabinəsinin tutucusu onun qəza əyləc sistemidir. Təyinatı qəza zamanı boş və ya yüklü kabinəni şaxtanın istənilən yerində, istiqamətləndiricilərin üzərində təhlükəsiz dayandırıb saxlamaqdır. Liftin mexaniki təhlükəsizlik qurğuları standart və ya normativ sənədlərdə onlara qoyulan tələblərə cavab verməlidir.

Liftlərin mövcud sürət məhdudlaşdırıcı və tutucu mexanizmlərindən ibarət təhlükəsizlik sisteminin mənfi cəhəti, çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, kanat sürət məhdudlaşdırıcısı ilə kabinə arasında icraedici orqan funksiyası daşıdığından kanatın gərilməsinin sabit saxlanılmasını və daim tənzimlənməsini tələb edir. Şaxtada yanğın olarsa, kanat qızır və elastikliyini itirir. Sürət məhdudlaşdırıcısının qasnağı kanatla daim sürtünmədə olduğundan yeyilir, köhnəlir, nəticədə onu vaxtaşırı dəyişmək lazımlı gəlir. Bütün bunlar mövcud qəza əyləmə qurğusunun etibarlılığını azaldır və əlavə əmək məsrəfləri tələb edir. Bəzi hallarda qəza əyləmə qurğusu tutucuları özüqoşulan sürət məhdudlaşdırıcısından və istiqamətləndiricilərə təsir edən tutuculardan ibarət olur. Belə liftlərdə sürət məhdudlaşdırıcı qəza qurğusunun liftin intiqalı yerləşən maşın bölməsində və yaxud şaxtanın yuxarı hissəsində quşadırmaq lazımlı gəlir [4].

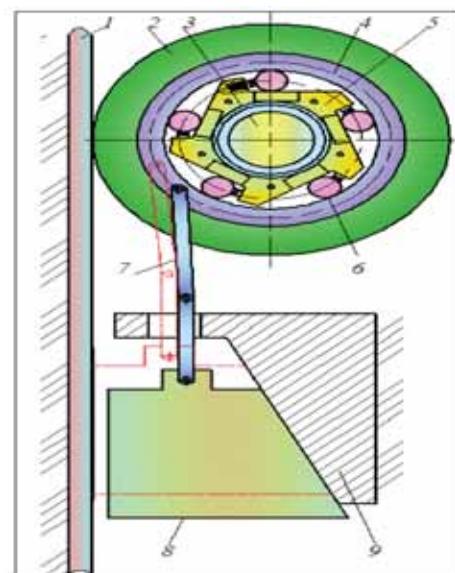
Liftlərin başqa bir qəza əyləmə sistemi sürət məhdudlaşdırıcısından, tutucuların kabinədə yerləşdirilən qoşulma mexanizmindən və sürət yüksəldikdə kabinə istiqamətləndiricilərinə təsir edərək kabinəni saxlayan tutucuların özündən ibarətdir [5]. Sürət məhdudlaşdırıcısı liftin maşın bölməsində yerləşdirilir və kanatla əhatə olunan intiqal qasnağı ilə təchiz edilmişdir. Şaxtanın aşağısında qasnaq vardır və istiqamətləndiricisi üzrə hərəkət edə bilən yük ondan asılmışdır. Liftin şaxtasında istiqamətləndiricilər kronşteyn vasitəsilə konsola bərkidilir. Kanatın hər iki ucu tutucuların qoşulma mexanizminə dəstəklə bağlanır. Dəstək yayla müəyyən qədər kabinəyə yüklenmiş olur. Sistem kanatın qoluna bağlanmış və onun asılma nöqtəsindən yuxarıda tutucuların qoşulma mexanizminin dəstəyi ilə əlaqələndirilmiş intiqalın söndürülmə ayırıcısı ilə təchiz edilmişdir. Kabinənin sürəti yüksəldikdə tarımlı yükü yuxarı məhdudlaşdırıcıya söykənir. Kanatla əhatə olunan intiqal qasnağının sərt əyləməsi tutucuların qoşulma mexanizminin işləməsini,

nəticədə kabinənin tutucuya oturmasını və saxlanılmasını təmin edir. Kanat boşaldıqda, pazlaşdırıldıqda və yaxud qırıldıqda tarımlıq yükü aşağı məhdudlaşdırıcılar oturur, ayırıcı intiqalın qəza qoşulması zəncirində bloklama (blokirovka) kontaktını buraxır, kabinənin özünün hərəkəti dayandırılır. Yanğın olarsa, sürət məhdudlaşdırıcısının kanatının yanması səbəbindən qəza sistemi təsirsiz ola bilər və yaxud sürət məhdudlaşdırıcısının qasnağından kanat sürüşər, nəticədə isə kabinə yüksəklikdən düşər.

Təklif edilən yeni konstruksiyaya daha uyğun prototip Almaniya patentidir [6, 7], o qəza əyləmə sisteminə malik bir lift kabinəsinin texniki həlli hesab edilə bilər. Bu sistem kabinənin sürəti yüksəldikdə onun istiqamətləndiricilərinə təsir edən tutuculara malikdir. Sürət məhdudlaşdırıcı mexanizmi liftin kabinəsində yerləşdirilmiş və iki dəstəklə elə kabinənin üzərində olan tutucuların qoşulma mexanizmi ilə birləşdirilmişdir. Bu qurğuda sürət məhdudlaşdırma mexanizmi diyircəklər (yastıqlar) şəklində mürəkkəb konstruksiyaya malikdir, prinsip etibarilə differensiala oxşayır. Differensial isə yedəkləmə (buksirovka) kimi çatışmazlığa malikdir və tutucuların işləməsinə mənfi təsir edə bilər. Həmçinin çoxlu sayıda yeyilməyə məruz qalacaq sürtünmə detallarının olması liftin təhlükəsizlik sisteminin etibarlı işləməsini təmin edə bilməz. Lift tutucularının yeni konstruktiv həlləri işlənərkən əsas meyar olaraq konstruksiyanın sadələşdirilməsi və liftin təhlükəsizliyinin yüksəldilməsi, həm də texniki nəticə olaraq sistemin etibarlı işləmə qabiliyyətinə malik olması əsas götürülməlidir.

Tutucu tərtibatın yeni konstruksiyası

Təklif edilən yeni konstruktiv həll sürət məhdudlaşdırıcı ilə tutucuların bir konstruksiyada birləşdirilməsinə imkan verir (*Şəkil 3*). Konstruksiyasına görə təklif edilən mexanizm diyircəkli ötmə muftasının tətbiqindən ibarətdir. Bu mufta kabinənin diyircəkli başmaqlarından biri ilə tuşoxlu quraşdırıla bilər. Məlumudur ki, bu muftalar dayandırıcı kimi yüksəkdirən maşınlarda geniş tətbiq edilir və əsas funksiyası mexanizmin bir tərəfə işləməsinə (məsələn, qalxmaya) mane olmamaq, digər tərəfə (məsələn, enməyə) işləməni isə sürət müəyyən həddi keçdikdən sonra məhdudlaşdırmaq və tam dayandırmaqdır.

Şəkil 3. Kabinə tutucusunun yeni konstruktiv həlli

1 – istiqamətləndirici, 2 – başmaq, 3 – valciq, 4 – gövdə, 5 – sağanaq, 6 – diyircək, 7 – dəstək, 8 – paz, 9 – qəlib.

Təklif edilən yeni kompakt tutucu mexanizm kabinə başmağının (4) içərisində quraşdırılan ötmə muftasından ibarətdir. Bu mufta başmağın oxu (3) üzərində oturdulan xüsusi sağanaqla gövdə arasında yerləşdirilən diyircəklərdən (6) ibarətdir. Diyircəklərin sayı 3-dən 8-ə qədər ola bilər. Sağanağın xüsusi konstruksiyası gövdə arasında pazvari boşluğun yaranmasını təmin edir. Diyircəklər bu boşluqda sərbəst yerləşdirilir və yaylar vasitəsilə onlar boşluğun dar hissəsinə yönəldilir. Kabinənin çərçivəsinə bərkidilən qəliblə (9) istiqamətləndirici (1) arasında qalan tutucunun işlək elementi – paz (8) bir-birinə oynaqla bərkidilmiş iki dəstək (7) vasitəsilə gövdəyə (4) bərkidilmişdir. Kabinənin normal hərəkət sürətində başmaqlar istiqamətləndiricilər üzərində diyirləndikcə, sağanaq da oxun üzərində fırlanır. Bu zaman diyircəklər pazvari boşluğun geniş hissəsində olur və çənbərin fırlanma hərəkətinə mane olmur. Kabinənin sürəti artıqca, başmaqların da fırlanma sürəti artır, nəticədə ötmə muftasının diyircəklərinə təsir edən mərkəzdənqəçmə qüvvəsi də artır və onun təsirindən diyircəklər sağanaqla gövdə arasındaki pazvari boşluğun dar hissəsinə itələnir. Sürtünmə qüvvəsinin qiyməti sağanağa təsir edən çevrəvi qüvvədən böyük olduqda, diyircəklərin pazlaşması yaranır və sağanağın hərəkəti məhdudlaşdırılır.

Bu zaman dəstəklər yuxarı dərtlər, özü ilə bərabər tutucunun pazını da yuxarıya çəkir, istiqamətləndirici arasındakı araboşluğu tədricən azalaraq tam aradan qalxdıqda pazlaşma yaranır və kabinənin aşağıya doğru hərəkəti tam məhdudlaşdırılır.

Lift tutucularının təklif edilən konstruksiyanın əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, onun işi çevik elementdən, kanatdan asılı deyildir, buna görə də daha etibarlıdır. Konstruksiyası sadədir, yalnız kabinə üzərində quraşdırılır. Maşın bölməsində və çalada əlavə blokların yerləşdirilməsinə ehtiyac qalmır.

Nəticə. Beləliklə, liftin mexaniki təhlükəsizlik sistemi analiz edilmiş, iş prinsipi araşdırılmışdır. Mövcud sürət məhdudlaşdırıcısı, kanat-blok mexanizmi və tutuculardan ibarət təhlükəsizlik sisteminin çatışmazlıqları müəyyən edilmiş və onları aradan qaldırmaq üçün təkliflər verilmişdir. Təklif edilən yeni konstruktiv həll daha sadə və etibarlıdır. Sürət məhdudlaşdırıcısı və kanat-blok sistemi olmadan liftin təhlükəsizliyini təmin etməyə qadirdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mirzəyev H. Liftlər. Bakı, Azərnəşr, 2012, 320 səh.
2. Волков Д.П. Лифты. Москва, Изд-во АСВ, 1999, 480 с.
3. Яновский Л. Проектирование механического оборудования лифта. Москва, АСВ, 2005, 336 с.
4. ПБ 10-558-03. Правила устройства и безопасной эксплуатации лифтов (ПУБЭЛ). (утв. постановлением Госгортехнадзора РФ от 16 мая 2003, № 31).
5. Nasıl çalışır. How it works. Asansör el kitabı – A practical guide to lift. 2nd edition. Turkish / English, Italy, Aprel 2009.
6. Попов М.Ю., Федяев Р.В. Система ава-

рийного торможения кабины лифта. Патент № RU 2444471 C2, 2012.

7.<https://patents.google.com/patent/DE20314938U1/de>

H.Mirzayev

Analysis and new constructive method of mechanical security installations of elevator

Abstract

The article provides a constructive classification of mechanical safety devices of elevators, gives the principle of their operation, identifies quantitative and qualitative indicators, advantages and disadvantages. A rational design of the progressive safety gear using the search construction method has been proposed. The new design has a simpler design and can perform a functional task without a speed governor and rope-block system. As the number of structural elements is reduced, the new safety mechanism is more reliable.

Г.Мирзоев

Анализ и новое конструктивное решение механизмов безопасности лифта

Аннотация

В статье приведена конструктивная классификация механических безопасных устройств лифтов, приведен принцип их действия, определены количественные и качественные показатели, достоинства и недостатки. Предложена рациональная конструкция прогрессивного ловителя с использованием поискового метода решения. Новая конструкция имеет более простую конструкцию и может выполнять функциональную задачу без регулятора скорости и канатно-блокировочной системы. Поскольку количество конструктивных элементов уменьшено, новый безопасный механизм более надежен.

MAGİSTRALLARDA NƏQLİYYAT AÇILMALARININ AGENT ƏSASLI MODELİNİN YARADILMASI

Allahverdi Şərifov,

*Azərbaycan Texniki Universitetinin Nəqliyyat
və logistika fakültəsinin dekani, texnika
üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: sharifov.allahverdi@aztu.edu.az*

Turan Verdiyev,

*Azərbaycan Texniki Universitetinin Nəqliyyat
logistikası və hərəkətin təhlükəsizliyi
kafedrasının assistenti
e-mail: turan.verdiyev@aztu.edu.az*

UOT: 656. 13.001

Xülasə. Məqalədə aparılmış tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilən Bakı-Şamaxı-Yevlax yolunun Qobustan şəhərindən keçən hissəsində hərəkət təhlükəsizliyi tam təmin olunmadığından və bu yönələ yaranan problemlərin həllindən danışılır. Tədqiqat zamanı əhalidən götürürlən sorğular da bunu deməyə əsas verir. Hərəkət təhlükəsizliyinin yüksəldilməsi məqsədi ilə Qobustan şəhərində olan nəqliyyat düyününə nəqliyyat açılmasının agent əsaslı modeli verilmişdir.

Açar sözlər: magistral, nəqliyyat düyünü, dairəvi hərəkət, hərəkət intensivliyi, simulyasiya modeli.

Key words: trunk, transport node, circular motion, traffic intensity, simulation model.

Ключевые слова: магистраль, транспортный узел, круговое движение, интенсивность движения, имитационная модель.

Yol hərəkətinin səmərəli və optimal təşkil olunması daim öz aktuallığını saxlayır. Son zamanların müşahidə və statistik məlumatları onu söyləməyə imkan verir ki, nəqliyyat problemləri artıq şəhər küçə-yol şəbəkəsində deyil, həm də magistrallarda yaranır. Magistrallarda bu tip problemlər daha çox yolların ayrılmamasında, qovuşmasında və kəsişməsində meydana gəlir. Belə problemlərin həlli üçün ən səmərəli üslurlardan biri qoşaqlarda nəqliyyat açıllarının tətbiqidir [1].

Respublikamızda müxtəlif istiqamətlərdə magistral yollar mövcuddur. Bu tədqiqat işində Bakı-Şamaxı-Yevlax yolunun Qobustan şəhərindən keçən hissəsində dairəvi nəqliyyat açılmasının tətbiqi variantı verilmişdir. Məlum olduğu kimi, magistral yol şəhəri iki hissəyə ayırır (*şəkil 1*). Burada dairəvi nəqliyyat açılması mövcuddur.

Həmin dairəvi nəqliyyat açılması hərəkətin təhlükəsizliyini tam təmin edə bilmir, magistral yolla intensiv hərəkət edən avtomobilər şəhərin daxilində hərəkət edən avtomobilərin vaxt itkilerinə səbəb olur. Şəhərdə əsas iş, təhsil, mədəniyyət, idman, ticarət obyektlərinin şəhərin yoldan şimalda yerləşən hissəsində çox olması və şəhər əhalisinin yaridan çoxunun yoldan cənubda məskunlaşması dairəvi hərəkətdə bu sahələr arasında nəqliyyat vasitələrinin intensivliyini artırır.

Hərəkətin intensivliyini nəzərə alaraq şəhərdə nəqliyyat xidmətlərinin vəziyyəti ilə əlaqədar sorğular aparılmışdır. Keçirilən sorğularda şəhər əhalisinin 31%-i dairəvi hərəkətdə çətinliklərlə üzləşmədiklərini söyləmişdilər. Rəyi soruşuların qalan hissəsi dairəvi hərəkətdə problemlərin olduğunu qeyd edirlər. Onlardan 39,2%-i dairəvi hərəkətdə qəza şəraitinin yarandığını, 13,5%-i isə yolu keçməkdə çətinliklə üzləşdiklərini, digər

respondentlər isə həmin düyündə müxtəlif çətinliklərin olduğunu bildirmişlər.

Şəkil 1. Qobustan rayonunda dairəvi hərəkət zolağında təşkil olunmuş düyünün peyk görüntüsü

Mövcud vəziyyətdə dairəvi nəqliyyat açılmasında nəqliyyat axınlarının hərəkət istiqamətləri *şəkil 2-də* verilmişdir.

Şəkil 2. Dairəvi nəqliyyat açılmasında nəqliyyat axınlarının hərəkət istiqamətləri

Dairəvi hərəkətin təşkilinin monitorinqinin nəticəsində düyündə yüksək sürətli avtomobil yolu ilə şəhər yolunun kəsişməsinə baxmayaraq, dairəvi hərəkəti göstərən nişanlar yerləşdirilmişdir (*şəkil 3, a*). Bu da öz növbəsində, bəzi hallarda sürücüləri yanıldır (*şəkil 3, b*).

a)

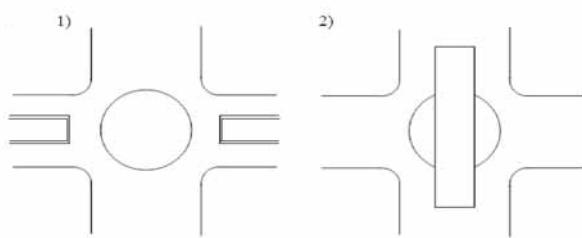

b)

Şəkil 3. Dairəvi hərəkətə girişlərdə yol nişanlarının yerləşdirilməsinin vəziyyəti

Aparılmış sorğunun nəticələrinə görə rəyi soruşulanların 54,9%-i baxılan nəqliyyat düyündə müxtəlif səviyyəli kəsişmənin tətbiqini çox vacib, 13%-i isə vacib hesab etmişdir. Rəyi soruşulan şəhər sakinləri ərazidə quraşdırılmış yerüstü və yeraltı piyada keçidlərinin istifadə üçün əlverişsiz olduğunu da qeyd edir. Keçidlər, əsasən, əhalinin istifadə etmədiyi yerdə inşa edilib və dəmir konstruksiya ilə inşa edildiyinə görə qış aylarında ondan istifadə insanlar üçün təhlükəli olur. Ərazidə aparılan müşahidələr göstərmişdir ki, piyada keçidlərindən təsadüfi hallarda istifadə olunur. Piyadalar yolu, əsasən, yuxarıda qeyd edilən dairəvi hərəkət təşkil olunmuş yerdən keçir. Bu da piyadaların hərəkət təhlükəsizliyini aşağı salır. Ərazidə yaşayan insanların demək olar ki, yarısı həmin keçidlərdən istifadə etmir. Sorğu nəticəsində yeraltı piyada keçidlərindən istifadə edənlərin 53,7%, yerüstü piyada keçidlərindən istifadə edənlərin isə 56,1% təşkil etdiyi müəyyən edilsə də, ərazidə keçirilən monitorinq nəticəsində piyada keçidlərindən az halarda istifadə olunduğu müşahidə edilmişdir.

Aparılan araşdırmaşların nəticələrini nəzərə alaraq, Bakı-Şamaxı-Yevlax yolunun Qobustan şəhərindən keçən hissəsində yerləşən dairəvi hərəkət təşkil olunmuş ərazidə müxtəlif səviyyəli nəqliyyat açılmasının tətbiqi təklif edilmişdir. Düyündə əsas nəqliyyat axını üçün (Bakı-Şamaxı yolu üzrə) həm tunel, həm də estakada variantının tətbiqinin eyni dərəcədə səmərəli ola biləcəyini nəzərə alaraq, hər iki variantın *şəkil 4-də* göstərilən ümumi sxemləri təklif olunmuşdur.

Şəkil 4. Təklif olunan müxtəlif səviyyəli kəsişmələrin sxemləri

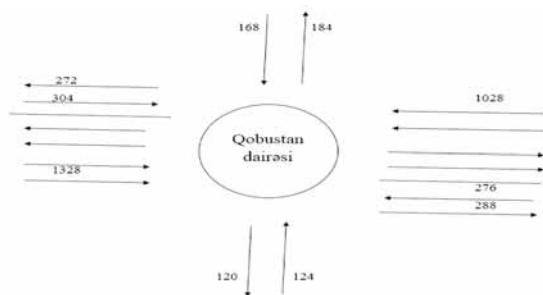
- tunel-dairəvi kəsişmə;
- estakada-dairəvi kəsişmə.

Hərəkət təhlükəsizliyinin yüksəldilməsinin səviyyəsini qiymətləndirmək üçün düyünün hərəkətin təşkilinin mövcud (dairəvi kəsişmə) və təklif olunan (tunel-dairəvi kəsişmə və ya estakada-dairəvi kəsişmə) variantlarında nisbi mürəkkəblik dərəcəsinin qiymətləri *cədvəl 1*-də verilmişdir.

Cədvəl 1. Qobustan şəhərindəki dairəvi hərəkətdə mübahisəli nöqtələrin sayı

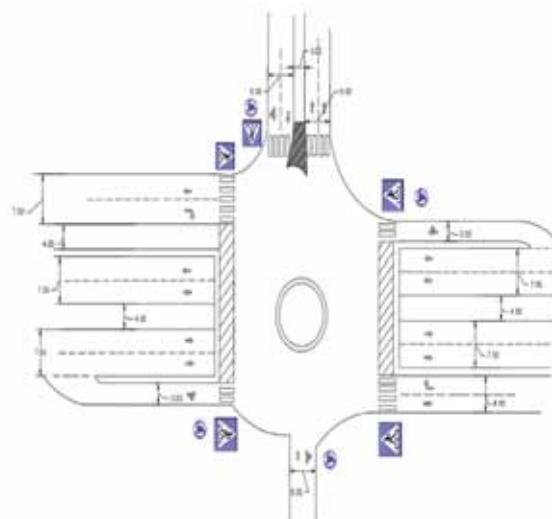
Mübahisəli nöqtələrin sayı	Mövcud variant	Təklif olunan variant
Ayrılma nöqtələrinin sayı	8	4
Qovuşma nöqtələrinin sayı	8	4
Kəsişmə nöqtələrinin sayı	0	0
Nisbi mürəkkəblik dərəcəsi	32	16

Şəkil 5-də nəqliyyat düyünün mövcud vəziyətdə istiqamətlər üzrə hərəkət intensivlikləri verilmişdir. Konflikt nöqtələrinin cədvəl 1-də göstərilən sayını və hərəkət istiqamətləri üzrə şəkil 5-də verilən hərəkət intensivliklərini nəzərə alsaq, müxtəlif səviyyəli kəsişmənin tətbiqi ilə düyünün həqiqi mürəkkəblik dərəcəsinin kəskin aşağı düşəcəyini və hərəkət təhlükəsizliyinin artacağını görə bilərik.

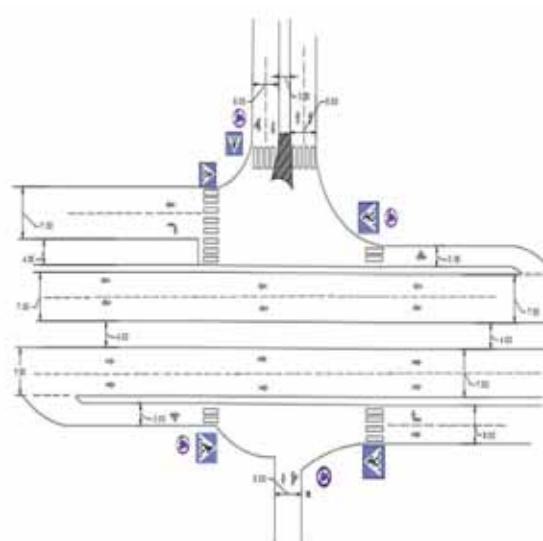

Şəkil 5. Bakı-Şamaxı yolunun Qobustan şəhərindən keçən hissəsində təşkil olunmuş dairəvi hərəkətə daxil olan və çıxan nəqliyyat vasitələrinin saatlıq hərəkət intensivliyi

Nəticə. Nəqliyyat düyünün müxtəlif səviyyəli kəsişmənin yaradılmasından sonra şəhər yollarında hərəkət intensivliyinin ölçülərini və əhalinin yolu keçmək üçün bu ərazidən çox istifadə etdiyini nəzərə alaraq, dairəvi hərəkət ətrafında piyada keçidlərinin tətbiq olunması təklif olunur. Düyünün əsas avtomobil yolunun tunel və şəhər yolu üçün dairəvi hərəkətin təşkilinin təklif olunan variansi *şəkil 6*-da, əsas avtomobil yolunun estakada və şəhər yolu üçün dairəvi hərəkətin təşkilinin təklif olunan variansi isə *şəkil 7*-də göstərilmişdir.

Şəkil 6. Bakı-Şamaxı yolunun Qobustan şəhərindən keçən hissəsində təşkil olunan tunel-dairəvi kəsişmə variantının planı

Şəkil 7. Bakı-Şamaxı yolunun Qobustan şəhərindən keçən hissəsində təşkil olunan estakada dairəvi kəsişmə variantının planı

Təklif olunan nəqliyyat açılması variantlarında nəqliyyat axınlarının işinin imitasiya modelinin tərtib olunması üçün Anylogic 8.5.4 simulyasiya programından istifadə olunmuşdur [2]. Simulyasiya programından istifadə olunması *Şəkil 9*-da real şəraitdə hərəkəti təşkil etməzdən əvvəl yarana biləcək vəziyyətləri vizual şəkildə müşahidə etməyə imkan verir.

Şəkil 9. Bakı-Şamaxı yolunun Qobustan şəhərindən keçən hissəsində təklif olunan tunnel-dairəvi kəsişmə variantının simulyasiya modelinin görüntüsü

ƏDƏBİYYAT

1. Tağızadə Ə.H., Bayramov R.P. Yol hərəkətinin təşkili və təhlükəsizliyi (dərslik). Bakı, Çəlioğlu, 2002, 248 səh.
2. <https://anylogic.help/library-reference-guides/material-handling-library>

A.Sharifov, T.Verdiyev

The establishment of agent-based model of transportation openings in highways

Abstract

As a result of research conducted in the article, it was determined that traffic safety on the part of the Baku-Shamakhi-Yevlakh road passing through the city of Gobustan is not fully ensured. Surveys of the population during the study also suggest this. In order to increase traffic safety, an agent-based model of traffic opening at the transport hub from Gobustan was provided.

А.Шарифов, Т.Вердиев
Создание агентской модели транспортных проемов на магистралях
Аннотация

В результате исследования, проведенного в статье установлено, что на участке дороги Баку-Шамахи-Евлах, проходящем через город Гобустан безопасность дорожного движения полностью не обеспечивается. На это указывают и опросы населения, которые проведены в городе Гобустан. В целях повышения безопасности предложена применение проектирование пересечения на разных уровнях. Для проверки предложенного варианта построена агентная модель организации дорожного движения на рассматриваемом перекрестке.

MODUL-BLOK SİSTEMİ ÜZRƏ KADRLARIN HAZIRLANMASI, YENİDƏN HAZIRLANMASI VƏ İXTİSASLARININ ARTIRILMASI İLƏ BAĞLI TÖVSIYƏLƏR

Rəsul Əsgərov,

*Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun
Elmi-pedaqoji tədqiqatlar mərkəzinin böyük elmi məsləhətçisi,
Əməkdar müəllim
e-mail: resul1940@mail.ru*

Son zamanlar ölkəmizdə uğurla həyata keçirilən layihələrdən biri də Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi ilə Avropa İttifaqının birləşdirilmiş həyata keçirdiyi “Bacarıqların proqnozu və işçi qüvvəsinin planlaşdırılması sahəsində Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin potensialının gücləndirilməsi” layihəsidir. Layihənin əsas məqsədi əmək bazarının və bacarıqlarının dinamikasının gözlənilməsi və təhlili üçün funksional sistemin yaradılması, yeni iş axını, prosedurlara uyğun olaraq prioritət sektorlara və peşələrə istiqamətləndirilmiş peşə və kvalifikasiya standartlarının hazırlanmasıdır. Layihə çərçivəsində bugündək 220-dən artıq ixtisasın peşə və kvalifikasiya standartı hazırlanmış, müvafiq sahə komissiyalarında müzakirə olunaraq təsdiq edilmişdir.

Sözügedən layihə çərçivəsində hazırlanmış yeni standartlar əsasında işsiz vətəndaşların peşə hazırlığı və əlavə təhsil kurslarına cəlbinin təşkili üçün nəzərdə tutulan ixtisasların Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) modul metodologiyası əsasında hazırlanmış müvafiq təhsil proqramları üzrə bilik və bacarıqların verilməsi də yer almışdır. Bu sənədlər paketlərinin hazırlanmasında məsləhətçi ekspert kimi məqalə müəllifi də iştirak etmişdir.

Modul tipli kurikulumların tətbiqini zəruri edən səbəblər:

- iqtisadiyyatda baş verən globallaşma;
- əmək bazarında baş verən sürətli dəyişkənlik;
- əmək bazarında rəqabətin güclənməsi;
- yeni tələblərə cavab verən işçi heyətin çəvik hazırlanma sisteminin yaranması;
- çəvik təlim proqramlarının hazırlanmasına ciddi ehtiyacın olması;

Ixtisasın BƏT-in modul metodologiyası əsasında hazırlanmış təhsil proqramını digər modul proqramlarından fərqləndirən əsas üstün cəhətlər aşağıdakılardır:

- təlimin fərdiləşdirilməsi;
- modul bloklarının təlim elementləri vasitəsilə mənimşənilməsi;
- təhsilalanın bilik və bacarıq imkanlarından asılı olaraq fərdi təlim tempi;
- qoyulmuş məqsədin nailiyyətinə daimi nəzarət, dinləyicilərin bilik və bacarıqlarına birmənali qiymət kriteriyası;
- hər bir dinləyicinin təlim mövzusunun formallaşdırmasından əvvəl qazanılmış bilik və bacarıqların səviyyəsinin nəzərə alınması (uçotu);
- nəzəri materialın optimal miqdarı çərçivəsində fəaliyyətə (təcrübəyə-praktiki işə) istiqamətləndirilmiş əmək vərdişlərinin formallaşdırılması;
- modul bloklarının müəyyən dəstinin mənim-

sənilməsindən sonra təlimi dayandırmaq imkanı və s.

BƏT-in modul metodologiyası əsasında hazırlanmış modul təlimi paketi üzrə kadr hazırlığının təşkili sahəsində ehtiyacları nəzərə alaraq, təhsilverənlər (peşə təhsili müəssisələrinin rəhbər və mühəndis-pedaqoji işçiləri, müəllimlər, istehsalat təlimi ustaları) üçün bəzi metodiki tövsiyələrin verilməsinə cəhd göstərilmişdir. BƏT-in modul metodologiyası əsasında hazırlanmış modul tədris materialları paketi ilə təlimə başlayarkən təhsilverənlər bilməlidir ki, bu metodologiya ilə kadrların peşə hazırlığı və əlavə təhsil sistemi ümumtəhsil məktəblərində və ya digər tədris müəssisələrində tədris prosesinin təşkilinin formallarından fərqlidir. Modul təlimi həm təsdiq olunmuş ümumi, həm də təhsilalanların müəyyən xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, fərdi tədris programları əsasında aparılır və təhsilalanların hər birinin tədris prosesində, həmçinin bundan əvvəl əldə etdiyi bilik və bacarıqlarını, əmək vərdişlərini üzə çıxartmağa, təlim prosesində onu daha da təkmilləşdirməyə imkan yaradır.

BƏT-in modul təlimi zamanı əsas diqqət müəyyən istehsalat tapşırığının yerinə yetirilməsi üçün lazım olan əmək vərdişlərinin formalasdırılmasına, həmçinin də tədris olunan peşənin (işin növünün), ixtisasın peşə və kvalifikasiya standartlarında nəzərdə tutulan işin görülməsi üçün lazımı həcmidə nəzəri biliklərin mənimşənilməsinə yönəldilir.

Modul təlimi sistemi təhsilverənə tədris prosesinin təşkilinin formalarının seçimi üçün geniş imkanlar yaradır. Bu həm qrup tərkibində, həm də müstəqil şəkildə təlim materiallarının üzərində iş, eyni zamanda həm təhsil müəssisəsində, həm də təhsilalanlar üçün rahat olan vaxtda və yerdə, həmçinin də açıq və ya distant təhsil formasında ola bilər. Təlimi aparan pedaqoji işçi təhsilalanın məsləhətçisi və köməkçisi (facilitator) rolunu oynayır.

Modul bloku dəqiq başlangıcı və sonu olan, bir qayda olaraq, sonrakı mərhələlərdə daha kiçik hissələrə bölünməyən istehsalat tapşırığı, peşə və ya ixtisas çərçivəsində hər hansı işin məntiqi və məqbul hissəsidir. Modul blokunun yerinə yetirilməsinin nəticəsi istehsal olunmuş əmtəə, göstərilən xidmət və qəbul edilmiş qəti qərar ola bilər.

Tədris programı modul təlimi metodikasına uyğun hazırlanır və tələbənin gələcək peşəkarlıq

fəaliyyətinin sistemli təhlilinə əsaslanır. Peşə hazırlığı programı müstəqil modul bloklarından ibarətdir.

Modul bloklarının məcmusu **Əmək Vərdişləri Moduludur (ƏVM)**. Bu modul bloku şəklində icraçıya təqdim olunan işə qoyulan tələbin xarakteristikasıdır. Əmək vərdişləri modulu modul bloklarının məcmusu şəklində konkret peşə və ya iş çərçivəsində həyata keçirilən peşə fəaliyyətinin strukturlaşdırılmış məzmunudur. Modul sisteminde əsas didaktik material təlim elementidir.

Təlim elementi müəyyən praktiki bacarıqların və nəzəri biliklərin mənimşənilməsi üçün müəllimin rəhbərliyi altında tədris və ya özü-nütədris məqsədi ilə istifadə olunan müstəqil təlim vəsaitidir. Təlim elementi bir və ya bir neçə yaxın əmək vərdişlərinin və təlim materiallarının ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Təlim elementinin təlim vasitəsi funksiyasından daha çox iş funksiyası olması diqqəti çəkir. Çünkü həm işə-götürən, həm də işçi (işaxtar, işsiz vətəndaş) üçün çox vacib məsələ görüləcək iş yüksək seviyyədə bacarmaqdır. Təlim elementi bu problemin həllində yeganə açardır.

Modul təlimi texnologiyasında təlim elementlərinin 6 kateqoriyası mövcuddur:

1. Əməyin təhlükəsizliyi. Bu kateqoriyadan olan təlim elementində işçi necə özünə və iş kollektivinin digər üzvlərinə zərər vermədən, təhlükəsiz şəkildə işi görməyə, həmçinin bədbəxt hadisələr zamanı necə hərəkət etmək lazımlı olduğuna dair lazımi məlumatları əldə edə bilir.

2. Fəaliyyət. Əməliyyatların yerinə yetirilmə texnologiyasına dair məlumatı əks etdirən təlim elementlərinin əsas kateqoriyasıdır. Əməliyyatlar peşəyə uyğun əmək vərdişlərinə yiylənmək üçün çox vacib hesab olunur. Təlim elementində əks olunan bütün əməliyyatları yerinə yetirəkən, həmçinin paketə daxil olan digər təlim elementlərində əks olunan məlumatları öyrənərkən tələbə işi düzgün və yüksək keyfiyyətlə yerinə yetirməyi bacaracaq, bunun üçün lazım olan bilik və bacarıqları əldə edə biləcəkdir.

3. Nəzəri informasiya. Texnoloji proseslərin mahiyyətini və xüsusiyyətlərini, praktiki fəaliyyət üçün isə zəruri sayılan, onun tərif və anlayışlarını başa düşmək üçün bu kateqoriyadan olan təlim elementində müəyyən nəzəri məlumatlar əks olunmuşdur.

4. Təsviri (qrafik) informasiya (xətlərin oxunması). Bu kateqoriyadan olan təlim elementləri texniki-peşə paketlərinin tərkibinə daxildir, xətlənməsi isə işlərin görünməsi üçün çox mühüm hesab olunur. Məsələn, metal emal-ətmə, tikinti və s. bu kimi təlim elementlərində çertyojun oxunması, eskizlərin yerinə yetirilməsi qaydalarına, xətlərdə və sxemlərdə olan mənələrlər dair məlumatlar verilir.

5. Materiallara, tərkib hissələrinə və üsullara dair texniki məlumatlar. Bu kateqoriyadan olan təlim elementlərində işləniləcək materialların xüsusiyyətləri, tərkib hissələri, üsulları, həmçinin ikinci kateqoriyalı təlim elementlərində əks olunan və iş görülərkən istifadə olunan müxtəlif vasitələr təsvir olunur.

6. Alət, avadanlıq, mexanizm və maşınlara dair texniki məlumatlar. Bu kateqoriyadan olan təlim elementlərində iş görülərkən istifadə olunan alət və avadanlıqlarla işləmə prinsiplərinə və quruluşuna dair məlumatlar əks olunur, istifadə qaydaları isə ikinci kateqoriyalı təlim elementlərində göstərilir.

Hər bir təlim elementinin strukturunda aşağıdakı məlumatlar əks olunur:

- tədrisin dəqiq ifadə olunmuş məqsədi;
- zəruri avadanlıq, material və köməkçi vasitələrin siyahısı və miqdari;
- əlaqəli təlim elementlərinin siyahısı;
- şəkillərlə müşayiət olunan tədris mətni;
- tədris elementlərinin mənimsənilməsinin yoxlanılması məqsədi ilə təqdim olunan yoxlama sualları (test tapşırıqları);
- yoxlama üçün praktik tapşırıqlar.

Tədris prosesini başlamazdan əvvəl təhsil-verən:

- təqdim olunan təlim paketinin məzmunu ilə ətraflı tanış olmalı;
- təlim elementlərini diqqətlə öyrənməli, onların strukturuna, yoxlama sualları və yoxlama tapşırıqlarının tədrisin məqsədlərinə uyğunluğuna diqqət yetirməli;
- təlim-tədris yerini hazırlamalı;
- tədris prosesi üçün zəruri olan avadanlıqların, alətlərin mövcudluğunun saz olmasını yoxlamalı;
- tələbənin bilik və bacarıqlarını, lazımı vərdişlərini aşkarlamaq, qiymətləndirmək məqsədi ilə ilkin testləşdirmə həyata keçirməlidir.

İlkin testləşdirmənin nəticələrinə əsasən, təlim prosesinin başlangıcında zərurət olarsa, tələbələr üçün fərdi modul programı hazırlanıb tərtib oluna bilər. Testləşdirmə tələbənin seçdiyi peşəyə uyğun bilik və bacarığını müəyyən edərək, onun üçün məqbul hesab edilən təlim materiallarını seçməyə imkan verəcəkdir.

İlkin testləşdirmənin aşağıdakı ardıcılıqla keçirilməsi tövsiyə olunur:

- təhsilverən tələbəni modul blokları çərçivəsində görüləcək işlərlə tanış edir;
- tələbəyə “Modul bloklarının seçimi cədvəli” təqdim edilir və tələbə bildiyi, bacardığı və öyrənməyə ehtiyacı olmadığı modul bloklarını və təlim elementlərini qeyd edir;
- təhsilalan qeydlərini dəqiq yoxlamaq məqsədi ilə cədvələ qeyd etdiyi təlim elementlərinə dair yoxlama sualları və tapşırıqları verir;
- tələbənin müvəffəqiyyətlə icra etdiyi yoxlama sualları və praktiki tapşırıqlarının təlim elementləri onun fərdi tədris programından çıxarıılır.

İlkin testləşdirmənin nəticəsinə uyğun olaraq, müəllim (istehsalat təlimi uстасы) tələbə üçün seçdiyi peşəni və ya işin növünü mənimsəməsi məqsədi ilə fərdi tədris programından, təlim elementləri komplektindən, onların mənimsənilməsi ardıcılığına uyğun olaraq zəruri alətlərdən və ləvazimatlardan ibarət tədris materialları hazırlayırlar.

Fərdi tədris programlarında tədris və təlim yerlərinin mövcudluğundan, alətlərlə təchizatından asılı olaraq müdavimlər qrupu təşkil edilir. Təlim-tədris yerləri tədris programının tələblərinə müvafiq olaraq təchiz edilməli, əməyin mühafizəsi və təhlükəsizlik texnikası qaydalarına uyğun olmalıdır, hər bir tələbənin tədris prosesində zəruri vərdişlərə yiyələnmələri təmin edilməlidir.

İlk tədris günü müəllim (istehsalat təlimi uстасы) aşağıdakılari həyata keçirməlidir:

- tələbələri tədrisin başlanması münasibəti ilə təbrik edərək onları tədris programının məzmunu və məqsədləri ilə tanış etməli;
- hər tələbəyə “Tələbələr üçün təlimat” i təqdim etməli, onlara təlimatla tanış olmaları üçün kifayət qədər (10-15 dəqiqə) vaxt ayırmalı və təlimatın məzmununu müzakirə etməli;
- tələbələr program üzrə tədrisin xüsusiyyətləri ilə tanış edilməli (burada diqqət tələ-

bənin təlim elementlərini öz sərbəst tempi ilə öyrənməsinə, müəllimin isə bu işdə ona yardımçı ola biləcəyinə yönəldilməlidir);

– tələbələri təlim elementlərinin mənimsənilməsi ardıcılılığı, mənimsənilmənin nəzarəti qaydaları ilə tanış etməli;

– tələbələri tədris elementlərinin kateqoriyalar üzrə qruplaşması prinsipi ilə tanış etməli, “02”-“fəaliyyət” kateqoriyası üzrə təlim elementlərinin öyrənilməsi xüsusiyyyətlərini izah etməli və bu zaman texniki təhlükəsizlik qaydalarına riyat olunmasını xüsusu vurğulamalı;

– tədris kabinetlərində, təlim stansiyalarında alət, avadanlıq və cihazların verilmə, yerləşdirmə, saxlanma qaydaları izah edilməli;

– təlim prosesində zəruri hallarda tələbələrə xüsuslu geyim verilməsi təmin olunmalıdır.

Tədris fərdi qaydada iş yerində və ya təlim stansiyalarında həyata keçirilir. Təlim elementləri onların mənimsənilməsinin məntiqi ardıcılığına (işin yerinə yetirilməsi xüsusiyyyəti tələb etdiyi hallarda) uyğun olaraq həyata keçirilir. Nəzərə alınmalıdır ki, hər bir tələbə təlim elementlərini sərbəst, öz tempinə uyğun olaraq öyrəndiyi üçün qrup halında məşğələlər zamanı bir neçə təlim elementinin də mənimsənilməsi mümkündür. Yadda saxlamaq lazımdır ki, tələbə “02”-“fəaliyyət” kateqoriyası üzrə təlim elementlərinin öyrənilməsinə, yalnız “01”-“əməyin təhlükəsizliyi” kateqoriyası üzrə təlim elementlərinin öyrənilməsindən sonra başlaya bilər.

Müəllim (istehsalat təlimi ustası) yalnız tələbənin təlim elementlərini sərbəst şəkildə öyrənməsinə nəzarəti həyata keçirir, yalnız mənimsənilmə prosesində və işlərin yerinə yetirilməsi zamanı hər hansı bir çətinlik yaranarsa, tələbəyə kömək etməlidir. Odur ki, müəllim nəzəri biliklərlə yanaşı, həmin peşə üzrə praktiki bacarığa da malik olmalıdır ki, tədris prosesində zəruri əməliyyatların həyata keçirilməsini nümayiş etdirə bilsin. Hər bir təlim elementinin mənimsənilməsindən sonra tələbə, təlim elementinin sonunda verilmiş yoxlama suallarını və yoxlama tapşırıqlarından ibarət olan mənimsənilmənin yoxlanılması testindən keçməlidir. Əgər tələbə yoxlama suallarının hamısına düzgün cavab vermişdirsə, praktiki tapşırıqların yerinə yetiril-

məsinə keçə bilər. Əks halda, müəllim tələbəni həmin təlim elementinin təkrar mənimşənilməsinə yönəldir. Yoxlama tapşırığı tələbə tərəfindən sərbəst və müəllimin nəzarəti altında yerinə yetirilir. Tələbə yoxlama tapşırığını müvəffəqiyyətlə yerinə yetirdikdə növbəti təlim elementinin öyrənilməsinə keçir, əks halda o, həmin təlim elementini yenidən mənimşəməlidir.

Hər bir modul blokunun təlim elementlərinin öyrənilməsindən sonra tələbə **aralıq qiymətləndirilmə testindən** keçməlidir. Aralıq qiymətləndirilmə testi modul blokuna aid təlim elementlərinin mənimsənilməsinin yoxlanılması baxımından ən vacib suallardan və praktiki tapşırıqlardan ibarətdir. Onların yerinə yetirilməsi tələbə tərəfindən zəruri praktiki bacarıqların və biliklərin əldə edilməsini nümayiş etdirir. Aralıq qiymətləndirilmə testinin aparılması və nəticələrinə dair qərarların qəbul edilməsi təlim elementlərinin mənimsənilməsinin yoxlanılmasında olduğu kimidir.

Yuxarıda qeyd olunan yoxlama əməliyyatlarının həyata keçirilməsinin nəticələrinə uyğun olaraq, müəllim tələbələr tərəfindən təlim elementlərinin mənimsənilməsinin təhlilini həyata keçirir və tələbələr tərəfindən çətin mənimsənilən təlim elementlərini müəyyən edir, çətin mənimsənilmənin səbəbini müəyyən edərək aradan qaldırmağa çalışır. Bununla yanaşı, tələbələr tərəfindən tədris materiallarının tam mənimsənilməsindən sonra təlim prosesinin sonunda müdavimlərin bilik və bacarıqlarının qiymətləndirilməsi üçün **yekun qiymətləndirilmə testi** və praktiki tapşırıqların icrası həyata keçirilir.

Yekun qiymətləndirilmənin həyata keçirilməsi üçün müəllim aşağıdakıları yerinə yetirməlidir:

– tələbələri bütün zəruri material, alət və avadanlıqlarla təchiz etməli;

– tələbələrin suallara başqalarının köməyi olmadan, sərbəst şəkildə cavab verməsinə, yoxlama tapşırıqlarının işin ardıcılığına, istehsalat tapşırığına təhlükəsizlik qaydaları gözlənilməklə həyata keçirilməsinə nəzarət etməli;

– praktiki tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı çətinlik yaranarsa, müdavimlərə müvafiq məsləhətlər verməlidir.

PEŞƏ VƏ KVALİFİKASIYA STANDARTLARININ HAZIRLANMASI, ONLARIN İŞ ANALİZİNİN APARILMASI VƏ MODUL TİPLİ TƏLİM PROQRAMLARININ METODOLOGİYASI

Leyla Vahabova,

*Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Peşə və ömürboyu təhsili şöbəsinin
baş mütəxəssisi, Emal sənayesində bacarıqların inkişaf etdirilməsi üzrə sahə
komissiyasının üzvü, BƏT-in Azərbaycandakı eksperti, kurikulum üzrə ekspert
e-mail: l.vahabova@arti.edu.az*

UOT: 37; 372.8(072)

Xülasə. Məqalədə “Peşə və kvalifikasiya standartının hazırlanması, yenidən hazırlanması, təsdiq edilməsi, qeydiyyatının aparılması və müddətinin uzadılması Qaydaları”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2019-cu il 12 dekabr tarixli, 474 nömrəli Qərarı, onların iş analizinin aparılması və modul tipli proqramlarının metodologiyası barədə danışılır.

Açar sözlər: Peşə və kvalifikasiya standartları (PKS), Azərbaycan Respublikasının ömürboyu təhsili üzrə Milli Kvalifikasiyalar Çərçivəsi (AzMKÇ), qeyri-formal və informal təhsil, Beynəlxalq Əmək Təşkilati (BƏT), Əmək Vərdişləri Modul sistemi (ƏVM), nümunəvi təhsil proqramları (kurikulumlar), Kompetensiyaya Əsaslanan Modul Proqramı (KƏMP), ISCO-88/08.

Key words: Vocational and Qualification Standards (VCS), National Qualifications Framework for Lifelong Learning of the Republic of Azerbaijan (NQFLLAz), non-formal and informal education, International Labor Organization (ILO), Modules of Employable Skills (MES), exemplary educational programs (curricula), Competency Based Module Program (CBMP), ISCO-88/08.

Ключевые слова: Профессионально-квалификационные стандарты (ПКС), Национальная рамка квалификаций для обучения на протяжении всей жизни Азербайджанской Республики (АзНРК), неформальное и формальное образование, Международная Организация Труда (МОТ), Модуль трудовых навыков (МТН), типовые образовательные программы (курикулумы), Модульная Программа, Основанная на Компетенциях (МПОК), ISCO-88/08.

Rəsədpublikamızda iqtisadiyyatın sürətli inkişafı, milli iqtisadiyyatın yüksəlişi, həyata keçirilən sosial islahatların bir istiqaməti də əmək ehtiyatlarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi və əmək bazarının səmərəliliyinin artırılmasıdır. Peşə standartlarının hazırlanması və tətbiqi bu baxımdan çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Peşə

standartı müvafiq peşə sahələrində işçilərin yerinə yetirdikləri əmək funksiyalarına qoyulan ümumi tələbləri, işçinin bilik, bacarıq və vərdişləri nəzərə alınmaqla, əmək funksiyalarını yerinə yetirməsinə imkan verəcək vəzifə öhdəliklərini və fəaliyyətləri özündə əks etdirir. Qəbul olunmuş qaydalara əsasən, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində işçilərin peşə bacarıqlarına ehti-

yaclarının öyrənilməsi, peşə və kvalifikasiya standartlarının hazırlanması ilə bağlı müzakirələrin keçirilməsi və qərarların qəbul edilməsi məqsədi ilə sahə komissiyaları yaradılmışdır. Sahə komissiyalarının əsas vəzifəsi dövlət orqanları, təhsil müəssisələri, işəgötürənlər, həmkarlar və onların birlilikləri tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyətin əlaqələndirilməsidir. Sahə komissiyaları iqtisadiyyatın 14 sahəsi üzrə fəaliyyət göstərir.

Peşə və kvalifikasiya standartları əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsində, işçi qüvvəsinin mobilliyyində əldə edilmiş bilik və bacarıqların tanınması üçün zəruri olan normativ-hüquqi sənəddir. Əmək bazarının təhlili əsasında müəyyən olunmuşdur ki, ölkədə orta hesabla 1000 peşə üzrə peşə və kvalifikasiya standartları hazırlanmalıdır. Həmçinin standartların, məhz işəgötürənlərin tələbi əsasında formallaşması üçün tədris programlarının əmək bazarının tələblərinə uyğun hazırlanması məqsədi ilə işəgötürənlər də peşə və kvalifikasiya standartlarının hazırlanması prosesinə cəlb olunmuşdur.

Təhsilin “innovasiya” paradiqmasının “maarifçilik” paradiqmasına transformasiyası inkişaf prioritetinə istiqamətləndirilməsi ilə üstünlük təşkil edən “ömürboyu təhsil” ideyası və təhsilin məhsuldar olmayan modelindən məhsuldarlıqla keçidi ilə xarakterizə olunur. Belə ki, təhsilin paradiqmasının dəyişməsi şəraitində çəvik təlim sisteminin təşkili və şəxsiyyətin bilik səviyyəsini yüksəltməsi əhəmiyyətli yer tutur.

İlk dəfə 1965-ci ildə “ömürboyu təhsil” ideyası YUNESKO-nun konfransında təqdim edilmiş, 1970-ci illərin ortalarından etibarən təhsil islahatının əsası kimi bir çox ölkələrə yılmışdır. Hələ 1979-cu ildə kanadalı tədqiqatçı və pedaqoq Allen M. Taf dərc etdiyi məqaləsində öyrənmə prosesinin 70%-nin formal təhsildən kənarda keçdiyini iddia etmiş və bununla da təhsilin insanın müəyyən yaş aralığında təhsil müəssisəsində aldığı biliklərlə sərhədlənmədiyi ideyası geniş yer almağa başlamışdır.

Azərbaycan Respublikasının ömürboyu təhsili üzrə Milli Kvalifikasiyalar Çərçivəsi (AzMKÇ) milli kvalifikasiyaların sistemləşdirilməsi üçün bir vasitə olmaqla bütün təhsil-alanlar, təhsilverənlər və işəgötürənlər üçün hazırlanmışdır və milli kvalifikasiyaların beynəlxalq kvalifikasiyalara uyğunluğuna xidmət edir.

Azərbaycan Respublikasının ömürboyu təhsili üzrə Milli Kvalifikasiyalar Çərçivəsi (AzMKÇ) milli kvalifikasiyaları sistemləşdirir və onların beynəlxalq kvalifikasiyalarla uyğunluğunu asanlaşdırır, Avropa Ali Təhsil Məkanının Kvalifikasiyalar Çərçivəsinə və Ömürboyu təhsil üzrə Avropa Kvalifikasiyalar Çərçivəsinə istinad edir. Həmçinin:

- *fərqli kvalifikasiyaları təsvir, təsnif, müqayisə etməyə və başa düşməyə köməklik edir;*
- *formal, qeyri-formal və informal təhsil nəticəsində əldə olunmuş nailiyyətlərin tanınmasını və təsdiq edilməsini asanlaşdırır;*
- *ümumi təhsil, peşə təhsili və təlimi, orta ix-tisas təhsili, ali təhsil və əlavə təhsil üzrə kvalifikasiyaları əhatə edir;*
- *ömürboyu təhsil konsepsiyasını və imkanlarını təşviq edir;*
- *8 səviyyədən ibarətdir.*

Kvalifikasiyalar “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq formal, qeyri-formal və informal təhsil nəticəsində əldə olunur.

Kvalifikasiya nədir? Kvalifikasiya – şəxsin müvafiq standartlara uyğun olan təlim nəticələrinin əldə edilməsi haqqında səlahiyyətli qurum tərəfindən aparılan qiymətləndirmə və təsdiqetmə prosesinin rəsmi nəticəsidir (sertifikat, attestat, diplom). Yəni kvalifikasiya istənilən iş növü üçün uyğunluq dərəcəsini, həm də peşəkar bacarıq səviyyəsini ifadə edir. Kvalifikasiya müəyyən bir işi yerinə yetirmək üçün tələb olunan təlim, təcrübə, bilik səviyyəsi ilə ifadə olunur. Kvalifikasiya məzun olduqdan sonra verilir, əlavə olaraq iş zamanı təkmilləşdirilə bilər.

Bəs kvalifikasiya nəyə əsaslanır? Kvalifikasiya onu əldə etmək üçün şəxsin nələri bildiyini və nəyi edə biləcəyini təsvir edən peşə standartına əsaslanır.

Peşə standartı nədir? Peşə standartı – konkret peşə sahələrində işçilərin yerinə yetirdikləri əmək funksiyalarına qoyulan ümumi tələbləri sistemli şəkildə eks etdirən sənəddir. O müvafiq səriştələr çərçivəsində işçinin bilik, bacarıq və vərdişləri nəzərə alınmaqla, onun əmək funksiyalarını yerinə yetirməsinə imkan verəcək konkret vəzifə öhdəliklərinin və fəaliyyətlərin siyahısını özündə ehtiva edir. Peşə standartı (əvvəl peşə xarakteristikası) – işdəki rolu təyin etməyə, işçinin fəaliyyətini qıymətləndirməyə, eləcə də təkmilləşmə, peşə yüksəlişi üçün yollar müəyyən etməyə və hazırlanmağa kömək edə bilər. Peşə standartları ISCO 88/08-ə uyğun olaraq təsnifatlaşdırılır.

Əmək bazarında aparılmış sorğu əsasında iqtisadiyyatın prioritet sahələri üzrə 250 peşə və kvalifikasiya standartı hazırlanıb. Həmin standartlar təsdiqlənərək Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin elektron xidmətlər portalı üzərindən fəaliyyət göstərən “Peşə və Kvalifikasiya standartlarının Reyestri”ndə yerləşdirilib E-məlumat bazası olacaq həmin reyestr işəgötürənlərin, digər maraqlı tərəflərin qeyd edilən standartların hazırlanmasında yaxından iştirakına da şərait yaradacaq.

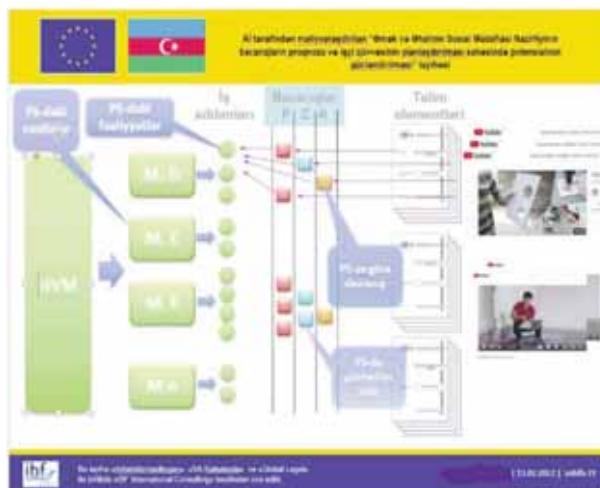
Dünyanın bir çox ölkələri təhsil sisteminin və kadr hazırlığının sadələşdirilmiş yollarını axtarır və ənənəvi pedaqogikanın yiğilmiş çoxəsrlilik təcrübəsinə kömək edən peşə təhsilinin yeni konsepsiyasını həyata keçirir.

Son illər ölkəmizdə də bu istiqamətdə bir sıra işlər görülür. Ölkəmizdə peşə təhsilinin yeni məzmununun formalasdırılması islahatların öncüli istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilmiş və məzmunun əmək bazarının tələblərinə uyğun olaraq, məzunların həm ölkədə, həm də xaricdə əmək bazarında işlə təmin edilməsinin rahatlığı əsas prinsip olaraq qalır. Bu istiqamətdə müasir peşə təhsilinin məzmunu – təhsilalanın, cəmiyyətin, dövlətin maraqları və tələblərini, təhsilalanların yaş, fizioloji və psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, onların dünyagörüşünün formalasmasını, ömrboyu təhsil konsepsiyasına və bazar münasibətlərinin tələblərinə uyğun zəruri səriştələrə yiyələnməsini, müstəqil, yaradıcı şəxsiyyət kimi əmək fəaliyyətinə hazırlanmasını, cəmiyyətin faydalı və məhsuldar üzvünə çevrilməsini təmin edir.

Peşə hazırlığı sisteminin dəyişdirilməsi əmək bazarında işçi qüvvəsinin real tələblərə uyğun kadr hazırlığına əsaslanan istiqamətlə gedir. Əlavə təhsil sistemində təlimin keyfiyyətinin artırılması üzrə aparılan tədqiqatların aktuallığı, yalnız peşəkar keyfiyyətli kadrlara sosial tələbləri çətinləşdirməyə deyil, eyni zamanda yeni peşələrə yiyələnməsinə, şəxsiyyətin daima öz biliyinin inkişafına yönəldilməsinə və şəxsiyyət motivlərinin fərdiliyinin göstərilməsinə səbəb oldu.

Kvalifikasiyanın artırılması – optimal müdədət ərzində dinləyicilərdə elmin yeni nailiyyətləri haqqında bilik, bacarıq, nəzəriyyənin tətbiqi və təcrübənin ötürülməsi vasitəsilə vərdişlərin elmi sisteminin daha çox effektliyə, yenidən təşkil etməyə yönəldilmiş məqsədli BƏT-in yaratdığı təlim sistemlərindən biri əmək vərdişləri modul sisteminin (ƏVM), Kompetensiyaya Əsaslanan Modul Programı (KƏMP) və nümunəvi təhsil proqramları (kurikulumları) əsasında həyata keçirilir. Hər iki sistem kompetensiyalara əsaslanan modul təliminin əsasını təlim nəticələrinə yönümlülük (nəticəyönümlülük) təşkil edir. Tədris müəssisələrinin modul təliminə keçməsi prosesi çox mürəkkəb prosesdir, çünkü illərlə toplanmış, ənənə halını almış təcrübə və streotiplerin qırıl-

masını tələb edir.

Modul anlayışının yaranması

Modul təlim ideyalarının mənşəyi öyrənmə, məzmun vahidlərinin xarici konsepsiyasının yaranması ilə bağlıdır (müəlliflər S.N.Posilev, B.Qoldşmid, M.L.Qoldşmid və C.Russel). Bu konsepsiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, tədris materialının nisbətən kiçik bir hissəsinin muxtar mövzu kimi götürülməsi və belə muxtar mövzulardan təlim kursunun formallaşdırılması məqsədəyğindur. Əvvəl belə bölmələr “**mikrokurslar**” adlanırdı, sonra “**minikurslar**” kimi tanınmağa başlandı. Onların məzmunu və həcmi didaktik çalışmalarla təyin edilirdi. Minikurslar ilk dəfə olaraq ABŞ universitet və kolleclərində tətbiq edildi və sürətlə yayıldı. Sonralar bu anlayış modul (“**module**”) və uyğun olaraq modul təlimi (“**modular instruction**”) ilə əvəz edildi. Modul təliminin banisi amerikalı tədqiqatçı J.Rassel modul metodologiyasını təlim materiallarını özündə cəmləşdirən təlim paketlərindən ibarət bir konseptual vahid olması kimi şərh edir. Modul termininin semantik mənası funksional düyündür. Modul təliminin banisi amerikalı tədqiqatçı J.Rassel təsdiq edir ki, modulun məzmununu mənimsemək üçün komfort şərait yaradıldığı üçün modul təlimi öyrənəndən bilavasitə cavabdehlik tələb edir. Bu yanaşmada təlimin motivi əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilir. Belə ki, öyrənənlər sərbəst olaraq özlərinə rahat bir üsulu, vasitəni və öyrənmə tempini seçə bilir.

Modul metodologiyası – təlimə və vərdişlərin inkişafına sistemli yanaşmadır.

Modul, latinca “*modular*”, “*ölçü*”, “*yol*” sözdəndəndir. Modul texnologiyasının problemlə-

Presentation of work processes and methodological framework for modular training programs and OQS

GLOBAL
LEGAL
L

Modul təlim paketinin işlənməsi

Leyla Vahabova
2022 BARI

rini tərtib edənlər onun didaktik tərifinin dəqiqliklərdə, texnologiyada modulun başa düşülməsi ilə əlaqəsini vurgulayırlar. Bu, müəyyən məhdudiyyətlərə xarakterizə olunan müəyyən bir işin icrasını təmin edən bir növ integrallı funksional sistemdir, əvvəldən axıra kimi fəaliyyət göstərir. Yəni funksional və struktur cəhətdən müstəqil vahiddir, nisbətən müstəqil hissə olan obyekt başqa daha mürəkkəb obyektin bir hissəsi kimi və ya fərdi məhsul, vahid, obyekt şəklində ola bilər.

Modul təlim sistemi kvalifikasiyanın artırılması zamanı innovativ pedaqoji texnologiyalar arasında xüsusi yer tutur. Belə ki, modul metodologiya sisteminin əmək bazarının tələblərinə uyğun tez dəyişməsini və fərdi öyrətmə imkanlarını nəzərə alaraq, demək olar ki, bu texnologiya mobil, möhkəm və dinamikdir. Bu səbəbdən, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı tərəfindən işlənilib hazırlanan modul metodologiyası təcrübəsi çəvik təlim sistemini təkmilləşdirməyə imkan yaradan vasitələrdən bir nümunədir.

Modul təlim sistemi 60-cı illərdə ABŞ-da meydana gəldi və bir çox tədqiqatçı müəllimlər modul təliminə fərdi və diferensiallaşması məsələsinin uğurlu həllinə imkan verən texnologiya kimi diqqətlərini cəmləşdirilər. Praktiki olaraq pedaqoji kadrların təlimində modul təliminin tətbiqi təcrübəsinin təhlilində dağınıqlıq aşkar edilmədi.

Personalin modul tədris sistemi ilə hazırlanmasının ənənəvi hazırlıqlıdan əsas prinsipial fərqi ondan ibarətdir ki, modul sistemində tədris informasiyasının əsas daşıyıcısı tədris elementidir. Bu halda müəllim hər bir dinləyicinin tədris materialını daha yaxşı qəbul edib mənimseməsi üçün əlverişli şəraitı təmin etməlidir. Belə şəraitdə tədris prosesinin təşkili spesifik xüsusiyyətə malikdir. Hazırlıq işlərinin düzgün təşkili əsas əhəmiyyət kəsb edir. Hazırlıq işləri effektiv tə-

ris prosesini təmin edən bir sıra addımlar kompleksidir. Hazırlıq işlərinin ilk mərhələsi müəllim heyətinə modul tədris sisteminin metodologiyasını öyrətməkdən ibarətdir. Tədris həm müəyyən peşə və sənətlər üzrə səviyyəli təlimatçı hazırlığını, həmçinin personalın modul tədris sistemi çərçivəsində hazırlığının bütün iş kompleksini təmin edən xüsusi seminarlarda aparılır. Personalın modul tədrisini həyata keçirən müəllimlər tərəfindən tədris elementlərinin bütün paketi diqqətlə öyrənilməli, lazım gəldikdə yerli şəraitə uyğun olaraq dəyişdirilib istifadəçinin dilinə çevriləlidir.

Təlim elementlərinin hazırlanması texnologiyası. Təlim elementlərinin müvafiq psixoloji sferalara (psixomotor, intellektual və emosional) aidiyyatlılığı

- P** - psixomotor hərəkət bacarıq.
- I** - intellektual bacarıqlar (bilir, aşayır, reaksiya verir).
- E** - emosional bacarıq (məqbul sayır, dəyərləndirir, təşkil edir).

Modul təlim sisteminin aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

– *dinləyicilərin tədrisi fərdi dərs (tədris) programı üzrə həyata keçirilir. Fərdi program isə dinləyicilərin giriş testləri əsasında təyin olunmuş bilik və bacarıqları nəzərə alınmaqla təşkil olunur;*

– *ənənəvi peşəkar hazırlıq sistemi ilə müqayisədə müəllimin vəzifələri dəyişir. Bilik, bacarıq və vərdişləri vermək məsuliyyəti dinləyicilərin tədrisin hər bir elementini praktiki olaraq mənimseməsi üçün daha əlverişli şəraitin yaradılması məsulüyyətinə çevrilir;*

– *bütün dinləyici qrupu üçün tədris planı və cədvəli üzrə əvvəldən planlaşdırılmış tədris tempi əvəzinə hər bir dinləyici öz xüsusi tempi ilə öyrədilir;*

– *müəllimlə dinləyici arasındaki qarşılıqlı əlaqənin prinsip və psixologiyası dəyişir.*

Peşəkar hazırlığın modul sisteminde tədris informasiyasının əsas daşıyıcısı tədris elementidir. Müəllim hər bir dinləyicinin aktiv olması üçün ayrı-ayrılıqda onlara kömək edərək tövsiyələr verir, fərdi rəhbərlik edir. Həmçinin qrupun fəaliyyətini istiqamətləndirir, onu idarə edir və dərs vaxtı nizam-intizamı qoruyur. Əvvəllər bunlar tələb olunmurdu.

Məqsəd prinsipinə uyğun olaraq üç növ mo-

Altı əsas kateqoriya əsasında təlim elementlərinin siyahısının hazırlanması. "Addım-təlim" məlumat cədvəli.

- 1 kateqoriya - əməyin təhlükəsizliyi;
- 2 kateqoriya - fəaliyyət;
- 3 kateqoriya - nəzəri informasiya (məlumatlar);
- 4 kateqoriya - qrafik informasiya;
- 5 kateqoriya - texniki informasiya (materialiar komponentlər, metodlar);
- 6 kateqoriya - texniki informasiya (alətlər, mexanizmlər, avadanlıqlar);

dul var: **məlumatlandıracı** (elmin əsaslarını öyrənmək üçün), **fəaliyyət göstərici** (bacarıq və fəaliyyət metodlarının formallaşdırılması üçün) və **qarışışq**.

Modul texnologiyasından istənilən təhsil sisteminde istifadə oluna bilər. Ömürboyu təhsil çərçivəsinin əsas komponentlərindən sayılan yaşlıların təhsilinin peşə təhsili müəssisələrində təşkil edilməsi, eləcə də informal və qeyri-formal təhsil əsasında formalaşan səriştələrin tanınması istiqamətində də modul texnologiyası yaxşı alət sayılır.

Həyatın tələblərinə cavab tapmaq və yeni peşələrə yiyələnmək üçün müəllimlərin təhsili zəruridir. Əlbəttə, əvvəldən müəyyən biliklərə malik olan dövlət təhsil ocaqlarında lazımı ixtisaslara yiyələnən mütəxəssislər yeni iş yerləri ilə təmin olunmaları üçün öz ixtisaslarını təkmilləşdirməli və ya yeni məqsədönlü ixtisaslara yiyələnməlidirlər, yəni təhsillərini yeni iş yerləri tapmaq üçün davam etdirməlidirlər. Belə təhsili isə işsizliyi aradan qaldırmaq məqsədi ilə təşkil olunmuş müvafiq kurslarda davam etdirmək olar. Artıq təcrübəyə malik olan peşə adamlarının yeni ixtisaslara yiyələnməsi yaşlıların təhsili deməkdir. İnsan ömrü boyu öz biliyini artırmalı, oxumalı, öyrənməli və inkişaf etməlidir. Bu təhsil onun həyatını daha maraqlı və axarlı edər.

Modulun kodu	Modulun adı - Sən. Dövzənə	Təlim metnəsi				Gymnastikdən məyən
Modulun tədris saatı		Tədris məzmunu		Dərs saatı	Bilir	Bacarıq
	Nazari	Dərs saatı	Praktiki	Dərs saatı	Bilir	Bacarıq
Təlim metnəsi 1 – Səçəkən işləti və soyusq əsərləri hazırlanma, Səçəkən işləti əsərləri hazırlanma.	Səçəkən işləti və soyusq əsərləri hazırlanma, Səçəkən işləti əsərləri hazırlanma.	2	Səçəkən işləti və soyusq əsərləri hazırlanma, Məqən işləti soyusq əsərləri hazırlanma, Səçəkən işləti və soyusq əsərləri hazırlanma.	14	Səçəkən işləti və soyusq əsərləri hazırlanma, Məqən işləti soyusq əsərləri hazırlanma, Səçəkən işləti əsərləri hazırlanma.	Səçəkən işləti və soyusq əsərləri hazırlanma, Məqən işləti soyusq əsərləri hazırlanma, Səçəkən işləti əsərləri hazırlanma.
	Məzəlif saç düzənləməsi təyinatı və düzən təxələgəyən.	1	Dəlin saç düzənləməsi, Məzəlif saç düzənləməsi, Ziyəlif saç düzənləməsi.	14	Məzəlif saç düzənləməsi təyinatı və düzən təxələgəyən.	Məzəlif saç düzənləməsi təyinatı və düzən təxələgəyən.
Praktiki işləti məyəni	Təlim metnəsi 1 - Səçəkən işləti və soyusq əsərləri hazırlanma, Səçəkən işləti əsərləri hazırlanma.					
Təlim metnəsi	Tədris məzmunu			Gymnastikdən məyən		

Nəticə. Tədqiqat hipotezinə görə əlavə peşə təlimi sistemində təlim prosesi modul sistemi ilə təşkil edilərsə, təlim prosesi müəllimin peşəkar fəaliyyətinin sistemli təhlili əsasında qurulsara, təlimin şəxsiyyətə təyin edilməsi əsasında istiqamətləndirilməsi kimi tələblərə cavab verərsə, o zaman pedaqoji kadrların peşəkar hazırlığı və kvalifikasiyanın artırılması effektiv ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Peşə və kvalifikasiya standartları barədə Nazirlər Kabinetinin 474 və 475 nömrəli qərarları.
2. Əsgərov R., Qurbanov M. Modul tipli kurikulumlar və ilk peşə-ixtisas təhsili. Bakı, Müətərcim, 2015.
3. Anişenko D. Modul təlim proqramları və PKS-də iş prosesləri və metodoloji əsaslar haqqında təqdimat. Aİ tərəfindən maliyyələşdirilən "Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin bacarıqların proqnozu və işçi qüvvəsinin planlaşdırılması sahəsində potensialının gücləndirilməsi" layihəsi. Bakı, 2022.
4. Əsgərov R., Mehdizadə F., Vahabova L., Mazanova O. Peşə təhsilində modul təlim sistemi üzrə əmək vərdişlərinin inkişaf perspektivləri. "Təhsil problemləri" qəzeti, №28, 2011.
5. Олейникова О.Н., Муравьева А.А., Аксенова Н.М. Обучение в течение всей жизни и профессиональное образование. Москва, 2011.

6. https://www.sosial.gov.az/post_433504.

L.Vahabova

Preparation of vocational and qualification standards, carrying out their work analysis and methodology of module-type training programs

Abstract

The article "On approval of the" Rules for the development, retraining, approval, registration and extension of professional and qualification standards" of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan dated December 12, 2019, No.474, their analysis and modul methodology of the programs is discussed.

Л.Вахабова

Разработка профессиональных и квалификационных стандартов, анализ их работы и методология модульных программ обучения

Аннотация

Статья рассматривает Решение Кабинета Министров Азербайджанской Республики от 12 декабря 2019 года, №474, «Об утверждении Правил разработки, переработки, утверждения, регистрации и распространения профессиональных и квалификационных стандартов», об их анализе и методологии модульных программ.

VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİ AŞILAYAN TALEYÜKLÜ MEXANİZMLƏR

Saide Nəsibova,

*Gəncə Dövlət Universitetinin Təhsilin pedaqogikası və metodikası
kafedrasının baş müəllimi, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: saide.nesibova@gmail.com*

UOT: 37.01; 930.85

Xülasə. Məqalədə vətənpərvərlik təbiyəsi aşilan taleyüklü məsələlərdən bəhs edilir. Göstərilir ki, uzun illər boyu yeni nəslin uşaq yaşlarından etibarən vətənpərvərlik ruhunda təbiyə olunması və müsbət ideyalar uğrunda mübarizə üçün hazırlanması dövrün prioritet məsələlərindən olub, bu gün də bu nüans aktuallığını qorumağa davam edir. Böyük mənəvi dayaqlar üzərində qurulan bu missiya ölkənin iqtisadi, siyasi və sosial sferada özünü göstərən inkişaf dinamikasından daha ağır çəkiyə malik tendensiya olaraq xarakterizə edilə bilər. Adı bir söz bəzən insan şüurunda elə dərin izlər buraxır ki, bu, onun təbiyə olunması istiqamətində, bəlkə də ən təsireddi və stimulverici amilə çevrilir. Sözün təsiri qədər böyük əhəmiyyətə malik ikinci bir qüvvə tapmaq, onu vasitə olaraq istifadə etmək və təbliğat aparatına çevirmək mümkün deyil. Bəzən isə insan hansısa əyani hərəkətlər qarşılığında öz həyat idealini və ya məqsədlər profilini köklü şəkildə dəyişməyə başlayır, bu amil onun təbiyə prosesinə müsbət təsir göstərir.

Açar sözlər: vətənpərvərlik təbiyəsi, Zəfər tarixi, dərsliklər, ailə təbiyəsi, Vətən Müharibəsi, Azərbaycan əsgəri.

Key words: patriotic education, Victory history, textbooks, family upbringing, Patriotic war, Azerbaijani soldier.

Ключевые слова: патриотическое воспитание, История победы, учебники, семейное воспитание, Отечественная Война, Азербайджанский солдат.

A ilə təbiyəsi prosesində əsası qoyulan, ibtidai təhsil pilləsində davam etdirilən, daha sonrakı dövr-lərdə yaş və düşüncə səviyyəsinə uyğun olaraq təsir dairəsi genişləndirilən vətənpərvərlik təbiyəsi müxtəlif təbliğat mexanizmləri ilə daim üzərində iş aparılması vacib olan anlayışdır. Azad təbiyə nəzəriyyəsinin tərəfdarları, o cümlədən J.J.Russo hesab edirdi ki, uşaqların təbiətinə uyğun gələn vasitələrlə onlara təsir göstərmək prosesi təbiyədir. Onun əqidəsinə görə uşaqlara öyünd-nəsihət vermək, uzun-

uzadı izahat vermək, məruzə oxumaq, cəza vermək, məzəmmət etmək onların təbiətinə, mənliyinə toxunmaq, şəxsiyyətin əleyhinə getmək deməkdir [1, s.23]. Xüsusilə, söhbət vətənpərvərlik təbiyəsindən gedirsə, bu, bəlkə də ən həssas məqam olaraq daha incəliklə həyata keçirilməli və təbii sevgi fonunda özünü göstərməlidir. Sözsüz ki, uşaqlarda vətənə məhəbbət hissini aşlayan müxtəlif vasitələr mövcuddur ki, onların ayrı-ayrılıqda təqdim edilməsi məqsədə uyğundur.

Qeyd etmək lazımdır ki, 5-ci sinifdən başlayaraq, Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslik-

lərində məqsədyönlü şəkildə təqdim olunan mətn və şeir nümunələrinin ideya-məzmun xətləri məktəblilərin şüuraltında vətənə məhəbbət əhval-ruhiyyəsi formalaşdırmağa istiqamətlənilər. Seçilən müəllifli mətn nümunələrinin əksəriyyəti vətənpərvərlik mexanizmini düşündürməş şəkildə təhsilalanların beynində asta-asta toxumağa xidmət edir. Vətənin peyzajlar fonunda müxtəlif bədii vasitələrlə təqdim olunması, qəhrəmanlıq nümunələri kontekstində cəsarət və igidlik amilinin təbliği, tarixi əzəmet motivli mətnlər vasitəsilə milli tariximizə hörmət və ehtiram hissini aşınması, qürur və fəxarət duyğusunu ötürmək missiyasının qeyd olunması ədəbi materialların ana xəttini təşkil edir.

Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinifləri üçün hazırlanan ədəbiyyat dərsliyində Əhməd Cavadın “Azərbaycan! Azərbaycan!”, Fikret Qocanın “Şuşa” şeiri, 6-ci sinif ədəbiyyat dərsliyində Mıckayı Rzaquluzadənin “Vurğun baxışlarla” əsəri, Əliağa Kürçaylıının “Vətən”, Məmməd Arazın “Azərbaycan – dünyam mənim”, Hikmət Ziyanın “Qarabağda”, Xəlil Rza Ulutürkün “Gerbimiz – qəlbimiz” kimi əsərləri, 7-ci sinif ədəbiyyat dərsliyində Səməd Vurğunun “Azərbaycan”, Bəxtiyar Vahabzadənin “Vətəndaş” şeirləri, 9-cu sinif ədəbiyyat dərsliyində Əhməd Cavadın “Azərbaycan bayraqına”, Almas İldırımın “Əsir Azərbaycanım”, Məmməd Arazın “Əsgər məktubu”, Sabir Rüstəmxanının “Sağ ol, ana dilim”, Bəxtiyar Vahabzadənin “İstiqlal” şeiri kimi milli ideologiyaya xidmət edən əsərləri bayraqa sevgini, Vətənə borcluluq hissini, onun keşiyində dayanmaq istəyini, dövlətin atributlarını müqəddəs bilib daim onu yüksək ideyalar fonunda təbliğ etmək missiyasını, Azərbaycan təbiətinin gözəllik və özəlliklərini diqqətə çatdırmaq vəzifəsini, Qarabağın ölkəmiz üçün əvəzolunmaz dəyər və qiymətə sahib olduğu faktını, nəhayət, əsgər anlayışının xüsusiyyətlərini göstərməyi əsas məqsəd olaraq qarşıya qoyub.

Göstərilən nümunələr ümumi məqsədə xidmət edən vasitələrin sadəcə çox az bir qismidir. Missiyanın ən təsirli və yaddaqlan forması 44 günlük Vətən müharibəsində onun nəticələri fonunda özünü göstərdi. Şəhidlik və qazilik anlayışlarının əvəzedilməz təsir gücü azyaşlılardan tutmuş qocalara kimi hər kəsdə vətənpərvərlik ruhunu daha da qüvvətləndirdi. Tərbiyəvi əhə-

miyyətə malik olan 44 günlük qürur, cəsarət, igidlik, vətənpərvərlik, doğma və əzəli torpaqlar üçün öz canını heçə saymaq həqiqəti misli-bərabəri görünməmiş bir məktəb statusuna yüksəltdi və bu məktəbin ilk məzunları şəhadətə yüksəlməklə öz vəzifələrini yerinə yetirdilər, özlərindən sonrakı nəsil üçün vətənə sevgi modelinin ən müasir və ən təsirli formasını təqdim etdilər. Nəinki Azərbaycan ictimaiyyəti üçün, eləcə də dünya dövlətlərinin mənəviyyat praktikasında yeni bir baxış modeli formalaşdırıran Azərbaycan əsgəri illərdir ilmə-ilmə toxunan vətənə məhəbbət tendensiyasını şəhidlik statusuna yüksəlməklə bütün dünyaya göstərdi.

Bütün yaş təbəqələrini əhatə edən Azərbaycan insani, öz ruhunda tərbiyeləndirdiyi və vətənə təmənnasız xidmət fonunda təzahür edəcək torpaq eşqini 44 günlük haqq savaşında istər döyüş meydanında, istər cəbhəyə yaxın mövqelərə axın edib, Azərbaycan əsgərinin yanında olduğunu nümayiş etdirməklə, istər informasiya məkanında, istərsə də ağıla gələ biləcək bir çox istiqamətlərdə fəaliyyətlər icra etməklə göstərməyə çalışdı. Bütün ölkəni Azərbaycan bayraqları ilə bəzəyən qürurlu tarix salnaməmiz uşaqların, yeniyetmələrin, xüsusilə, gənc nəslin şüurunda, mənəviyyatında Vətən anlayışının önəmini bir daha vurğuladı və onların oxuyaraq deyil, görərək, hiss edərək, hadisələrin bir parçası olaraq vətənpərvərlik tərbiyəsini möhkəmləndirməsinə şərait yaratdı.

2010-cu ildə 22 yaşında olarkən erməni hərbi birləşməsinə hücum edərək, düşmənə böyük tələfat yaşıdan Mübariz İbrahimovun bənzərsiz Vətən sevgisi və müqəddəs missiyası, 2016-ci ilin Aprel döyüsləri zamanı qürurverici qələbələr işığında ölkədə formalaşan ab-hava, 2020-ci ilin İyul döyüsləri Polad Həşimov və İlqar Mirzəyevin Vətənə məhəbbət nümunəsi gələcəyimiz olan müxtəlifyaşlı övladlarımızın tərbiyələnməsində ən mükəmməl əyani nümunəyə çevrildi. 2020-ci ilin sentyabr-noyabr aylarını əhatə edən və ərazi bütövlüyüümüzün bərpası ilə nəticələnən İkinci Qarabağ Müharibəsi illər önce başlanan böyük qayıdış aktının son dayaq məntəqəsi oldu. Müharibədə düşmənə əsl kabus yaşıdan Azərbaycan əsgərinin bütün həyatı boyunca ailəsi, təhsil aldığı müəssisə və ətrafindakılar tərəfindən onlarda formalaşdırılan vətənpərvərlik tərbiyəsi-

nin işığında müqəddəs yola ayaq basdılara və öz qəhrəmanlıqları ilə gələcək nəsillər üçün əsl örnəyə çevrildilər.

Vətən müharibəsi çərçivəsində hamının böyük səbirsizliklə gözlədiyi, dünya hərbi ekspertləri tərəfindən də heyrətlə qarşılanan, hücum taktikası öyrənilən “Şuşa” əməliyyatı Azərbaycan gəncinin gələcək həyatı ilə bağlı qurduğu planları yenidən düşünməsinə səbəb oldu. Dağ Xüsusi Təyinatlılarının erməni hərbi birləşmələrinin xəbəri belə olmadan sıldırıım qayalıqlardan dırmaşaraq Qarabağın “üzük qaşı” sayılan Şuşaya daxil olmaları və düşmənə kabus yaşatmalarının kökündə dayanan cəsarət meyarının əsas katalizatoru mükəmməl hərbi və mənəviyyat tərbiyəsi idi. Onların Şuşa şəhərini düşməndən azad etmək yolunda atdıqları təqdirə və tərifəlayiq davranışları bir çox yeniyetmə və gəncin Xüsusi Təyinatlı bölmələrə marağının yaranmasına səbəb oldu.

Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyevin və Birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyevanın işgaldən azad olunmuş Qarabağın rəyonlarına səfərləri, möhtəşəm Xudafərin körpüsü üzərində, Qarabağ şəhərlərində müqəddəs üçrəngli Azərbaycan bayrağı önündə diz çökərək onu öpüb yüksəkliyə qaldırması, eləcə də Ağdam şəhərində Cümə məscidində hər ikisinin ayaqqabılарını çıxararaq Allah evinə daxil olmaları, Prezidentin Kəbədən gətirdiyi “Qurani-Kərim”i məscidə bağışlaması hər bir azərbaycanının iftiخار etdiyi əsl vətəndaşlıq, əsl vətənpərvərlik örnəyidir [2]. Sözsüz ki, dövlət başçısının vətənpərvər ruhda olması, bunu təsdiqləyən davranışlar sərgiləməsi gələcək nəslin şüurunda da vətənpərvərlik tərbiyəsinin daha da möhkəmləndirilməsi üçün əsas stimula çevrilir.

Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinif şagirdləri üçün nəzərdə tutulmuş Zəfər tarixi dərsliyi də təhsilalanların ötənilki hadisələri yazılı şəkildə, tarix dərsliyi müstəvisində bir daha xatırlaması, baş verənləri ən xırda detalına qədər öyrənməsi və tərbiyəvi ruhda böyüməsi işində önəmli rola malikdir. Dərsliyin müəlliflərindən biri olan tarixçi Ramil Tanrıverdinin məlumatına görə, çap olunaraq ictimai müzakirəyə verilən Zəfər tarixi dərsliyində həm Birinci Qarabağ Müharibəsi, həm də parlaq qələbə qazandığımız 44 günlük Vətən Müharibəsi barədə ətraflı

məlumat verilib. Ramil Tanrıverdinin sözlərinə görə, Zəfər tarixi dərsliyində, həmçinin 2016-ci ilin Aprel, eləcə də 2020-ci ilin iyulunda baş vermiş Tovuz döyüşləri haqqında da bölmə vardır [3].

Milli ideologiyaya söykənən, vahid konsepsiyyaya əsaslanan vətənpərvərlik tərbiyəsinin *Şəhidlərin qəhrəmanlıq salnaməsi* nümunəsində özünün ən yüksək səviyyəsinə çatdığı danılmaz faktdır. 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra formallaşan ab-hava hələ uzun müddət insanların yaddaşından silinməyəcək. Ərazi bütövlüyüümüz təmin olunsa da, mənfur düşmən yenə də əvvəlki çirkin əməllərindən əl çəkmək istəmir. Daim revanşist düşüncələrlə yaşıyan və bunu mütəmadi olaraq müxtəlif formalarda təqdim edən ermənilərin istənilən təxribatönümlü hərəkətlərinə hazırlıqlı olmalıdır. İkinci Qarabağ müharibəsi bizim üçün örnək oldu, Azərbaycan həqiqətlərinin dərki fonunda cərəyan etdi. Lakin post-müharibə dönəmində tərbiyə işinin təşkili prosesi yenə də ən üst səviyyədə davam etdirilməli və yeni modellər üzərində işlər aparılmalıdır. Belə ki, təhsil sistemində tərbiyə işinin səmərəli təşkili, bu sahənin dinamik və davamlı inkişafi üçün mövcud reallıqlar və dünya təcrübəsi nəzərə alınmaqla, tərbiyənin milli konsepsiyası və inkişaf strategiyası hazırlanmalı və icrasına başlanılmalıdır. Vətənpərvərlik tərbiyəsi təhsildə əsas prioritet istiqamət kimi müəyyənləşdirilməlidir. Vətən müharibəsinin nəticələri nəzərə alınmaqla, təhsilin məzmununda müvafiq korrektə və düzəllişlər aparılmalı, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüğünün təmin olunması və işgaldən azad olunan ərazilər haqqında yeni reallıqlar ümumi təhsilin məzmununa daxil edilməlidir. Təhsil Nazirliyi bu barədə öz mövqeyini cəmiyyətə açıqlamış, dərsliklərdə müvafiq dəyişikliklər aparılmasına başlanılmışdır. Vətən müharibəsində Azərbaycanın qələbəsini təmin edən amillər təhlil olunmalı, bütün təhsil müəssisələrində “Qarabağ dərsləri”, “Qarabağ şahinləri”, “Milli qəhrəmanlar”, “Qarabağ Müharibəsi qəhrəmanları”, “Şuşa əməliyyatı” adlı ustad dərsləri təşkil olunmalı, müharibə şəhidləri və qaziləri təhsilalanlara dərindən tanıdılmalıdır [2].

Nəticə. Tərbiyə işi o qədər vacib bir prosesdir ki, xüsusilə, vətənpərvərlik ruhunun daim möhkəmləndirilməsi və yenilənməsi, eyni zamanda

başlayıb-bitən bir keyfiyyət olmadığı üçün və-tənpərvərlik təbriyəsinin davamlı olması mütləqdir. Bu gün danılmaz fakt ondan ibarətdir ki, Azərbaycan insanı şəhidlərinin, qazılərinin, ordusunun, Ali Baş Komandanının timsalında vətəninə daha möhkəm tellərlə bağlanıb. Biz Vətən müharibəsi zamanı gənclər arasındaki ruh yüksəkliyinin, Vətənə olan məhəbbət hissinin nə qədər güclü olduğunu bir daha şahidi olduq.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev M. Pedaqoji fikir tarixində təbriyə və təhsil. Bakı, 2011.
2. Qurbanov F. Vətənpərvərlik milli dəyər kimi: reallıqlar və perspektivlər. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 15 yanvar 2021.
3. Zəfər tarixi dərsliyi hazırlanır (dərslikdə ilk dəfə QR kodlardan istifadə olunub).

<https://www.xezerxeber.az>

S.Nasibova

Vital mechanisms instilling patriotic education

Abstract

The article discusses the fateful mechanisms that instill patriotism. It is noted that for many years the upbringing of the new generation in the spirit of patriotism from an early age and the struggle for positive ideals has been one of the priorities of the time, and this nuance continues to be relevant today. This mission, built on great moral foundations, can be characterized as a trend that weighs more than the dynamics of development of the country in the economic, political and social spheres. An ordinary word sometimes leaves such deep imprints on a person's mind that it becomes perhaps the most

influential and stimulating factor in his upbringing. It is impossible to find a second force as important as the influence of the word, to use it as a tool and turn it into a propaganda apparatus. Sometimes, in return for some visual action, a person begins to radically change his life ideal or profile of goals, which has a positive effect on his upbringing.

C.Nasibova

Судьбоносные механизмы воспитания

патриотизма

Аннотация

В статье рассматриваются судьбоносные механизмы, прививающие патриотизм. Отмечается, что на протяжении многих лет воспитание подрастающего поколения в духе патриотизма с ранних лет и борьбы за положительные идеалы было одним из приоритетов времени, и этот нюанс продолжает оставаться актуальным и сегодня. Этую миссию, построенную на великих нравственных основах, можно охарактеризовать как тенденцию, имеющую большее значение, чем динамика развития страны в экономической, политической и социальной сферах. Обычное слово оставляет иногда настолько глубокий отпечаток в сознании человека, что становится едва ли не самым влиятельным и стимулирующим фактором в его воспитании. Невозможно найти вторую столь же важную силу, как влияние слова, использовать его как орудие и превратить в аппарат пропаганды. Иногда взамен какого-либо изобразительного действия человек начинает кардинально менять свой жизненный идеал или профиль целей, что положительно оказывается на его воспитании.

PEŞƏ TƏHSİLİNDE KİBER TƏHLÜKƏSİZLİK İXTİSASLARI ÜZRƏ TƏDRİSƏ ÜSTÜNLÜK VERİLİR

Xalidə Hümbətova,

Sənaye və İnnovasiyalar üzrə Bakı Dövlət Peşə

Təhsil Mərkəzinin direktor müavini

e-mail: xhumbatova@bsiic.edu.az

Hazırda dünyada öz aktuallığı ilə öndə duran kiber təhlükəsizlik kompüterlərin, serverlərin, şəbəkə və məlumatların kənar (pisniyyətli) hücumlarından qorunmasıdır. Bu, eyni zamanda informasiya texnologiyaları təhlükəsizliyi və ya elektron məlumat təhlükəsizliyi kimi də tanınır. Elmi ədəbiyyatlara görə, kiber təhlükəsizliyin aşağıdakı ümumi kateqoriyaları mövcuddur:

- **Şəbəkə təhlükəsizliyi** kompüter şəbəkəsinin hədəflənmiş təcavüzkarların və ya təsadüfi ziyanlar programlarının müdaxilələrindən mühafizə edilməsidir.

- **Program təhlükəsizliyi** program təminatının və qurğuların təhlükələrdən mühafizə edilməsidir. Təhlükəyə məruz qalmış program qorunması nəzərdə tutulmuş verilənlərə daxil olmağa imkan verə bilər. Uğurlu təhlükəsizlik layihələndirmə mərhələsindən, hər hansı bir program və ya qurğu istifadə edilməzdən çox əvvəl başlayır.

- **İnformasiya təhlükəsizliyi** həm saxlanılan, həm də göndərilən verilənlərin bütövlüyünü və məxfiliyini qoruyur.

- **Əməliyyatların təhlükəsizliyi** məlumat aktivlərini idarə etmək və qorumaq üçün proseslərdən və qərarlardan ibarətdir.

Hazırda dünya daha çox texnologiyalara güvenir. Nəticədə rəqəmsal verilənlərin yaradılması sürətlənmişdir. Bu gün müəssisələr və hökumətlər belə verilənlərin böyük bir hissəsini kompü-

terlərdə saxlayır və şəbəkələr vasitəsilə digər kompüterlərə ötürürərlər. Qurğular və onların əsas sistemləri istismar edildikdə, hər hansı bir təşkilatın sağlamlığı və məqsədləri təhlükə altına düşür. Məlumat sızması hər hansı bir müəssisə üçün bir sıra dağıdıcı nəticələrə səbəb ola bilər. Bu, istehlakçıların və ortaqların etimadını itirməklə şirkəti nüfuzdan sala bilər. Mənbə faylları və ya əqli mülkiyyət kimi vacib məlumatların itirilməsi isə şirkətin rəqabət bazارında zəifləməsinə səbəb olar. Bundan başqa, məlumat sızması, verilənlərin qorunması qaydalarına əməl edilməməsi də korporativ gəlirlərə təsir göstərə bilər. Müəyyən edilmişdir ki, məlumat sızmasına görə orta hesabla təsirə məruz qalan təşkilat 3,6 milyon dollar ziyanı düşür. Mətbuatda işıqlandırılan çox vacib məlumatların sızmasına görə təşkilatların güclü kiber təhlükəsizlik yanaşmasını qəbul edib, həyata keçirməsi vacibdir.

Ölkəmizdə bu sahədəki zəruri ehtiyac nəzərə alınaraq müəyyən addımlar atılmış və tədbirlər görülməyə başlanılmışdır. Belə ki, hökumətin qərarı ilə 2021-2022-ci tədris ilinin qəbul planına əsasən, Sənaye və İnnovasiyalar üzrə Bakı Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzində təhsil müddəti 3 il olmaqla, “kiber təhlükəsizlik” ixtisası üzrə yüksək texniki-peşə təhsili pilləsində tələbələrə qəbul imkanı yaratılmışdır. Kiber təhlükəsizlik ixtisasına tam orta təhsil pilləsini bitirmiş məzunlar müraciət edərək, 3 il müddətinə bu ixtisası daha dərindən öyrənəcəklər.

Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agentliyinin direktor müavini, direktor vəzifəsini müvəqqəti icra edən Ceyhun Kərəmovun fikrincə, növbəti illərdə peşə təhsilində kiber təhlükəsizlik ixtisası üzrə tələbə qəbulu sayının artırılması nəzərdə tutulur. O bildirib ki, 2021-2022-ci tədris ilində yüksək texniki-peşə təhsili üzrə kiber təhlükəsizlik ixtisasında 20 tələbə təhsil alır. Bu sahə üzrə 20 vakant yer üçün 195 nəfər müraciət etmişdir. Növbəti illərdə bu ixtisas üzrə qəbul planını artırmaq istəyirik. Həzirdə qəbul planının artırılması üçün lazımi araşdırılmalar aparılır, əmək bazarının tələbləri qiymətləndirilir.

Sənaye və İnnovasiyalar üzrə Bakı Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzində kiber təhlükəsizliklə əlaqədar bir çox imkanlar yaradılmışdır ki, bunlardan əsas olaraq sinif otaqlarında kompüter qurğularının yüksək keyfiyyətliliyini nümunə göstərmək olar. Həmçinin burada yaranan və istifadə olunan şəbəkə tam təhlükəsizliyə zəmanət verir. Dərslərin keçirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş texniki təminat da istifadəyə tam yararlıdır. Kiber təhlükəsizlik üçün nəzərdə tutulmuş otaqlarda internet sürəti yüksəkdir. Bu da özlüyündə təhsil prosesinin daha da sürətli tətbiq olunmasına gətirib çıxarıır.

Kiber təhlükəsizlik ixtisası üçün texniki təminatın vacibliyindən əlavə, metodiki təminat da öz xüsusiyyətini qoruyur. Söyügedən mərkəzdə tədris edilməsi nəzərdə tutulan modulların vəsaitləri əvvəlcədən dərin axtarışlar və müasir kitablardan əldə edilmiş məlumatlar əsasında tədris olunur.

Təhsil sahəsində kiber təhlükəsizlik haqqında biliklər əldə etdikdən sonra işlə təminat haqqında onu qeyd etmək olar ki, böyük müəssisələrdə, şirkətlərdə, habelə dövlət müəssisələrində şəbəkələrə və hostlara hücumlara qarşı düzgün müdafiye

sistemi qurulmasına ehtiyac duyulur. Belə olduğu təqdirdə, bu işlə məşğul olacaq mütəxəssislərə tələbat yaranır. Sənaye və İnnovasiyalar üzrə Bakı Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzində belə mütəxəssislərin hazırlanması üçün zəmin yaradılıb.

Düzgün kadr seçimi müəssisənin gələcək inkişafında mühüm rol oynayır. Bu ixtisasın yeni olduğunu nəzərə alsaq, problemin həllinin daha vacib olduğu qarşıya çıxır. Bütün bunları nəzərə alaraq, Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agentliyinin keçirdiyi müsahibələr nəticəsində seçilmiş namizədlər mərkəzə dəvət olunmuşdur. Adil Ağaverdiyev istehsalat təlimi ustası kimi işə qəbul olunmaqla yanaşı, həmin ixtisasda fənn dərs-lərini də tədris edir. A. Ağaverdiyev Bakı Dövlət Universitetinin Tətbiqi-riyaziyyat və kibernetika fakültəsinin “kompüter elmləri” ixtisası üzrə məzunu olmuşdur. O, 2019-cu ildə WEB security ilə məşğul olmuş, həmçinin edu.gov.az dövlət müəssisəsinin tərkibində olan Tech Academy kurslarını (Full Stack Developer) bitirərək sertifikatla təmin olunmuşdur. Hazırda magistr pilləsində təhsilini davam etdirir.

Kadr təminatı zamanı digər seçilmiş namizəd I yarımil üzrə saat hesabı ilə “Alqoritimlər və analitik düşünmə” modulunu tədris etmək üçün müəssisəmizə dəvət olunan Fatimə Abışovadır. O da Bakı Dövlət Universitetinin Tətbiqi-riyaziyyat və kibernetika fakültəsinin “kompüter elmləri” ixtisası üzrə məzunu olmuşdur.

Bu sahə üzrə tədris aparan müəllimlər tələbələrə kiber təhlükəsizlik ixtisası üzrə bilikləri, təcrübələri bölüşürənlər. Kiber təhlükəsizlik ixtisasını bitirən tələbələrimiz:

- tədrisini bakalavr təhsil səviyyəsində davam etdirə bilər;
- dövlət idarəciliyi, bank, nəqliyyat, milli təhlükəsizlik və digər sistemlərin təkmilləşdirilməsi üzrə mütəxəssis kimi çalışma bilər;
- müxtəlif yerli və beynəlxalq təşkilatlarda, dövlət orqanlarının informasiya ehtiyatlarının qorunması üzrə fəaliyyət göstərə bilər;
- müxtəlif yerli və xarici şirkətlərdə kibermüdafiə tədbirlərinin genişləndirilməsi üzrə çalışma bilərlər.

İnanırıq ki, kifayət qədər məlumatın olmadığı bu sahə üzrə Sənaye və İnnovasiyalar üzrə Bakı Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzi olaraq gələcəyin kiber təhlükəsizlik mühəndislərinin hazırlanmasına öz töhfəmizi verəcəyik.

MODULLARIN TƏDRİSİNDE SƏRİŞTƏLƏRƏ ƏSASLANAN NƏTİCƏYÖNÜMLÜLÜYÜN TƏMİN OLUNMASININ ƏSAS PRİNSİPLƏRİ VƏ QAYDALARI

Hikmət Camalov,

Abşeron-Ceyranbatan Peşə Liseyinin ixtisas fənn müəllimi,

peşə hazırlığı üzrə metodkomissiya sədri

e-mail: camalov@bk.ru

Heç kimə sərr deyildir ki, keyfiyyətli məhsulların istehsalı, iş yerlərində yüksək əmək məhsuldarlığı - na nail olunması peşələr üzrə ixtisaslı kadrların hazırlığının keyfiyyəti ilə şərtlənir. Bu cür tələblərə cavab verən ixtisaslı kadrların hazırlanması isə peşələrin səviyyələrinin məzmun və formasının öyrədilməsi metodlarının müasirləşdirilərək təkmilləşdirilməsi ilə bila-vasitə bağlıdır.

Peşə təhsili müəssisələrində məzmun və metodların təkmilləşdirilməsi və tətbiqi baxımından hazırda geniş şəkildə həyata keçirilməsi reallaşan modul texnologiyalarından istifadənin əvəzsiz rolü danılmazdır. Modul texnologiyalarının tətbiqinin bir üstünlüyü də ondadır ki, bu texnologiya ilə hazırlanan ixtisaslı kadrlar işəgötürənlərin tələblərinə uyğundur. Həmçinin bu texnologiyanın tətbiqi zamanı tələbə bir çox hallarda özü müstəqil olaraq tədris məqsədlərinə nail ola bilir. Sistemli bilik və səriştələrə nail olmaq üçün modulda məzmun və ona yiyələnmək üçün bütöv bir sistematiq ardıcılıq verilir.

Modul sistemi ilə əldə edilən peşə hazırlığı nəzəri və praktik hissələri özündə ehtiva edir. Belə təlimlər zamanı peşələr üzrə qazanılan bilik və səriştələr sadədən mürəkkəbə doğru olmaqla əldə edilir. Modul təlimlərinin əsas xüsusiyyəti təlim prosesində bilik və səriştələrin hazır şəkildə verilməsi deyil, onların tələbələr tərəfindən

müstəqil qazanılmasıdır.

Modulların tədrisində bütün bu sadalanınların əldə edilməsini təmin edən bilik və səriştələrə əsaslanan təlim metodlarının əsas prinsiplərinə aşağıdakılari formalaşdırmaqla nail olmaq mümkündür:

– *mühəndis-pedaqoji işçilərin pedaqoji fəaliyyətlərinin öyrənilib araşdırılması; onların modulların tədrisində metodiki köməyə dair ehtiyaclarının aşkarlanması və uyğun köməkliklərin göstərilməsi; iqtisadiyyatın ayrı-ayrı qolları və kənd təsərrüfatı sahələri üçün gərəkli və rəqabətqabiliyyətli işçisi kadrlar yetişdirməkdən ötrü müəllim və istehsalat təlimi ustaları üçün lazımi şəraitin yaradılması;*

– *peşə təhsili müəssisəsinin müəllim və istehsalat təlimi ustalarının modul texnologiyalarının tədrisinə dair iş təcrübələrinin öyrənilməsi; onların arasından yenilikçi, işinə yaradıcı yanaşan, daim üzərində çalışan, təlimdə yeniliklərə və onların tətbiqinə xüsusi önəm verən müəllim və istehsalat təlimi ustalarının aşkar olunması; iş təcrübələrinin ümumiləşdirilərək təhsil müəssisəsinin mühəndis-pedaqoji kollektivi arasında yayılmasının təşkili;*

– *elmi-pedaqoji kitablardan və yazıldan, qabaqcıl təcrübələrdən bəhrələnərək öz işlərini yeniləşdirməyə, təlimə ayrılan vaxtdan nəticəyönümlüyü təmin edən metodlardan səmərəli istifadəyə çalışan pedaqoji işçilərə köməklik göstərmək;*

- müəllim və istehsalat təlimi ustalarına peşə təhsilinin dövlət standartlarının tələblərinə uyğun tədris-proqram sənədləri, metodiki materiallar və metodiki vəsaitlər hazırlamaqlarına köməklik göstərmək;
 - peşə təhsili müəssisələrində tələbələrin təlim-tərbiyəsinin inkişafına xidmət edən iş formalardan, metodlardan və vasitələrdən istifadəni təşkil etmək;
 - peşə təhsili müəssisəsində təlim-tərbiyə prosesinin keyfiyyətinin artırılması üçün müəllim və istehsalat təlimi ustalarını bu istiqamətdə mövcud olan elmi-pedaqoji məlumatlar və təlimatlarla təmin etmək;
 - təlim-tərbiyənin aparılması işlərinə hər zaman yaradıcı və tələbkar yanaşmağı bacaran kollektivi olan təhsil müəssisəsinin yaradılmasında müəssisə rəhbərliyinə köməklik göstərmək.
- Peşə təhsili müəssisələrində qəbul olunan metodiki işlərin (metodiki xidmətlərin) aşağıdakı əsas formaları vardır:
- metodiki işlərin kollektiv formaları;
 - metodiki işlərin kütləvi və qruplarla aparılan formaları;
 - metodiki işlərin fərdiləşdirilmiş qaydada aparılan formaları;
 - metodiki işlərə dair resurs mərkəzi.

a) Metodiki işlərin kollektiv formaları:

Pedaqoji Şura təhsil müəssisələrində daim fəaliyyətdə olan məşvərətçi bir orqandır. Pedaqoji Şuranın əsas fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardır:

– **tədris-metodiki fəaliyyəti:** təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin təlim-tərbiyə prosesləri ilə bağlı məsələlərinin müzakirəsi; tələbələrin əldə etdikləri bilik və bacarıqlarının keyfiyyət göstəricilərinin təhlili; təhsil müəssisəsindəki metodiki işlərin vəziyyəti və nəticələrinin təhlili və s.

– **təşkilati-təsərrüfat fəaliyyəti:** peşə təhsili müəssisəsinin cari və perspektiv iş planlarının, təşkil olunmuş tədbirlərin gedisi və nəticələrinin, istehsalat-təsərrüfat fəaliyyətinin müzakirəsi, təhsil müəssisəsinin işlərinin illik yekun təhlili və s.

Metodkomissiyalar və metodbirləşmələr

Fənlər və modullar üzrə metodkomissiyaların fəaliyyət istiqamətləri:

1. Tədris-metodiki sənədləşmələrin öyrənilməsi və işlənilməsi:

- peşə təhsili sistemində təlim-tərbiyə prosesinin təşkili və metodikası üzrə normativ sənədlərin məzmununun öyrənilməsinin təşkili;
- müəllim və istehsalat təlimi ustaları tərəfindən işlənilmiş tədris-proqram sənədlərinin müzakirəsi;
- qüvvədə olan tədris-proqram sənədlərinə müəllim və istehsalat təlimi ustaları tərəfindən təklif olunan düzəliş və əlavələrin müzakirəsi;
- perspektiv-tematik planların, tədris-istehsalat işlərinin siyahısının, tədris-texniki sənədlərin, yoxlayıcı və nəzarət işlərinin məzmununun, imtahan biletlərinin, praktiki (sınaq) işlərin təsnifat siyahısının müzakirəsi;
- təlim prosesinin kompleks tədris-metodiki təminatı üzrə sənədləşmələrin müzakirəsi və s.

2. Təlim-tərbiyə prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi:

- tələbələrin bilik və bacarıqlarının keyfiyyətinin təhlil olunması; nəzəri və istehsalat təlimlərinin təşkili və metodikasının təkmilləşdirilməsi tədbirləri üzrə işlərin vəziyyətinin müzakirəsi;
- tələbələr tərəfindən təlim tapşırıqlarının və sərbəst işlərin, yaradıcı tapşırıqların, təcrübə işlərinin, müasir texniki təlim vasitalarından istifadənin, yeni təlim texnologiyalarından istifadənin və s. məsələlərin təşkili və metodikasına dair sualların müzakirəsi;
- baza modulları, ixtisas modulları, ümumtəhsil fənləri və istehsalat təlimləri arasındaki əlaqələrin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi üzrə tədbirlərin işlənilməsi;
- təlim prosesində aktiv, interaktiv və konstruktiv təlim formalarından istifadənin təşkilat-metodiki məsələlərinin müzakirəsi;
- tələbələrin modulların təlim nəticələri üzrə aralıq qiymətləndirilmələrinin, modulların yekun qiymətləndirilməsinin keçirilməsinə hazırlıq, nəticələrinin yoxlanması və təhlil olunması.

3. Mühəndis-texniki işçilərin pedaqoji ixtisaslarının artırılması:

- müəllimlərin və istehsalat təlimi ustalarının açıq dərslərinin keçirilməsinin və müzakirəsinin təşkili;
- müəllim və istehsalat təlimi ustalarının bir-birlərinin dərslərinin dinləməsini və iş təcrübələrinin bölgüşməsinin təşkili;
- müəllim və istehsalat təlimi ustalarının pedaqoji ustalıqlarının artırılması üçün onların

müxtəlif məzmunlu ixtisasartırma kurslarında iştirakinin təşkili;

– müəllimlərə və ustalara pedaqoji biliklərini artırmaq istiqamətində özünütəhsildən əldə olunan və qabaqcıl pedaqoji təcrübələrinin öyrənilməsindən qazanılan təcrübədən istifadənin öz iş planlarını tərtib edərkən nəzərə almalarının təşkilində yardımçı olmaq və s.

b) Metodiki işlərin kütləvi və qruplarla aparılan formaları:

Pedaqoji mühazirələr. Pedaqoji mütaliələr, mühazirələr təlim-tərbiyə işlərinin, pedaqoji ustalığın təkmilləşdirilməsi, təhsil müəssisəsinin pedaqoji işçilərinin yaradıcı təşəbbüslerinin inkişaf etdirilməsi, qabaqcıl təcrübənin ümumişdirilməsi üçün keçirilir.

Elmi-praktik konfranslar. Dərsdə tələbələrin sərbəst işlərinin təşkili və idarə olunmasına rəhbərlik, fənlərarası və modullararası əlaqələrin yaradılması yolları və qaydaları, dərsdə təlimin aktiv forma və metodlarından istifadənin metodiki üsulları və qaydaları, modullar üzrə təlimlərin kompleks metodiki təminatı, istehsalat təlimi dərslərində tələbələrdə özünənəzarət və sərbəstlik vərdişlərinin aşilanması ilə tənzimlənir.

Təlimati-metodiki müşavirələr. Bu müşavirələrin keçirilməsində əsas məqsəd mühəndis-pedaqoji işçilərin metodiki işlərinin aktual hesab olunan məsələlərinin operativ müzakirələrə cəlb olunması və onların təlimatlandırılmasıdır.

c) Metodiki işlərin fərdiləşdirilmiş qaydada aparılan formaları:

Mühəndis-pedaqoji işçilərin sərbəst metodiki işləri pedaqoji fəaliyyətin bir çox sahələrini özündə ehtiva edir. Müəllimlər pedaqoji fəaliyyətlərində dəyişən müsbət addımlar atırlar ki, bu da onlara dərsə və dərsdən sonrakı tədbirlərə həzırlaşmaqdır, açıq dərslərin müzakirəsində, pedaqoji mühazirələr hazırlanmaqdır, təhsil müəssisəsində təşkil olunan kollektiv metodiki işlərdə və pedaqoji konfransların işində iştirak etməkdə yardımçı olur.

d) Metodiki işlərə dair resurs mərkəzi:

Təhsil müəssisələrində yaradılan metodiki

islərə dair resurs mərkəzlərinin əsas məqsədi:

- təlim-tərbiyə işlərinin keyfiyyətini yüksəltməkdə təhsil müəssisəsinin rəhbər işçilərinə və müəllimlərinə köməklik edilməsi;

- qabaqcıl pedaqoji təcrübədən istifadənin təsviqatı, eyni zamanda bu təcrübələrdən istifadə olunması;

- mühəndis-pedaqoji işçilərin pedaqoji və metodiki hazırlıqlarının yüksəldilməsinə xidmət edən tədbirlərin təşkili;

- təhsil müəssisəsində elmi-pedaqoji dinləmələrin təşkili.

Metodiki işlərə dair resurs mərkəzlərinin funksiyalarına aşağıdakılardır:

- pedaqoji təcrübəni bölüşmək üçün təhsil müəssisəsində seminarların təşkili;

- pedaqoji və texniki mövzulara dair məruzələrin təşkili;

- metodiki sərgilərin və müşavirələrin keçirilməsinin təşkili;

- müəllim və istehsalat təlimi ustaları üçün pedaqoji məsləhətləşmələrin təşkili;

- pedaqoji işçilərin elmi-pedaqoji məlumatların əks olunduğu materiallərlə təmin olunmasından ötrü məlumat fondunun təşkili;

- təşkil olunan və yerinə yetirilən metodiki işlərin yekun müzakirəsinə dair konfransların təşkili və s.

Nəticə. Hələ öz zamanında K.D.Uşinski belə bir fikri qeyd etmişdir ki, “Müəllim nə qədər ki, oxuyur, öyrənir, o yaşayır, oxumağı dayandırıldıqda ondakı müəllimlik ölü”. Deməli, müəllim ixtisası üzrə təhsil müəssisəsində aldığı biliklərlə kifayətlənə bilməz. İnkışaf üçün hər gün öyrənmək gərəkdir. Öyrənməyin qısa və asan yolu özünütəhsillə məşğul olmaqdır. Özünütəhsilin başlangıcı müəllimin oxuduqlarından, eşitdiklərindən, gördüklərindən, öyrəndiklərindən nə isə götürməsi ilə başlayır. O, yaddasını zənginləşdirməklə və qazandıqlarından pedaqoji fəaliyyətində tətbiq etməklə öz təcrübəsini artırır. Müəllim öz bilik səviyyəsini daim arturaraq bu istiqamətdə addımlar atmalıdır ki, öyrətmədə mükəmməl təlim nəticələrinə nail ola bilsin.

DÜNYADA VƏ AZƏRBAYCANDA PEŞƏ TƏHSİLİ, ONUN SOSİAL-İQTİSADI İMKANLARI

Qadir Qafarov,
Azərbaycan Texniki Universitetinin baş müəllimi
e-mail: gafarov.gadir@aztu.edu.az

UOT: 37; 338

Xülasə. Dünya ölkələrinə nəzər yetirdikdə, peşə təhsilinə böyük diqqətin ayrıldığını və xüsusilə Almaniya, Avstriya və İsveçrədə keyfiyyətli təhsil və təlimin təqdim edildiyini görmək mümkündür. Peşə təhsili və təlimi “həm orta təhsil, həm də ali təhsil bazasında” təqdim olunur, lakin təhsil imkanını təmin edən təhsil müəssisələrinin başlıca məqsədində fərqlilik müşahidə olunur. Peşə təhsili universal mənada “məşğulluq üçün peşə ilə əlaqəli bacarıqları təmin edir”. Peşə təhsili rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın və inkişaf etmiş cəmiyyətin təşəkkül tapmasında böyük əhəmiyyətə malikdir.

Dünya miqyasında müəyyən ölkələrdəki peşə təhsili sistemi araşdırılmış və müasir dövrün tələblərindən biri kimi peşə təhsilinin inkişaf etdirilməli olduğu qənaətinə gəlinmişdir. Bu baxımdan, hazırlanan ixtisaslı işçilərə nəzəri məlumatların mənimsənilməsi ilə yanaşı, nəzəri və texniki məlumatların şərh edə bilməsi, onu inkişaf və fərdiləşdirərək tətbiqə çevirməsi və iş həyatı boyunca məhsuldar şəxslər olaraq işlərini davam etdirməsi üçün ölkə daxilində, müəssisələrdə istər təcrübə proqramlarında, istərsə də təhsilin sonunda məşğuliyyət imkanları çərcivəsində bu şəxslərə kömək göstərilməlidir.

Məqalədə peşə təhsili və təliminin istər dünya ölkəleri, istərsə də Azərbaycan təhsil sistemində rolu və yeri müəyyən edilmişdir. Qeyd olunur ki, peşə təhsili və təlimi təkcə məşğulluq imkanlarının yaxşılaşdırılması deyil, eyni zamanda sosial-iqtisadi imkanlar baxımından da böyük vədlər verir.

Açar sözlər: peşə təhsili və təlimi, texniki-peşə təhsili, təhsil modeli, sosial-iqtisadi imkanlar, məşğulluq.

Key words: vocational education and training, technical vocational education, educational model, socio-economic opportunities, employment.

Ключевые слова: профессиональное образование и обучение, профессионально-техническое образование, образовательная модель, социально-экономические возможности, занятость.

Bazarların liberallaşması, qloballaşma və texnoloji dəyişikliklər gündən-günə daha rəqabətli iqtisadi mühit yaradaraq, əmək və əməyin təşkilinin mahiyyətinə əsaslı şəkildə təsir göstərmişdir. Qlobal iqtisadiyyatın köklü dəyişməsi hökumətləri və özəl sektorları öz inkişaf strateyiyalarını təhlil etməyə və mövcud peşə təhsili

sistemini yenidən nəzərdən keçirtməyə vadar etmişdir. Ona görə də təəccübülu deyildir ki, ən mühüm dəyişikliklər, məhz təhsil sistemində, xüsusilə də texniki-peşə təhsilində olmuşdur. Dəyişikliyin mahiyyəti Azərbaycanda peşə təhsili sistemində əmək bazarının tələblərinə cavab verən kadrlar hazırlığını həyata keçirən mühitin qurulması, peşə standartlarının müasirləşdirilməsi

və müasir tələblərə cavab verən peşə təhsili sisteminin yaradılmasıdır.

Hazırda informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsində sürətli inkişaf nöticəsində sənayedə yüksək keyfiyyətlərə malik insan kapitalına olan ehtiyac yaranmışdır. Sənaye və xidmət sektorları ixtisaslı kadrlar olaraq təsvir edilən işçilərdən istehsal, informasiya və peşə bacarıqlarına paralel olaraq texnoloji inkişafın dinamikasının da yaxından müşahidə edilməsi tələb olunan meyarlar arasında ən vaciblərindəndir. Müxtəlif istiqamətlər üzrə əmək bazarında yaranmış ehtiyaclar da peşə təhsilinin vacibliyinin artmasına gətirib çıxartmışdır. Peşə təhsilinin əsas hədəflərindən biri sənayenin ehtiyacı olan ixtisaslı kadrların yetişdirilməsidir. Peşə təhsili fərdin bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində, onun ixtisaslı işçi qüvvəsi vərdişlərinin qazanılmasında böyük rol oynayır.

Dünya ölkələrinə nəzər yetirdikdə, peşə təhsilinə böyük diqqət ayrıldığını və xüsusiilə Almaniya, Avstriya, İsveçrədə keyfiyyətli təhsil və təlimin təqdim edildiyini görmək mümkündür. Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrin, xüsusiilə Almaniyadan “ikili (dual) peşə təhsili modeli” (iş yüklü peşə təhsili və təlimi modeli) və bu modelin ölkədə peşə təhsili üzrə əldə etdiyi nailiyyətlər Hindistan, Çin və Rusiya kimi ölkələrin də diqqətini çəkmişdir.

Dünya miqyasında peşə təhsili və təlimində istər idarəetmə, istərsə də təhsil baxımından keyfiyyəti artırmaq, onu daha da cəlbəcici formaya gətirmək və iş dünyasına töhfə vermək üçün illər keçidkəcə yeni yanaşmalar və qaydalar tətbiq edilir. Bu reformların potensial nailiyyəti yüksək fikirlər yürütmək və siyasi baxışlar inkişaf etdirməklə məsul olanlar, idarəedici və menecərlərlə yanaşı, siyaseti tətbiqə çevirəcək şəxslərdən də asılıdır. Bu baxımdan, effektiv liderliyin peşə təhsilində olması ən vacib amillərdən biridir. Belə bir məqamda Aqarvalın bir fikrini qeyd etmək istərdik: “Peşə və texniki-təhsil daha yaxşı məşğulluq imkanı üçün pasportdur”.

Dünyada peşə təhsili həm orta təhsil, həm də ali təhsil bazasında təqdim olunur. Lakin təhsil imkanını təmin edən təhsil qurumlarının məqsədində fərqlilik müşahidə oluna bilər. Peşə təhsili və təlimi sistemi universal mənada “məşğulluq üçün peşə ilə əlaqəli bacarıqları təmin edir”. Peşə təhsili və təlimi rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın

və inkişaf etmiş cəmiyyətin təşəkkül tapmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Yerli və beynəlxalq qurumlar, ölkələrin iqtisadi inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirən məsul şəxslər iqtisadiyyatın inkişafı və sosial bərabərliyin təmin edilməsinə nail olmaq üçün müasir peşə təhsili sisteminin bərqərar olmasına xüsusi önəm verir.

Sahələr üzrə tələb olunan ixtisaslı kadr tələbatını və iqtisadi inkişafı təmin etmək məqsədi ilə peşə təhsili və təlimi əhəmiyyətli bir vasitəyə çevrilmişdir. Peşə təhsili və təlimi daha çox orta məktəbdən sonrakı təhsil pilləsinə aid edilir.

Peşə təhsili müəssisələrində nəzəri biliklər əmək bazarındaki “tətbiq və təcrübə” ilə vəhdət təşkil edərək iş dünyasında, real həyatda təcrübəli işçilərin mövcudluğunu təmin etməklə yanaşı, gənc fərdlərin əmək bazarına keçməsini də asanlaşdırılmışdır. Qeyd olunan vəhdət bir növ ikiili peşə təhsili modelini xatırladır. Praktikaya əsaslanan peşə təhsili və təlimi sistemi Avropa və digər ölkələrdəki dövlətlər üçün əhəmiyyətli bir modeldir.

Peşə təhsili və təlimi sistemləri, ümumiyyətlə həm ikiili, həm də məktəbəsəslə təhsili özündə cəmləşdirən “qarşıq sistemlər”dir. Bu model Almaniyada hazırlanmışdır və bütün ölkədə tətbiq olunur. Hazırda Hindistan, Çin, Rusiya və Vyetnam bu təhsil modelini həyata keçirmək üçün Almaniya dövləti ilə əlaqə yaradır. Almaniya, Avstriya və İsveçrə də keyfiyyətli peşə təhsili və təliminə malik ölkələrdəndir. Hər üç ölkə “yuxarı orta təhsil səviyyələrində geniş miqyaslı ikili şagirdlik təlimi ilə məşhurdur”.

“İkili şagirdlik təlimi” bu ölkələrin peşə təhsili sistemlərini Avropa ölkələrindən fərqləndirir. Bu sistem tədrisin məktəb, müəssisələr, dövlət, işgötürənlər və biznes nümayəndələri ilə birləşdirilməsini təmin edir ki, bununla da ikili sistemdə praktikaəsaslı peşə təhsili akademik təhsildən daha vacib rol oynayır.

Texniki-peşə təhsilində modul sisteminə keçid və ixtisaslı işçi qüvvəsini təmin etmək üçün tətbiqə daha çox yer verilən təlim prosesinin təşkilinə diqqət yetirmək lazımdır. Təhsil sistemindəki dəyişikliklər ilə maraqlı tərəflərin sistemlə integrasiyasını təmin etmək, iştirakçıların bilik və düşüncələrini bələdçi, fikir mübadiləsi aparmaq, müəyyən ictimai sahələrdə xüsusi təhsil proqramları hazırlanmaqla da peşə təhsilinin keyfiyyətini artırmaq mümkündür.

Tədris prosesinin dövrün tələblərinə uyğun qurulmaması ilə yaranan ləngimələr nəticəsində məzunlar inkişaf edən texnologiyanın zəruri etdiyi vasitələrin (aparat və program təminatı) və təchizatın elementlərinin effektiv və səmərəli formada istifadəsindən və iş etikası ilə əlaqəli bacarıqların qazanılmasından məhrum olur. Peşə təhsili verən müəllimlərin də peşə təhsilində keyfiyyətin artırılmasında böyük rolü vardır. Müasir cəmiyyətdə onlar çox vacib bir mövqeyə malikdirlər: “*Onlar sənayeləşmiş cəmiyyətlə təhsil sistemi arasında əlaqə yaradan təhsil fə-dailəridir*” fikrini əsaslı formada demək olar.

Qeyd olunan problemlərin çıxış yolunu dündəyada peşə təhsili modellərinin müqayisəli analizi ilə Azərbaycanda peşə təhsilinin keyfiyyəti problemini aradan qaldırmaq və əmək bazarının dəyişən tələb dinamikasına uyğunlaşdırmaq üçün yeni kompleks və vahid məqsədə xidmət edən modelin işlənilib hazırlanmasında görülür. Belə ki, digər ölkələrin modellərindən kəskin fərqlənən peşə təhsili modellərinin Azərbaycanda birbaşa tətbiqi düzgün deyildir. Mühit, səviyyə və digər vacib amillər nəzərə alınmadan tətbiq edilən modellərdən gözlənilən nəticələrin əldə olunması qeyri mümkündür. Əksinə, belə olan halda istər təhsilalan, istərsə də təhsilverənlər baxımından bir boşluq yaranır.

Qeyd etmək lazımdır ki, təbiətyönümlü fənlərin tədrisində və bu istiqamətdə fərqli yanaşması ilə seçilən Singapurun da özünəməxsus peşə təhsili modeli mövcuddur. Almaniya peşə təhsili modeli ideal bir model olaraq götürülsə də, zənnimizcə, bu model də Azərbaycanda peşə təhsili səviyyəsinin inkişaf etdirilməsində ideal bir vasitəyə çevrilə bilər. Singapurun təhsil və təlim sistemi iqtisadiyyat və elm sahələrində qazanılan uğurlarında mühüm rol oynamışdır. Singapur (və Koreya) iş mühitindəki işçilərin özünü inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirir. Bu mənada müəssisələrin işçi təliminə marağını artırmaq üçün təhsil vergi siyasetini tətbiq etmişdir.

Singapurun texniki-peşə təhsili sistemi bu gün “*dünya standartlarına cavab verən model*” sayılır. Singapur hökuməti 1964-cü ildə 4910 şagirdin təhsili aldığı ilkin peşə təhsil məktəbinin əsasını qoydu. Burada təhsilalanlar orta məktəblər üçün buraxılış imtahanlarından məqbul qiymətlər almayan şagirdlər idi. 1970-ci illərdə isə bir neçə beynəlxalq satış mərkəzləri və peşə təhsili müəs-

sisələri fəaliyyətə başladı. İşsizlik problemini həll etmək, çoxmillətli şirkətləri cəlb etmək və güclü bir istehsal sektorunu inkişaf etdirmək məqsədi ilə hökumət üçün lazımi bacarıqların mövcudluğunu təmin etmək önəmli amil idi. Hökumət təhsili müxtəlif səviyyələrdə yüksəltmək üçün sistematik siyaset və tövsiyələrə əməl etdi. Məsələn, “məktəbdən çıxma problemi” və “akademik meyilli” olmayan şagirdlərin qarşılaşduğu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün “akademik qabiliyyəti daha az olan” şagirdlər peşə təhsili müəssisələrinə istiqamətləndirildi. Hökumət müttəmadi olaraq müxtəlif islahatlar həyata keçirirdi. Bu islahatlardan ən önəmlisi isə 1993-cü ildə təhsil və təlimə daha çox subsidiya vermək üçün qəbz sistemini (voucher system) bənzər bir planın tətbiq olunması idi. Bu plana əsasən, Təhsil Nazirliyi 6 – 16 yaş arası hər bir uşaqın adına açılmış EduSave hesabına müntəzəm olaraq müəyyən bir ödəmə həyata keçirirdi. Valideynlər övladlarının istədikləri əlavə təhsili təmin etmək üçün həmin qaynaqlardan istifadə etməyə başladılar.

Ölkədəki texniki və politexnik təhsil yalnız son məntəqə, yəni sənayeyə hazır çıxış ixtisası kimi deyil, eyni zamanda universitetə qəbul üçün kollec təhsilinə alternativ olaraq da görülür. Məsələn, bir çox tələbə və onların valideynləri politexnik məktəblərə qəbula üstünlük verirlər. Çünkü burada kollecdəki akademik təhsil əvəzinə təcrübəyönümlü təhsili üstün tuturdular. Digərlərinin isə politexnik məktəblərini seçmə səbəbi, burada birbaşa məşğulluq imkanlarına gətirib çıxaran geniş program və kursların olmasınadır. Bu kurs və proqramlara – dizayn, interaktiv və rəqəmsal media, biomedikal və həyatı elmlərin, hotelçilik və turizm menecmenti kimi yeni sahələr də daxildir. Hökumət fərqli bilik və bacarıqların səviyyələrini özündə birləşdirdikləri üçün politexnik və universitetlər (ali təhsil) arasında müxtəlifliyi qoruyub saxlayırdı. Politexniki bilik və bacarıqların təmin olunmasında ən effektiv yol kimi işəgötürənlərin tələb və təklifləri, eyni zamanda hökumətə bildirdikləri rəylərdir. Politexnik yolla təhsil Singapurun sənayeləşməsində “*onurğa sütunu*” rolunu oynamışdır, deyə bilərik. Bu institutların ölkənin sosial-iqtisadi və texnoloji inkişafına dəstək olacaq texnoloqlar və orta səviyyəli mütəxəssislər yetiştirmək kimi əsas misiyaşı vardır. Məzunların məşğulluq nisbəti davamlı olaraq yüksəlmişdir. Texniki-peşə, təhsilinə

müraciət edənlərin göstəriciləri orta-ixtisas təhsilin nisbətən daha yüksəkdir.

Sinqapur təcrübəsi dünya səviyyəsində tanınan Texniki Təhsil İnstytutunun (Institute of Technical Education-İTE) hansı uğurlarla dünya səviyyəli peşə təhsili müəssisəsinə çəvrildiyini göstərdi. 1965-ci ildə müstəqillik qazandıqdan etibarən peşə təhsili sistemi iqtisadi inkişafın müxtəlif mərhələlərinə cavab olaraq inkişaf etmişdir.

İqtisadiyyat yenidən qurularaq işçi qüvvəsi intensivliyindən kapital intensivliyinə, daha sonra bilik intensivliyinə keçdiqdə, peşə təhsili sistemi işçi qüvvəsinin müvafiq bilik, bacarıq və dəyərlərə sahib olmasını təmin etdi. Təhsil və təlim sistemlərinə məktəbi bitirənlərin, sənayenin və cəmiyyətin ehtiyaclarına uyğun olaraq yenidən baxılıb, təkmilləşdirildi və yenidən quruldu. İTE tərəfindən yaradılan peşə təhsili müəssisələrinin dünya iqtisadiyyatındaki aktuallığı, keyfiyyəti və dəyərlərinə görə yerli və qlobal səviyyədə geniş miqyasda tanındığını deyə bilərik.

Asiyada inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində, xüsusilə də Cənubi Asiya bölgəsində Əfqanistan, Banqladeş, Hindistan və Pakistan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə peşə təhsili sistemi iqtisadi inkişafda böyük rol oynasa da, buradakı peşə təhsili sistemi lazımı səviyyəyə gəlib çatmamışdır. Qeyd olunan ölkələrdə hökumət tərəfindən bu sektorun inkişafına daimi kapital qoyuluşu mövcuddur. Buna baxmayaraq, əldə olunan nəticələr hələ də qənaətbəxş deyildir. Azərbaycanda peşə təhsili sistemində olduğu kimi, burada da **iki əsas problem – peşə təhsili müəssisələrinin keyfiyyəti, peşə təhsili müəssisələri ilə istehsal müəssisələri arasında əla-qənin zəifliyi** mövcuddur. Cənubi Asiya ölkələri ilə yanaşı, Azərbaycan da bura daxil olmaqla inkişaf etməkdə olan ölkələr peşə təhsili sisteminin inkişaf etdirilməsində və modelinin yenidən işlənilməsində Sinqapur kimi özünnəməxsus peşə təhsili modeli olan qabaqcıl dünya təcrübələrindən faydalana bilər.

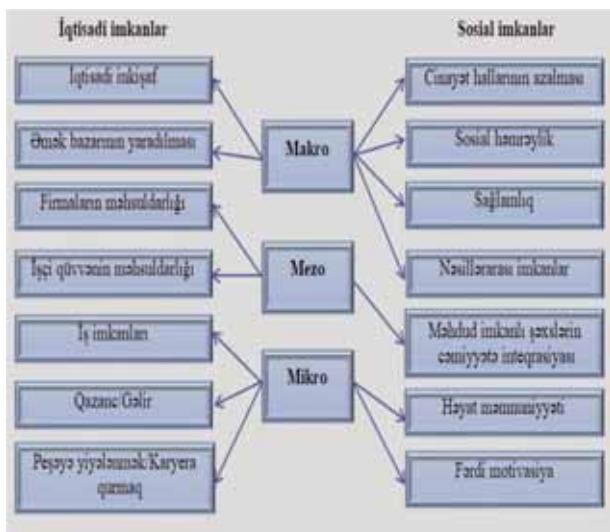
Tarix boyu insanlar təcrübələrindən və elmi əsasdan əldə etdikləri biliklərdən istifadə edərək yaşayış imkanlarını asanlaşdırmaq üçün faydalı alətlər və avadanlıqlar hazırlamışdır. Primitiv formada texnologiya olaraq ifadə edilən və insanlar tərəfindən bilik əsasında istehsal edilən hər bir yenilik bəşəriyyət tarixində “Kənd Təsərrüfatı inqilabı” və “Sənaye inqilabı” kimi ictimai həyatın

axarına dərindən təsir göstərən və dəyişikliyə səbəb olan inqilabların reallaşmasında ən əhəmiyyətli faktor olmuşdur. Texnoloji inkişaf səbəbi ilə sosial həyatda baş verən hər bir dəyişiklik həmin cəmiyyətin ümumilikdə, eləcə də fərdi inkişafına töhfə verən, işin məhsuldarlığını və gəlirlərini artıraraq sosial-iqtisadi həyatda iştirakını asanlaşdırıran təhsil sistemlərinin mütəmadi olaraq müzakirə edilməsinə səbəb olmuşdur. Əslində, iqtisadi inkişaf üçün lazım olan işçi qüvvəsinin hazırlanma prosesinin təhsilə həvalə edilməsinin kökləri Sənaye inqilabına qədər gedib çıxmışdır. Lakin son dövrlərdə baş verən qlobal miqyasda inkişaf və dəyişikliklərin təsiri ilə təhsilin demək olar ki, yeganə funksiyası kimi yeni iqtisadi sistem üçün lazım olan işçi qüvvəsi tələbatını ödəmək ənənəvi məsələlərdəndir. Bu çərçivədə, xüsusən orta təhsil səviyyəsində verilən texniki-peşə təhsili insanların əmək bazarına daxil olması üçün əsas bacarıq və keyfiyyətlərin təmin edilməsi, karyera inkişafının uğurla idarə edilməsi, ömürboyu davam edən bir perspektiv daxilində bacarıqların qazanılması və yenidən təhsil üçün əsas rol oynayır. Texniki-peşə təhsili bir tərəfdən ölkənin ehtiyac duyduğu ixtisaslı işçi qüvvəsi və məşğulluq səviyyəsinin yaxşılaşdırılması məsələsi olduğu qədər, digər tərəfdən təlim və tədris məsələsidir. Texniki-peşə təhsilinin bu iki aspekti, eyni zamanda bir ölkənin iqtisadi inkişafında sürətləndirici rol oynadığı üçün çox əhəmiyyətlidir. Bu səbəbdən də texniki-peşə təhsili keçmişdə olduğu kimi, hazırda da qlobal miqyasda intensiv müzakirələrin aparıldığı sahələrdən biridir.

Texniki-peşə təhsilinə bütün ölkələr öz iqtisadi inkişaf hədəflərinə görə böyük əhəmiyyət verir. Akademik təhsil verilən ümumi liseylərə nisbətən texniki-peşə təhsili gözləntilərin və tənqidin daha sıx yönəldildiyi təhsil səviyyəsidir. Bunun ən əhəmiyyətli səbəbi isə texniki-peşə təhsilinin cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafında, eyni zamanda fərdi bacarıqların inkişafında rolunun çoxşaxəli olmasıdır. Bu baxımdan, məsələyə yanaşdıqda texniki-peşə təhsilini təkcə fəndlərə peşə və texniki bacarıqların qazandırılmasına yönəldilmiş bir təhsil fəaliyyəti kimi deyil, eyni zamanda fərd, cəmiyyət və iqtisadi strukturu özündə birləşdirən daha geniş bir anlayış olaraq qəbul etmək olar.

Əlbəttə ki, ümumbəşəri səviyyədə sosial inkişafa maksimum fayda verən vahid peşə təhsili modeli mövcud deyildir. Bununla birlikdə hər bir

ölkə üçün peşə təhsili sisteminin cəmiyyətin həm iqtisadi, həm də sosial inkişafına təsirləri *mikro, mezo və makro səviyyələrdə* ortaya çıxır (*Şəkil 1*).

Şəkil 1. Peşə təhsilinin iqtisadi-sosial imkanları

Hansı bir modelin tətbiq olunmasından asılı olmayaraq, peşə təhsili peşə əldə etmək və kariera qurmaq, gəlir və məşğulluq imkanları yaratmaq, iqtisadi motivasiya və həyat məmənluğunu artırmaq baxımından sosial faydanı təmin edir. **Mezo** səviyyəsi regional və sektor baxımından işçilərinin və şirkətlərinin məhsuldarlığını artıraraq əllillər, sığınacaq axtaranlar, qadınlar və yoxsullar kimi əlverişsiz imkanlara sahib qrupların cəmiyyətə integrasiyasını uyğunlaşdırılmasını təmin edir. **Makro** səviyyəyə cəmiyyətin iqtisadi artımı və ehtiyac duyulan işçi qüvvəsinin təmin edilməsi kimi iqtisadi faydalar yaradılarkən cinayət nisbətlərinin azalması, sosial həmrəyliyin artırılması, sağlam həyatın təmin edilməsi və nəsillərarası problemlərin azaldılması baxımından bir çox sosial fayda daxildir. Nəticə etibarilə, texniki-peşə təhsili bir-biri ilə sıx əlaqəli və kompleks şəkildə idarə edilməlidir. Mikro səviyyə fərdi, təşkilati və sosial səviyyələrdə təsirlər yarada bilmə xüsusiyyətlərinə malikdir.

Nəticə. Dünyada insan resurslarının və sektorlar üzrə tələb və ehtiyaclarının fərqlənməsi səbəbi ilə texniki-peşə təhsilinin qurulması və tətbiqi ölkələrdən asılı olaraq dəyişir. Dünyadakı texniki-peşə təhsili sahəsindəki tətbiqlərə nəzər yetirdikdə, əsasən üç fərqli modelin ön plana çıxdığı müşahidə edilir. Bu modellər aşağıdakılardır:

- tamamilə məktəbdə fəaliyyət göstərən texniki-teşə təhsilinin həyata keçirildiyi “**Məktəb**

Mərkəzli Model”;

- tamamilə iş sahəsində, yəni müəssisədə texniki-peşə təhsilinin həyata keçirildiyi “**İş Mərkəzli Model”**;

- biznes-məktəb əməkdaşlığına söykənən texniki-peşə təhsili üçün ideal bir model olaraq adlandırılan “**İkili Sistem**”.

Bu müxtəlifliyin səbəbi ölkələrin təhsil sistemlərinin bir-birindən fərqli olması ilə yanaşı, iqtisadi və mədəni ehtiyaclarının da müxtəlifliyidir. Başqa sözlə desək, hər bir ölkənin öz milli mədəniyyətindən qaynaqlanan unikal bir quruluşa malikdir. Ölkələr həm ümumi təhsil, həm də texniki-peşə təhsili kontekstində öz şərtlərinə uyğun bir sistem hazırlamağa çalışırlar. Ona görə də ölkələrin sosioloji, iqtisadi reallıqları və onların gələcəyə olan hədəfləri və baxışları peşə təhsilinin xarakterini formalasdırıan əsas amillər kimi ortaya çıxır.

Bir ölkənin peşə təhsili ilə bağlı əldə etdiyi müsbət nəticələr digər ölkələrdə meydana çıxmaya bilər, yəni eyni metodlardan istifadə olunsa belə, digər bir ölkədə oxşar nəticələrin meydana çıxmaması ilə nəticələnə bilər. Xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə tətbiq olunan və yuxarıda qeyd etdiyimiz peşə təhsili modellərinin hər üçü fərqli ölçülərdə Azərbaycanda tətbiq olunmasına baxmayaraq, təəssüf ki, ölkəmizdə texniki-peşə təhsili və təliminin vəziyyəti yaxşı bir mənzərə təqdim etmir. Belə ki, ölkəmizdə tətbiqi formalı dərslərin fəaliyyətənəmlü və məqsədə xidmət edən formada aparılmadığını qeyd etmək lazımdır. Fərdlərin inkişaf edən texnologiyaya uyğunlaşması və sahəsinin ehtiyacı olan professional xüsusiyyətlərə sahib şəxslərin hazırlanması mexanizmində müəyyən mənada boşluqların olması Azərbaycanda peşə təhsili strategiyasının formalasdırılmasında ləngimələr yaradır.

Peşə təhsili sahəsində daha çox diqqət yetiriləsi məqam işəgötürənlərlə (sahibkarlarla) peşə təhsili müəssisələri arasında münasibətlərin gücləndirilməsi, təhsil proqramlarının ömürboyu öyrənmə yanaşması nəzərə alınaraq tərtib olunmalıdır ki, bununla bu təhsil pilləsində məhsuldarlığın artırılmasına nail olmaq mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Qafarov Q.A. Peşə təhsilində təlim nəzəriyələri və müasir yanaşmalar (elmi-metodiki vəsait). Bakı, 2021, səh. 117.

2. Əsgərov R.B., Qurbanov. M.R. İlkin peşə-ixtisas təhsili: problemlər və perspektivlər. Bakı, "ŞAHİN-MB", 2016, 250 səh.

3. <https://edu.gov.az/page/418/7329>

4. Gafarov G., Atakishiyeva J., Yunusova Z. An Interactive Approach to the Teaching of Competency-Based Modules in Vocational Education. International Journal of Academic Pedagogical Research (IJAPR), ISSN: 2643-9123, vol. 5, Issue 9, September, 2021, pp. 63-67.

5. Gafarov G. The Current State Of Vocational Education In Azerbaijan: Identifying Problem. International Journal of Academic Pedagogical Research (IJAPR), ISSN: 2643-9123, vol.5, Issue 8, August, 2021, pp. 41-43.

G.Gafarov Vocational education, its social-economic opportunities in the World and in Azerbaijan

Abstract

When we look at the countries of the world, it is possible to see that vocational education is given great importance and quality education and training is given especially in Germany, Austria and Switzerland. Vocational education is given "on the basis of both secondary and higher education", but there is a difference in the main purpose of educational institutions that provide education opportunities. In a universal sense, vocational training provides career-related skills for employment. Vocational education is of great importance in the formation of a competitive economy and a developed society.

The vocational education system in certain countries of the world has been examined and it has been concluded that one of the requirements of modern times is the development of vocational education. Qualified staff trained on this subject should be able to interpret, develop and apply this theoretical and technical knowledge, as well as having a command of theoretical knowledge, and should continue to work as productive individuals throughout their careers.

The article identifies the role and place of vocational education and training in the education system of both the world and Azerbaijan. It is noted that not only vocational education and training promises great opportunities for impro-

ving employment opportunities, but also in terms of social and economic opportunities.

Г.Гафаров

Профессиональное образование в мире и в Азербайджане, его социально-экономические возможности

Аннотация

Если мы посмотрим на страны мира, то увидим, что профессиональному образованию уделяется большое внимание, предоставляется качественное образование и обучение, особенно в Германии, Австрии и Швейцарии. Профессиональное образование и обучение осуществляется «на базе как среднего, так и высшего образования», хотя существуют различия в основном назначении образовательных учреждений, предоставляющих образовательные возможности. Профессиональное образование в универсальном понимании «дает профессиональные навыки для трудоустройства». Профессиональное образование имеет большое значение в формировании конкурентоспособной экономики и развитого общества.

Система профессионального образования в некоторых странах изучена во всем мире и сделан вывод, что профессиональное образование должно развиваться как одно из требований современности. В связи с этим, помимо овладения теоретическими знаниями, подготовленные квалифицированные рабочие должны уметь интерпретировать эту теоретическую и техническую информацию, разрабатывать и применять ее индивидуально, а также продолжать свою деятельность в качестве продуктивных личностей на протяжении всей своей трудовой деятельности на предприятиях, стажировок и обучения. В конце концов, этим лицам следует оказывать помощь в рамках возможностей трудоустройства.

В статье определяется роль и место профессионального образования и обучения в системе образования как мира, так и Азербайджана. Отмечается, что профессиональное образование и обучение перспективны не только с точки зрения улучшения возможностей трудоустройства, но и с точки зрения социально-экономических возможностей.

“BƏRBƏR” İXTİSASI ÜZRƏ TƏDRİS EDİLƏN MODULLARIN AKTUALLIĞI

Modul (modul təlimi) – təhsil programının (kurikulumun) və ya təlim müddətinin müstəqil bölməsi olub, konkret peşələri ixtisas səriştələrinin formalasdırılması üzrə materialların ayrı-ayrı bloklar halında strukturlaşdırılmış şəkildə bir-biri ilə əlaqəli öyrənilməsini nəzərdə tutan təlim hissəsidir. **Modul tipli kurikulumlar** PT sisteminin çevikliyini təmin edən əsas amildir. **Peşə modulları** – İPİT programlarının əsasını təşkil edir, çünkü bu modullar hər bir peşə üzrə spesifik səriştələrin formallaşmasına gətirib çıxarır.

“Bərbər”, “bərbər-vizajist-manikürçü” ixtisasları peşə təhsili müəssisələrində tədris edilən ixtisaslar sırasındadır. Əmək bazارında bərbər peşəsinə müvəffəqiyətə nail olmaq üçün peşəkar, ixtisaslı, rəqabətədavamlı, təşəbbüskar, yaradıcı, aktiv kadrların hazırlanmasında “bərbər” ixtisası üzrə tədris edilən modulların böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, peşə təlimində tədris edilən digər ixtisaslarda olduğu kimi, “bərbər”, “bərbər-vizajist-manikürçü” ixtisasları üzrə tədris edilən modullar təhsilalanın peşəkar inkişafına xidmət edir, tətbiqi və tərbiyəvi xarakter daşıyır, məzmunun təhsilalan tərəfindən rahat mənimşənilməsi təmin edilir.

“Bərbər”, “bərbər-vizajist-manikürçü” ixtisası üzrə tədris edilən modullardan biri də “**Bərbər işinin təşkili**”dir. Bu modul üzrə təlimi başa vuran təhsilalan bərbər sənətinin tarixi, bərbər müəssisəsinin və biznes işinin təşkili, fəaliyyət planının qurulması, müştəri ilə düzgün ünsiyyət qurmaq qaydaları haqqında bilik qazanır, müasir tendensiyalara və dəbə uyğun xidmət bacarıqlarına sahib olur. Bu sahələrdə bilik və səriştə əldə edən bərbərə əmək bazarında ilk addımlar atmaq asanlaşır.

Modul: Bərbər işinin təşkili.

Mövzu: Bərbər sənətinin qədim tarixi.

Standartlar: 1.1.2.

Dərsin məqsədi: Bərbər sənəti və onun inkişaf tarixi haqqında bilir.

Dərsin tipi: İnduktiv.

İş forması: Qruplarla iş, kollektivlə iş.

İş üsulları: Anlayışın çıxarılması, karusel, diskussiya.

İnteqrasiya:

Fənlərarası: Tarix, coğrafiya.

Fəndaxili: Saç düzümləri, saçların rənglənməsi, vizaj işi.

Resurslar: Kompüter, proyektor, iş vərəqləri, “Power Point Presentation” programı.

Dərsin gedişi:

Motivasiya: (5 dəqiqə). Tələbələrdə idrak fəaliyi yaratmaq məqsədi ilə “Anlayışın çıxarılması” üsulundan istifadə edirəm.

Tələbələr fərziyyələrini söyləyir və fikirləri dinlənilərək lövhəyə qeyd edilir. Tələbələri mövzunu müəyyənləşdirməyə istiqamətləndirmək üçün yardımçı suallar verirəm:

1. Şəkildə gördünüz tarixi şəxsiyyətlər hansı dövrdə yaşayıblar?

2. Misir fironu Kleopatra nə üçün “gözəllik ilahəsi” hesab edilirdi?

Beləliklə, fikirlər sistemləşdirilir və dərsin mövzusu müəyyənləşdirilir.

Tədqiqat sualları çıxarılır:

Tədqiqat suali

1. Bərbər sənəti hansı qədim dövlətlərdə inkişaf etmişdir?

2. Qədim dövrlərdə bərbər sənətinin hansı sahələri inkişaf etmişdir?

Tədqiqatın aparılması: (10 dəqiqə). Tədqiqat aparmaq üçün tələbələr qruplara bölünür və 1-dən 5-dək sayırlar. Eyni rəqəmləri sayan tələbələr bir qrupda birləşir. Qruplar adlandırılır və lider seçilir. Tədqiqat aparmaq üçün tələbələri mümkün vasitələrlə (internet, dərs vəsaiti, linklər və s.) təmin edirəm. Qrupları “qrup işi” qaydaları ilə tanış edirəm:

1. *Danışq növbəsini gözləyin.*
2. *Bir-birinizi sonacaq dinləyin.*
3. *Bir-birinizin şəxsinə deyil, ideyalarına fikir bildirin.*
4. *Bir-birinizi yardım edin.*

Hər bir qrupa tapşırıqlar yazılmış iş vərəqləri paylayıram və tədqiqat aparmaq üçün ayrılan vaxtı elan edirəm.

Qruplar tədqiqat işi apardıqdan sonra iş vərəqlərini saat əqrəbi istiqamətində digər qruplara ötürürülər. İş vərəqlərinə digər qrup üzvləri tərəfindən fərqli rəngli qələmlə əlavələr edilərək dövr edilir və sahibinə çatdırılır.

«Gənc barbərlər» qrupu

1. Qədim Misis bərbər sənətinin hansı yeniliklər gövdəyində?

2. Qədim Misisdə bərbərlərin hərəkətləri nüqtələr nümunə?

3. Qədim Misirdə bərbərlik sənətinin kişi və qadınların hərəkətləri nümunə?

«Gənc manikürçülər» qrupu

1. Qədim Romada bərbər sənətinin qadınlar hərəkətləri?

2. Qədim Romada bərbər sənətinin hərəkətləri?

3. Qədim Romada bərbərlik sənətinin kişi və qadınların hərəkətləri?

«Gənc vizajistlər» qrupu

1. Qədim Romanın bərbər sənətinə gövdəyində yeniliklər nümunə?

2. Qədim Romada bərbər sənətinin hərəkətləri inkişaf etmişdir?

3. Qədim Romada bərbərlik sənətinin kişi və qadınların hərəkətləri nümunə?

«Gənc koloristlər» qrupu

1. Qədimi überlande bərbər mənzərələrinə bərbər sənətin hərəkətlərinə nümunələr nümunə?

2. Qədim dövlətlərdə cəmiyyətin üst və alt idarəcəsi məsul işçilər hərəkət xidmətlərinə nücaj istifadə etdilər?

3. Qədim dövlətlərdə bərbər sənətin iş həyətində nümunələr nümunə?

İnformasiya (məlumat) mübadiləsi: (7 dəqiqə). Vaxtin bitdiyini elan edirəm. Qruplar tədqiqat işini dayandırırlar. Hər qrup lideri işlərini təqdim edir. Qruplar bir-birinin işləri ilə tanış olurlar.

İnformasiya müzakirəsi: (10 dəqiqə). Əldə edilmiş faktların məqsədyönlü müzakirəsinə və

Müzakirə sualları

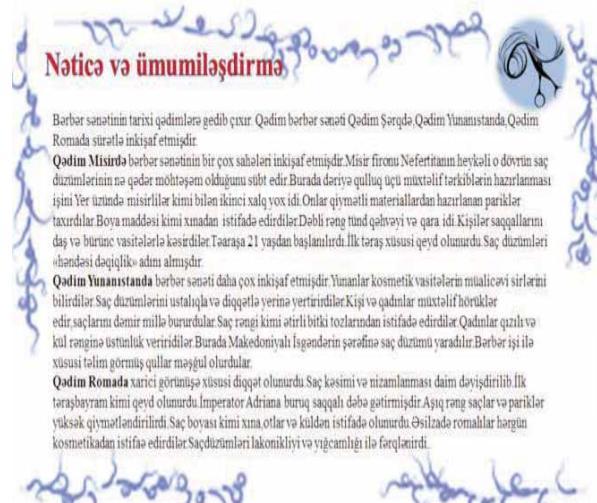
1. Qədimi cəmiyyət xidmətlərini icra etmək işinə nücaj istifadə etdilər?

2. Nücaj istifadəsiz cəmiyyətin hərəkətlərinə nümunələr hərəkətlərinə nümunələr?

3. Cəmiyyətin iş həyətində bərbər sənətin işlərini bərbər xidmətlərdən nücaj istifadə etdilər?

təşkilinə kömək edirəm. Diskussiya zamanı müxtəlif faktlar arasında əlaqələr tapılır.

Nəticə və ümumiləşdirmə: (10 dəqiqə). Tələbələr əldə etdikləri bilgiləri ümumiləşdirir, gəldikləri nəticəni tədqiqat sualı ilə irəli sürülen fəriyyələrlə müstəqil şəkildə eyniliyini yoxlayırlar.

Yaradıcı tətbiqetmə:

Tapşırıq: Hər qrup araşdırıldığı qədim dövlətə məxsus kişi və qadın obrazını təsvir etsin.

Qiymətləndirmə: (3 dəqiqə). Əvvəlcə qrupların qiymətləndirməsini aparıram.

Qiymətləndirmə				
Grup	Qədim barberlər	Qədim əsərlər	Qədim məscidlər	Qədim sənədlər
Məsələ				
İlmakdaşlığı				
Tətbiqat aparma				
Təqdimetmə				

Sonra qrup daxilində tələbələri fərdi qiymətləndirirəm.

Qiymətləndirmə				
Zərərət Məsələ	Fəaliyyət	Vətənə vənəvanlı istifadə	İmti vəmə	Nicəmə istiqamət

“Bərbər” ixtisasına yiylələnmək istəyən tələbələrə bu sənətin tarixini öyrətmək çox vacibdir. O, yiyləndiyi peşənin nə qədər qədim köklərə malik olduğunu, tarixin sınağından necə keçdiyini, iş zamanı istifadə etdiyi alət və vəsaitlərin hansı dövrdə yarandığını, necə təkmilləşdirilərək bugünüümüzə gəlib çıxdığını, məhz “**Bərbər işinin təşkili**” modulunda öyrənir. Tələbədə seçdiyi peşəyə marağın, modulları maraqlı, peşəkar və müasir üsullarla tədris etməklə də yaratmaq olar.

Tamara Abdullayeva,
*Xidmət Sahələri üzrə Sumqayıt Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzinin (3 nömrəli Sumqayıt Peşə Liseyi) ixtisas fənn müəllimi
e-mail: tamara.abdullayeva.86@gmail.com*

Milli-mənəvi dəyərlərimiz

NOVRUZ BAYRAMINDA İCRA EDİLƏN ADƏT-ƏNƏNƏLƏR, RİTUALLAR, OYUN VƏ TAMAŞALAR

Məleykə Məmmədova,

*AMEA-nın Folklor İnstitutunun Mifologiya şöbəsinin
aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: mmeleyke@gmail.com*

Novruz bütün türk dünyasında olduğu kimi, Azərbaycanda da baharin gəlişi, təbiətin oyanması, yeni ilin qarşılanması münasibəti ilə müxtəlif şənlik, mərasim, oyun və tamaşalarla qeyd edilən və mövşümi xarakter daşıyan milli bayramdır. Yüz illərdir türk mədəniyyətinə xas xüsusiyyətləri ilə türk dünyasında yeni ilin başlangıcı olaraq qəbul edilən və “yeni il”, “il başı”, “yeni gün” mənalarında olan “Novruz”, farsca “nev” (yeni), “ruz” (gün) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır.

Bu gün Azərbaycan, Türkiyə, Krim, Xakas və Çuvaş, Balkan türklərində, yakutlarda, Şərqi və Qərbi Türkistanda, türkmən, qırğız, qazax, özbək, uyğur, noqay, başqurd, tatar, qaraçay-malkar, saxa, qaqaуз, qaraqalpaq, altay, qaşqay, qumuklar arasında qırxa yaxın dəyişik adlar altında, geniş və müxtəlif şəkillərdə qeyd olunan Novruzun tarixi və yaranması ilə bağlı yazılı və şifahi mənbələrdə müxtəlif fikirlərin, məlumatların mövcudluğuna baxmayaraq, onların nə qədər doğru olduğu da mübahisəli məsələdir. Çünkü hər mənbənin Novruzu öz xalqlarının dininə, adət-ənənələrinə, tarix və mədəniyyətinə uyğunlaşdıraraq özünüküldəşdirməyə çalışdığı məlumudur. Belə ki, türk və qeyri-türk xalqlarının dastanları, əfsanələri və adət-ənənələri, milli dəyərləri ilə qaynayıb qarışan “Novruz”, müxtəlif hadisələr, tarixi şəxsiyyətlər, din və dini görüşlərlə əlaqələndirilmişdir.

Tarixən hər dövrdə təbiətdə baş verən müxtəlif dəyişikliklər insanlara təsir etmişdir. Təbiətdə, ətraf aləmdə, torpaqda baş verən bu dəyişikliklər qarşısında heyrətlənən insan həm ona uyğunlaşmağa çalışmış, həm də ondan gələ biləcək bədbəxtliklərə, fəlakətlərə qarşı toplu şəkildə bolluq, bərəkət, qorunma xarakterli dualar söyleyərək müxtəlif ovsunlar, ayin və rituallar icra etmişlər ki, bunlar da zamanla mərasimlərə çevrilmişdir. Ay, mövsüm, il dəyişiklikləri ilə bağlı bu mərasimlər ovçuluqdan əkinçiliyə keçildiyi zaman, islamdan əvvəl və sonra da davam edərək günümüzədək gəlib çıxmış və müxtəlif bayramların tərkibində

özünə yer tapmışdır. İnsanların təbiətdə baş verən dəyişikliklər qarşısında heyrətlərinin nəticəsi olaraq, kökü tarixin dərinliklərinə gedib çıxan həmin ayin, ritual və mərasimlərin cəmləşdiyi bayramlardan biri də Novruzdur. Novruz hazırda qışdan sonra canlanan təbiəti sevinclə qarşılıyib bahar bayramı kimi qeyd edilir. Zamanla yayılaraq müxtəlif bölgələrdə özünə yer tapan Novruz şənliklərindəki bir çox motivlər bənzər olmaqla bərabər, hər mədəniyyətə xas fərqlilikləri ilə də seçilən çox təbiidir. Şamanizm, zərdüştlük, islam kimi müxtəlif din və inanclarla, təriqət, məzhəblərlə, adət-ənənələrlə, dini və tarixi şəxsiyyətlərlə, müxtəlif hadisələrlə əlaqələndirilən və müxtəlif

bölgələrə görə də onlardan hər hansı birinin və yaxud bir neçəsinin izlərini daşıyan Novruz bəharın, yeni ilin, yaşama sevincinin, su və təmizlənmənin, yenilənmənin, oyanan təbiət ilə bolluq-bərəkətin, çoxalmağın və s. rəmzi olaraq hələ də daha çox bahar bayramı kimi səciyyə daşıyır. Novruza müxtəlif anlamlar verilməsi isə onun uzun müddət bir bayram kimi kök salıb yaşamasına səbəb olmuşdur. Günümüzdə də Bahar bayramı, mövsüm bayramı kimi yeni ilin – yazın gəlişi münasibəti ilə qeyd olunur. Novruz bütün türk və qeyri-türk xalqlarının duygu və düşüncələrini dilə gətirən, türk mədəniyyət, adət-ənənələrinin, inanclarının qorunub yaşadılmasında əhəmiyyət daşıyır. Bayramlar fərdləri bir araya gətirir, bayramda olan ayinlər, rituallar mədəniyyət və folklor baxımından da cəmiyyəti müəyyən dəyərlər üzərində birləşdirir. Bütün bunları nəzərə alaraq, Novruzu islamdan əvvəl, sonra və bu gün olmaq üzrə üç əsas başlıq altında dəyərləndirə bilərik.

İslamdan əvvəl Novruz

Türk xalqlarının milli bayramı olan Novruzun yaranması və tarixinin çox qədim olması haqqında müxtəlif mülahizələr vardır. Bir sıra tarixi və elmi mənbələrdən Novruzun zərdüştlükdən və islamdan çox əvvəl mövcud olduğu anlaşılır. Belə ki, islamiyyətdən əvvəl türklər heyvandarlıq, əkinçilik, balalama-çoxalma, təbiətlə barışmaq və onlardan yararlanma, yenidən doğuş, təbiətin canlanması münasibəti ilə, bolluq-bərəkət, fıravənlilik istəkləri kimi müxtəlif dünyagörüşü və inancları, həyat tərzləri ilə bağlı silsilə bayramlar yaratmışlar. Bir çox tədqiqatçı və alimlər qədimdən türklərin qeyd etdikləri həmin bayramların bənzər adət-ənənələrlə, bəlli bir təqvimə əsasən, baharı qarşılıqla məqsədi ilə keçirilən Novruz olduğu qənaətinə gəlmışlər. V.S.Yelok, M.N.Önal və bir çox tədqiqatçıların tədqiqatlarına görə, Çin qaynaqlarında ilin əvvəlində Hun xaqanlarının ayinlər keçirdiyi, Hun İmperatorluğu dövründə isə Oğuz xanın taxta çıxdığı günü – ilk baharı bayram etdikləri bildirilir [10, 2-3; 9, 4]. Əski türklərdə “Yengi gün” adlandırılın və dünyadakı bütün bitkilərin canlandığı, göytürklərin Ərgənəkondan çıxdığı gün, həmçinin şaman inancında da bahar bayramı olaraq qəbul edilən Novruzun, Mahmud Kaşgarlı, Yusif Xas Hacib kimi Alimlərin əsərlərindəki məlumatlara əsaslanaraq, Götürk və uyğurlardan sonra qaraxanlılarda daha da yayılaraq zənginləşdiyini anlayırıq.

Qədim Şərqi mədəniyyətindən çıxbı daha sonra Antik Yunan və Romaya yayılmış Novruzla bağlı ilkin inanc və mərasimlərin İran mənbələrində “saka”, yunan mənbələrində “iskit”, “Avesta”da “tur” və ya “turanlı”, müasir rus elmi ədəbiyyatında isə “skif” adlandırılan etnoslar arasında yaşıldığı və Orta Asiyada e.ə. VI əsrə qeyd edilməyə başladığı məlumdur [11, 11; 5, 156-157]. Lakin bir çox alim və tədqiqatçının qədim türk boyalarının mədəniyyəti ilə əlaqələndirdiyi Novruzun bayram kimi keçirilmə və yaranma tarixi barədə tam dəqiq məlumat rast gəlinmir.

İslamdan sonra Novruz

İslamı qəbul edən türklər islamdan əvvəllərə aid bir çox adət və inancları yeni qəbul etdikləri bu dində saxlamağa çalışmışlar. Belə qədim adət-ənənələrin və inancların yaşandığı Novruz islamiyyətdən sonra isə qədim türk, Anadolu mədəniyyəti sintezi olaraq yeni mədəniyyətdə yeni anlamlar qazanaraq müxtəlif əfsanələrlə fərqli şəkillər almışdır. Belə ki, islamiyyətdən sonra yaranan təriqətlərin təsiri ilə əsasən, Anadoluda, qismən də digər türk dövlətlərində Novruza dini inanclarla, əfsanə və mənqibələrlə yeni anlamlar yüksəlyərək islami kimlik qazandırılmışdır. Novruz bayramının yaranma tarixi ilə bağlı qədim dövrlərdən bəri xalq arasında geniş yayılmış müxtəlif əfsanə və rəvayətlərin bir qismi “Quran-ı Kərim”də keçən, bir qismi də din tarixindən məlum olan əhəmiyyətli hadisələr ilə əlaqədardır. Belə ki, islamın qəbulundan sonra Novruz Allahın insani və dünyayı yaratdığı, Həzrəti Adəmin yaradıldığı, Həzrəti Adəm ilə Həvvanın cənnətdən qovulduğandan sonra Ərafatda görüşdükəri, Həzrəti Musanın əsası ilə Qızıldənizi yardığı, Nuh Peyğəmbərin gəmisinin tufandan sonra quruya çıxdığı, bütün canlı varlıqların qurtuluğu, Həzrəti Yusifin quyuya atıldığı, Həzrəti Musanın Misirdən ayrıldığı, Yunus Peyğəmbərin balığın qarnından çıxdığı gün kimi qəbul edilirdi. Bolqaristanda Dəliorman ələvilərində Qırxlar bayramı kimi bilinən və qırxlar eşqinə keçirilən Novruz Həzrəti Əlinin dünyaya gəldiyi və evləndiyi gün, Anadolu Ələvi-Bektaşilərə görə isə Həzrəti Məhəmmədə peyğəmbərlik verildiyi, Həzrəti Əlinin anadan olduğu, xəlifə seçildiyi və Həzrəti Fatimə ilə evləndiyi, Həzrəti Həsən ilə Həzrəti Hüseynin doğulduğu, Kərbəla hadisəsinin olduğu gündür.

Göründüyü kimi, islamdan sonra Novruz

müxtəlif dini hadisələrlə və tarixi şəxsiyyətlərlə əlaqələndirilmiş, bayrama dini mahiyət, dini rəng verilmişdir. Bu da öz növbəsində, Novruzun xalq üçün əziz bir gün olmasından irəli gəldi.

Novruz bu gün

Tarixi mənbələrə əsasən, türklərin hunlar, göytürk və uyğurlar zamanından müxtəlif mərasimlərdən ibarət bayram və festivallar keçirdikləri məlumdur. Günümüzdə qeyd olunan Novruz şənliklərinin formalaşmasında qədim türk bahar bayramlarının və şənliklərinin təsiri danılmazdır. Osmanlılar başda olmaqla demək olar ki, bütün türk dövlətlərində divan və xalq şairlərinin padşahlara “Nevruziyə” adı verilən qəsidələr və qoşmalar ithaf edərək bəxşışlər aldığı, Ö.Xəyyamın “Novruznamə”, N.Gəncəvinin “İskəndərnamə”, Ə.Nəvainin “Səddi-İskəndər”, Ə.Firdovsinin

“Şahnamə” əsərlərində bahar bayramı kimi qeyd edildiyi barədə məlumatlar verilən Novruz, hələ də Azərbaycanda təntənəli şəkildə qeyd olunur. Demək olar ki, Azərbaycanın bütün bölgələrində bayrama bir ay qalmış bayram hazırlıqları başlanılır, ev-eşik, həyət-baca təmizlənir, baharın simvolu olaraq səməni cürcədir, müxtəlif bayram şirniyyatları – paxlava, şəkərbura, badambura, qoğal, qozlu kökə, səməni halvası bisirilir. Bayram axşamı milli xörəklərlə və gözəl təamlarla bəzədilmiş bayram süfrəsi açılır, süfrəyə insan üçün faydalı və bərəkət timsali olan adı “S” hərfi ilə başlayan 7 çeşiddə (sumaq, səbzə, sirkə, su, sarımsaq, səməni, sikkə) ərzaq və əşya qoyulur. Bayram günləri qohum-əqrabalarla bayramlaşır, ailədən rəhmətə gedənlərin qəbirlərini ziyarət edirlər. Su, yel, od, torpaq, şəfa-sağlıq və uğur-şans istəmə, bolluq-bərəkət, mal-mülk, qismətəçmə, gələcəkdə baş verəcək hadisələri anlayıb istiqamətləndirməklə bağlı inanc və adətlərin yerinə yetirildiyi bayram günlərində müxtəlif əyləncə və yarışmaların keçirildiyi, oyun və tamaşaların göstərildiyi bayram şənlikləri də təşkil olunur.

Novruz oyunları

Novruzun əsas mahiyyəti üç mərhələdən – 40 günlük böyük çillə (21 dekabr-29 yanvar), 20 günlük kiçik çillə (30 yanvar-18 fevral), 1 aylıq boz aydan (19 fevral-20 mart) ibarət qışın zillətindən qurtulub bahara qovuşmağın sevincidir. Bu sevincin təbii nəticəsi öz əksini Novruzun bayram kimi qeyd olunmasında tapır. Novruz bayramına hazırlıq,

məhz böyük çillə çıxandan sonra 40 gün müdəttinə davam edir, bu da içində su, od, yel, torpaq çərşənbələri olan kiçik çilləni və boz ayın müəyyən günlərini əhatə edir. Müxtəlif bayram hazırlıqlarının və adət-ənənələrin həyata keçirildiyi Novruz bayramında insanlar öz sevinclərini, bayram əhval-ruhiyyəsini oyunlarla daha da əyləncəli və yaddaqlan halala götürirlər. Bildiyimiz kimi, Novruza hazırlıq

ilin axır çərşənbələrindən başladığı üçün Novruz oyunları da, məhz elə həmin vaxtlardan başlayır. Bunu nəzərə alaraq Novruz oyunlarını aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik:

İlin axır çərşənbəsi oyunları

İlaxır çərşənbələri içərisində birinci gələn *Su çərşənbəsini* xalqımız müxtəlif mərasim və oyunlarla qeyd edir. Çərşənbənin adı ilə adlandırılan və oyun elementləri ilə zəngin olan “su çərşənbəsi mərasimi” ayın və ritual xarakterli oyun şəklində icra olunur. Belə ki, Su çərşənbəsi mərasimində sübh tezdən bulaq başına gedərək “Ağırlığım-uğurluğum, azarım-bezarım suya” deyib, su üstündən atlanması, əl-üz yuyub, bir-birlərinin üstünə su atıb, sıfətlərinə su cilənməsi, xəstələrin su üstündən hop-pandırılması, günah işlətməyəcəklərinə, yaxşılıq edəcəklərinə and içdikdən sonra əl-ələ tutub suyun ətrafinda suyla bağlı nəgmələr oxuması və s. bütün bunların hamısı ümumilikdə oyun formasında həyata keçirilir.

Su çərşənbəsində müxtəlif “*Su fah*” oyunlarının da oynanılması dəbdə olmuşdur. Su həyatın qaynağı olmayı baxımından insanlar üçün hə-

zaman böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. İlk başlangıclardan biri sayılmış “su” türk xalqları üçün “idik”, yəni müqəddəs idi. Hər suyun bir yiyəsi (əyəsi) olduğuna inanan və suyu kult kimi qəbul edən əski türk inanclarının izləri günümüzdə su çərşənbəsi mərasimində öz əksini tapmışdır. Belə ki, mərasimdə suya ağırlıq-uğurluq, azar-bezar tökülrək sudan bütün xəstəliklərin, pisliklərin aparılmasının istənməsi, suda əl-üz yuyub bir-birlərinin üstünlə su atmaları, sıfətlərinə su çiləmələri, günah işlətməyəcəklərinə və yaxşılıq edəcəklərinə dair and içmələri, həmçinin Ağbabada vaxtilə at üstündə oğlanların bulaq başında qızlar ilə deyişməsi, gənc ailənin təməlinin də, məhz elə bulaq başında, su üstündə qızın verdiyi cavabla başlaması, bəxti bağlı qızların bulaq başına gedib diləklər etməsi, suya “ay ana” deyə müraciət edib oxuması kimi nümunələr bunun bir göstəricisidir.

İlaxır çərşənbələri içinde ikinci yeri tutan **Od çərşənbəsində** inama görə, hər kəsin odu-ocağı gur yanmalıdır ki, şər qüvvələr həyət-bacaya, ev-eşiyə gələ bilməsin. Yer ilahəsini bu çərşənbədə oyatmaq, yeri isitmək, donunu açmaq, yerə nəfəs vermək, əkin-səpini faraş etmək, mal-qaranı örüşə çıxartmaq üçün od çərşənbəsinin müqəddəs hesab olunmasında, hətta tərəkəmələrin qapıda, əkin sahələrinin qirağında ocaq qalayaraq Yer ilahəsindən kömək gözləməsində, dilək diləməsində qədimdən ayinlər keçirərək od ətrafında toplanan əski türklərin od yiyəsi və od kultu inancının izləri özünü göstərir.

Od çərşənbəsi mərasimi keçirilən zaman kiçik çilləni, boz ayı qorxutmaq və baharı, yeni ili – Novruz gətirmək məqsədi ilə **“Duman qaç”** ritual oyununu oynayaraq belə oxuyardılar:

*Duman qaç, qaç, qaç,
Duvağını aç, aç, aç.
Səni sol qayadan asaram,
Buduna qara damğa basaram [2, 123].*

Sonra isə yeri isindirmək, qızdırmaq üçün günəşi çağıraraq **“Gün çıx”** ritual oyununu oynayardılar. Hətta sonralar böyüklərin icra etdikləri bu oyun əyləncəli uşaq oyunları içinde yer almışdır. Günü çağıraraq ondan keçəl qızı (qiş günəşi) deyil, saçlı qızın (yaz günəşi) gətirilməsi istənilən “Gün çıx” təkərləməsinin bölgələrimizə görə fərqli variantları olsa da, demək olar ki, təkərləmənin ilk dörd misrası hər bölgə üçün eynidir:

*Gün çıx, gün çıx,
Kəhər attı min çıx.*

*Keçəl qızı evdə qoy,
Saçlı qızı götür çıx.*

Od çərşənbəsində oynanılan ən maraqlı oyunlardan biri **“Tonqal üzərindən tullanma”**dır. Bundan əlavə, həyət-bacada, əkin sahələrində od qalama, tövlədə, yataqda, evdə çıraq-şam yardımına, tonqal ətrafında “Alov babam”, “Ağırılığım-uğurluğum”, “Şamçırağı alışdırıdım” təkərləmələrinin oxunaraq yallı gedilməsində, Ağbabada el-obada nişanlısı ölən, bəxti bağlı qızların təndirdə oturub od-ocaqdan xoşbəxtlik diləməsində əski türk ayinlərinin, şaman ayinlərinin izləri yaşımaqdadır. Cox güman ki, bu oyunlar vaxtilə ayin olaraq yaranmış, zamanla ritual oyun formasını almışdır.

Bütün çərşənbələr kimi dəbdəbəli keçirilən **Yel çərşənbəsi** Yel babanın su və yerin donunu açlığı, odu üflədiyi, günəşin qarşısını kəsən qara buludları qovaraq təbiəti isindirib cana gətirdiyi dilək-niyyət, uğur çərşənbəsidir. Hər çərşənbədə olduğu kimi, bu çərşənbədə də uğurlu, yaxşı sözlər danışılır, torba atan oğlanlara qızlar maraqlı avazlamalar oxuyur. Yelə “Yel baba”, “Xeyir baba” kimi müraciət edib əsməyi istənilən, diləklərinin düz, bağ-bağçanın gül olacağına, torpağın diriləcəyinə, taxılların bol olacağına, qoyunların balalayacağına və s. inanılan bu çərşənbədə **“Su fali”**, **“Şal-torba atmaq”**, **“Yel baba”** və ya **“Yelli baba”** və s. oyunlar oynanılır. Bu oyunlardan “Yel baba” oyununun bölgələrimizə görə müxtəlif variantları olsa da, zamanla əksəriyyəti unudulmuş, antologiyalarda isə daha çox təkərləmə qisimləri yer almışdır. Lakin bu təkərləmələrdə, qədimdən ayin, ritual xarakterli “Yel baba” oyunlarının oynanıldığı açıq şəkildə görülür:

*A Yel baba, xeyir babam,
Əs, hoyur-hoyur, babam...
Əs-əs yel olsun, quz olsun,
Ürəklər, diləklər düz olsun... [2, 92-93].*

Yuxarıda verilən “Yel baba” təkərləməsinin davamında Yeldən həm azar-bezarı aparmağı, həm də bazarı bol etməyi, xeyir xəbər gətirməyi, güzəranı yaxşılaşdırmağı istenilir:

*Al azarım-bezarımı,
Bol et sən bazarımı,
Uğurlu et güzəranımı...
A Yel babam, Yel əs gətir,
Xeyir xəbər səs gətir [2, 94].*

Azərbaycanda, eləcə də Anadoluda el arasında **Torpaq çərşənbəsi** ilin axır çərşənbəsi olduğu

üçün “axır çərşənbə”, həmin gün süfrəyə yeddi çeşid nemət qoyulduğu üçün “yeddi ləvin” kimi də adlandırılmışdır. Qədim türk xalqlarında olduğu kimi, şamanların da yeri-torpağı ana kimi qəbul etmələri və bu inancın izlərinin öz əksini tapdıgi torpaq çərşənbəsi də digər çərşənbələr kimi mərasim və oyunlar ilə zəngindir. Novruza ən çox yaxın olan torpaq çərşənbəsində həyata keçirilən “**Torpaq çərşənbəsi mərasimi**” bayram təmizliyi, iməciliyi ilə başlayıb, müxtəlif oyun və şənliklərlə başa çatır. Büyüklərlə uşaqların birgə başlatdığı bayram iməciliyində bağlarda, əkin sahələrində ağacların dibləri bellənir, küçələr, meydənlər, həyətlər zir-zibildən təmizlənir, ağaclar budanır, quru ot, xəzəl, çör-çöp meydana toplaşınib yandırılır. Təmizlik bitdikdən sonra şənlik səhərədək davam edir və bu şənliklərdə torpaqla, Novruzla bağlı söylənilən təkərləmələr maraqlı doğurur:

*Torpağı qoydum dincə,
Novruz bizə gəlinçə.
Torpağa kəm baxanı,
Doğrarlar xincə-xincə [3, 51].*

Torpaq çərşənbəsində bayram iməciliyi mərasimi ilə yanaşı, “**Saya mərasimləri**” də dəbdə olmuşdur. Saya mərasimi günü süfrələr şirniyyatlarla, ağartıdan hazırlanan yeməklərlə bəzədilər, heyvan kəsilməz, qan tökülməz, yeri murdarlamaq, bitkiləri qırmaq, suya, oda, torpağa tüpürmək olmazdı. Ulu əcdadımızın ən qədim əmək peşələrindən biri qoyunçuluq olduğu üçün saya mərasimi keçirildi. Həmin günlərdə həm Azərbaycanda, həm də Anadoluda oynanılan “Saya oyunları” da torpaq çərşənbəsinin atributlarından birinə çevrilmişdir. “Saya” sözü barədə müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Bu sözün ilk dəfə izahını verən F.Köçərliyə görə, “saya” nemət, yaxşılıq, xeyirxahlıq, Ə.Axundova görə isə “say” sözündən olub, “qoyunları cütləmək, saymaq” mənasındadır [7, 209-210]. Sayaçılar tərəfindən qapı-qapı gəzərək “Sayaçı nəğmələri” oxuyub, əvəzdən yağı, pendir, un, bugda, düyü və s. alaraq icra edilən Saya oyunlarında qoyunçuluq həyatı tərənnüm edilir.

Novruza ən yaxın olan torpaq çərşənbəsi oyunları ilə digər çərşənbələrdən fərqli olaraq daha da zəngindir. Bu çərşənbədə oynanılan əsas oyunlar bunlardır: Bir çox bölgələrimizdə “*Ton-qal üzərindən atlama*”, “*Papaqatdı*” və ya “*Torbaatdı*”, “*Yumurta döyüşdürümə*”, Ağbabə bölgə-

sində oğlanlar “*Papaqaltı*”, qızlar isə “*Yaylı-qaltı*”, Loru-Pəmbək mahalı və Ləmbəlidə “*Hostana*”, “*Bor-boru*”, “*Qaçaq-qaçaq*”, “*Ənzəli*”, “*Molla-molla*”, “*Gizlənqəç*”, “*Diz-diz*”, “*Bənövşə*”, “*Dirədöymə*”, “*Eşşəkbəli*”, “*Baca-baca gəzmək*”, “*Fala baxmaq*”, “*Yumurta döyüdürmək*”, Şəki bölgəsində “*Fala baxmaq*” (“*Su fali*”), Təbrizdə “*Dolça salama*”, Naxçıvanda təşkil edilən “*Can gülüm mərasimi*”ndə “*Fala baxmaq*” və s. oyunlar oynanılır.

Bildiyimiz kimi, Novruza qədər olan ilin axır çərşənbələrinin hər biri bayram kimi qeyd olunmuşdur. Müxtəlif adət-ənənələrlə, mərasim və oyunlarla bəzədilmiş bütün çərşənbələrin ortaq cəhəti – ağırlığın-uğurluğun tökülməsi, mənənə təmizlənmə, şər qüvvələri özündən qovma, paklığa-təmizliyə qovuşmaq, bolluq-bərəkət, uğur, gözəl bəxt və s. arzulamaqdır. Buna görə də ağırlığı töküb azar-bezardan qurtulmaqla, uğuru da töküb uğurların daha da artmasına nail olurlar.

Novruz ərəfəsində oynanılan oyunlar

Novruz ərəfəsində Azərbaycanda müxtəlif oyunlar oynanılır. Ərəbcə “ərəfə” sözü bayramdan əvvəlki gün, bayram axşamı mənasındadır. Burada “*Novruz ərəfəsi*” ifadəsi ilə həm Novruz bayramından əvvəlki günlər, həm də Novruzdan bir gün əvvəl və ya bayram axşamı nəzərdə tutulur. Novruz bayramını qarşılıma sevincinin təbii nəticəsi olaraq bayramdan bir neçə gün əvvəl müxtəlif oyunlar oynanılır. Belə ki, Novruz ərəfəsində Naxçıvanda keçirilən “*Baca-baca günü*”ndə gənc qızlar tərəfindən müxtəlif fal oyunları oynanılır. Bunlara “*Su fali*”, “*Yumurta fali*”, “*Ayaqqabı fali*”, “*Yuxu fali*” aiddir. Bu oyunların eynisi bənzər şəkildə Şərqi Anadoluda, xüsusilə Qars və İğdirdə həyata keçirilir. Belə ki, Qarsda “*Baca-Baca*” adəti İğdirdə “Uşaq bayramı günü” adıyla davam edir. Həmin gün qapı-qapı dolaşan uşaqlar yumurta yiğirlər. Qars və ətraf bölgələrdə “*Yumurta döyüşü*”, “*Manili fala baxmaq*”, “*Su fali*” kimi oyunlar icra olunur.

Ə.Ağayevin fikirlərinə əsasən, Novruz ərəfəsində uşaqlar tərəfindən oynanılan “*Dairədə dəsmal gizlətmək*”, “*Fir-fira*”, “*Oyuq-oyuq*”, “*Papaq*” və “*Qoz-qoz*” oyunları çox maraqlıdır [1, 52-56, 63-35].

Bölgələrimizə görə, müxtəlif variantları olan “*Qoz-qoz*” oyununun Novruz ərəfəsində oynanılmasının əsas səbəbi isə Novruz bayramı ərəfəsində istər bayram şirniyyatlarının bişirilməsində

və bəzədilməsində, istərsə də bayram süfrəsində çərəz kimi qozdan çox istifadə olunmasıdır. Axır çərşənbədə oynanılan “*Papaqatdı*” oyunundakı atılan papaqlardan fərqli olaraq “*Papaq*” oyununda papağın başda saxlanması üçün mübarizə aparılır. Bu oyunda xalqımızın keçmişdə papaqla bağlı ənənələri öz əksini taparaq günümüzədək gəlib çıxmışdır. Bildiyimiz kimi, keçmişdə papağın oğurlanması tayfanın namusunun, qeyrətinin əlindən getməsi hesab edilirdi. Papağın tarixən də, indi də kişilik, namus, qeyrət rəmzi olduğu düşüncəsi “Kişinin papağı başında olar” atalar sözündə öz ifadəsini taparaq “*Papaq*” oyununda da bürüzə vermişdir.

Novruzda “*Dəsmalatdı*”, “*Papaqatdı*”, “*Kosa-kosa*”, “*Qodu-qodu*” oyunları da oynanılır. Azərbaycanda Novruzda oynanılan “*Qodu-qodu*” oyunu müxtəlif bölgələrdə “*Qudu-qudu*”, “*Hodu-hodu*”, “*Kos-kosa*” adlarla da oynanılır. “*Qodu*” sözünün mənası lügətlərdə “uzun müddət yağan yağışın kəsməsi üçün bəzəyib qapı-qapı dolaşdırılan ayna və çömcə” şəklində verilmişdir.

Anadoluda da geniş yayılmış və Azərbaycan-dakı kimi “*kosa*” sözünün də müxtəlif mənaları vardır. “*Kosa*” farsca “*bığı, saqqalı çıxmayan adam*” mənasındadır. Bəzi bölgələrdə, həmçinin nağıllarda da boyu qısa, ağıllı, hiyləgər adam (qadın) mənasında da anlaşılır. Bunun mənası Azərbaycan və Anadoludakı oyunlara uyğun gəlir. “*Kös*, sürünen öndən gedən qoyun və təkə mənasına gəldiyi kimi, həmçinin karvanın qabağında gedən heyvanın boğazına taxılan zinqirovdur. Bəzi yerlərdə köse yeni evlənmiş kişi-güvəy mənasındadır. Həmçinin Kastamonu kəndlərində qoç qatımı ayındakı mərasimə Kösemi deyilir” [8, 1]. Simvolik olaraq Kosa adı ilə bağlanan bir sıra oyun və tamaşalar köhnə ilin qovulması, təzə ilin gəlişiylə əlaqələndirilir. Azərbaycanda “*Kos-kosa*” adıyla oynanılan oyun, Qarsda “*Köse*” adıyla oynanılır. Azərbaycanda və Türkiyənin Qırşəhir, Çiçəklidağ bölgəsində “*Kosa gəzdirmə*” və ya “*Köse oyunları*”nda ölüb-dirilmə motivi qorunub saxlanılmışdır.

Novruz bayramı günlərində oynanılan oyunlar

Novruzda bayram sevincini yaşayan uşaqlar “*Mərə*”, “*Bənövşə*”, “*Yoldaş, səni kim apardı?*”, “*Dirədöymə*”, “*Gizlənqəç*”, “*Topaldıqəç*”, “*Motəl-motəl*”, “*Aşıq-aşıq*”, “*Tonqal üzərindən tullanma*”, müxtəlif variantları olan “*Qoz-qoz*”,

“*Kosa-kosa*”, Ordubad və İrəvanda “*Yumurta qatarı*”, “*Xoruz döyüşdürmə*”, “*Kəl döyüşdürmə*”, “*Pəhlivanların güləşti*”, Naxçıvanda “*Qazan qulpu*”, “*Kötük*” və ya “*Yelli baba*”, Ağbabada “*Dəvə-dəvə*”, Bakıda “*Nünnü*”, “*Fincan-fincan*” kimi oyunlar oynayardılar. Novruz bayramında Ordubad rayonunda keçirilən “*Xan bəzəmə*” mərasimində kişilər tərəfindən oynanılan maraqlı oyunlardan biri də “*Dəli qazan*” oyunu idi. Bu oyunların bir qismi unudulsa da, icra edilməsə də, bəziləri hələ də Novruz bayramlarında oynanılır.

Ə.Ağayevin tədqiqatlarına görə, Bakıda “*Halbudu getdi, şabudu gəldi*”, “*Al bunu*”, “*Qundaq-qundaq*”, “*Keçiqapma*” oyunları da Novruz bayramında oynanılan və dəbdə olan oyunlar idi [1, 19, 49].

Novruz bayramında bayramlaşma və yumurta yiğmaq üçün oynanılan ritual xarakterli oyunlardan biri də “*Bahar bayramı*”, “*Bayramlaşma*” kimi adlarla da bilinən “*Yumurta yiğma*” oynanır. Bu oyunda müxtəlif nəgmə, şeir və təkərləmələr oxunaraq ev sahibindən yumurta yiğilir.

Azərbaycanın və Anadolunun bir çox bölgəsində uşaqlar tərəfindən icra edilən “*Yumurta döyüşdürmə*” oyunu Novruz inam və sinamaları ilə bağlı olub, rəmzi məna kəsb edərək bar-bəhər, bərəkət istəyilə bağlıdır. Xalq arasında “canlı özəyə malik olan” yumurtanın şər ruhları dəf etdiyinə inanılır. Yuxuda uşağı olmayan qadının yumurta görməsinin uşağı olacağı anlamına gəlməsi də yumurtanın bar-bəhər və bərəkət timsalı kimi səciyyələndirildiyini göstərir. Novruzda yeni ilin uğurlu keçib keçməyəcəyini sınamaq üçün keçirilən yumurta falı, bayram süfrəsinə və ya xonçasına boyanmış yumurta qoyulması, yuxuda yumurta görməyin yaxşı əlamət kimi sayılması və bir sıra xalq sınamalarında, inanclarında yumurtanın bu və ya başqa şəkildə yer alması, hətta Novruz bayramında yumurta oyununun oynanılması, tərkibində insan üçün faydalı zülal və D vitamini ilə zəngin olan yumurtaya xalqımızın verdiyi önəmin də bir göstəricisidir.

Novruz bayramı tamaşaları

Novruzda göstərilən tamaşalar, əsasən, meydan tamaşası adı altında ümumiləşdirilir. Meydan tamaşası açıq havada, geniş sahədə – meydanda tamaşaçı qarşısında göstərilən tamaşalarıdır. Bildiyimiz kimi, meydan tamaşalarının ən qədimləri əl-qol, jest və mimiklərlə, müxtəlif hərəkətlərlə,

rəqslerlə göstərilən sözsüz tamaşalar olmuşdur. Sonralar nitqin inkişafı ilə bağlı sözlü, nəğməli tamaşalar da meydan tamaşalarına rəng qatmağa başlamışdır. Ulu əcdadımızın bizə gəlib çatmış mədəniyyət nümunələri olan və xalq teatrının yaranmasında mühüm mərhələni təşkil edən “meydan tamaşaları”, əsasən, axır çərşənbədən başlayaraq Novruz bayramı qurtaranadək davam edir. Meydan tamaşaları arasında “*Xanbəzəmə*” tamaşaları, “*Kos-kosa*”, “*Cıdır*”, “*Zorxana*”, “*Kəndirbaz*”, “*Gözbağlıca*” tamaşaları və “*Fərdi tamaşalar*” əsas yeri tutur.

Axır çərşənbədən başlayaraq, Novruz bayramı boyunca göstərilən tamaşalar içərisində ən maraqlı və dəbdəbəli “*Xan*” və ya “*Xanbəzəmə*” tamaşalarıdır. Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsində, əsasən də Ordubadda Novruz bayramında göstərilən Xanbəzəmə tamaşaları xüsusi diqqət çəkir. Üç gün çəkən “Xanbəzəmə” adı ilə bilinən xan tamaşalarının bir-birindən fərqlənən və Ordubad şəhərində mövcud olan məhəllə adları ilə adlandırılan “*Mingis xanlığı*” və “*Sərşəhər xanlığı*” kimi nümunələri mövcuddur [6, 95-96].

“Xanbəzəmə” tamaşasında diqqəti çəkən əsas məsələlərdən biri xalqın demokratik seçim arzusunun reallaşlığı Xan seçimidir. Belə ki, üç günlük seçilən xan elə bir adam olmalı idi ki, düzgün, ciddi və ədalətli olsun. İstər xan seçimində, istərsə də üç günlük xanlıq dövründə xanın səhv etməsi nəticəsində onun eşşəyə tərsinə mindirilməsi və ya suya basılması kimi cəzaların tətbiq edilməsi xalqın demokratik idarəcilik anlayışının tamaşada ifadəsini tapmasıdır. Həmçinin “Xanbəzəmə” tamaşaları xalqın əylənin şənlənməsi üçün də əhəmiyyət kəsb edərək mərasim xarakteri də daşıyır. Belə ki, Xanbəzəmə tamaşasının içində müxtəlif tamaşalar və oyunlar da göstərilir. Bu tamaşalardan biri də “*Kosa*” və ya “*Kos-kosa*” tamaşasıdır. Bir çox bölgələrimizdə, həmçinin Anadoluda da oyun adlandırılan “Kosa”nın araşdırımlarımız nəticəsində həm oyun, həm də tamaşa variantlarına rast gəldik. “Kosa-kosa”nın oyun variantları daha çox bayrama bir neçə gün qalmış bir uşağın kosa kimi geyindirilib qapı-qapı dolaşdırılaq pay yığmasından ibarətdir. Tamaşa variansi isə oyundan daha geniş olub həm Azərbaycanda, həm də Anadoluda yayılmış fərqli nümunələri vardır. Azərbaycanda göstərilən “Kosa-kosa” tamaşasının əsas iştirakçıları Kosa, Keçəl, Keçi kimi mifoloji

obrazlardır. Anadolunun Van bölgəsində hər il fevralın 20-də “Kosa oyunu” adıyla oynanılan və qaynağını təbiətin bilinməyən yönərini rəmz-ləndirən rituallardan alan bu oyunun iştirakçıları isə qurd, tülükü, çäqqal kimi heyvan qiyafəsində çıxış edənlərdir. Bolluq məqsədi ilə oynanılan bu oyunda Kosa obrazını kişi qılığına girmiş qadın canlandırır və Kosanın ətrafında onun arvadları rolunda 8-10 qadın dolanıb rəqs edir. Cəlal Bəy-dillinin fikirləri ilə razlaşaraq tamaşanın Azərbaycan və Anadolu variantlarında olan fallik səciyyəli rəqsler, geyim-quşamındakı detallar mifoloji aspektde ritual mahiyyətli oyunun fallik (məhsuldarlıq, artım) məzmunlu olduğunu göstərdiyi qənaətindəyik [4, 196].

Həmçinin bir çox xalq oyun və tamaşalarında rast gəldiyimiz, eyni zamanda “Kosa”da da olan ölüb-dirilmə motivinin özü də dirilik, bolluq, bərəkət rəmziidir. Bu isə oyunun artım, bərəkət, bolluq ideyasından gəldiyinə işarədir. Xalq arasında uşağı olmayanın Kosa rolunda çıxış etməsi ilə uşağı olacağına, Kosanı oynayanın bəxtinin açılacağına inam da artım ideyasından gələn eyni bir kökə bağlıdır. Kosanın birinci gəldiyi evə xeyir-bərəkət gətirməsi, onun bolluq, artım, məhsuldarlıqla bağlı mifoloji təsəvvürlərdən gəldiyini göstərir. Artım, bərəkət ideyasıyla, qadın başlanğıcyla bağlılığı baxımından Anadoluda “Kosa oyunu”nun bəzi yörələrdə, xüsusilə də Vanda qadınlar arasında oynanması faktı da diqqəti çəkir.

“Kosa”nın bərəkət ideyası ilə əlaqəsi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, Cənubi Azərbaycanda icra olunan “*Kosa*” tamaşasındaki təkərləmənin sözlərində Kosanın “Nə gətirdi?” sualına “bərəkət” cavabının verilməsində də əksini tapmışdır. Novruz bayramı günlərində baharın gəlişi münasibəti ilə təbiətin oyanışını rəmz-ləndirən, qışın ölümünü və yazın gəlişini gülməli şəkildə canlandırın və özünün zənginliyi, əlvəvanlığı ilə seçilən “*Kosa-kosa*” tamaşasının əsası qışın qovulması və yazın qarşılanmasıdır. Kosa qışın, keçi də yazın, həyatın və yaşıllığın rəmziidir. Bunun üçün də tamaşanın sonunda kosanı keçi öldürəndə hamı sevinir.

Novruz bayramında göstərilən maraqlı tamaşalardan biri də “*Cıdır*” tamaşalarıdır. Əmək mövsümünün qurtarması, başlanması, yazın gəlişi, adqoyma, bəylikvermə, qızseçmə kimi mərasimlərdə keçirilən Cıdır tamaşalarına Novruz bayramlarında da yer verilir. Novruz günlərində

göstərilən Cıdır tamaşaları zurna, balaban, qaval çalınaraq, bəzən də tüfəng atılaraq daha təmtəraqlı keçirilir. İgid və cavan oğlanlar cıdirlarda atçapma, at oynatmaq, at müxtəlif maneələr üstündən tullandırmaq, at üstündə oxatma, qılıncoynatma, kəməndatma kimi müxtəlif oyunlar göstərilər.

Novruzda dumbul müşayiətli mil tamaşası – mil alıb başlarına qaldırmaq, qurşaqtutma-güləşmə, əlüstə gəzmək, ekba oynayanlar – dişdə daş oynatmaq, daş qaldırmaq və s. ibarət “*Zorxana*” tamaşaları göstərilir. Hətta Naxçıvanda Zorxana tamaşalarında güləş zamanı zurna çalınar, “rəcəl” deyərək, qoca kişiləri güləşə salarlar.

Meydan tamaşalarından daha əyləncəli olanları özündə sehrbazlığın bir sıra elementlərini yasadan “*Gözbağlıca*” tamaşalarıdır. Gözbağlayıcı və ya sehrbaz tərəfindən göstərilən müxtəlif fokuslar, oyunlar Gözbağlıca tamaşalarının əsasını təşkil edərək uşaqların və böyüklerin əylənin yaxşı vaxt keçirmələrində əsas rol oynayır.

Novruz bayramında istər meydan tamaşalarının istərsə də “Xanbəzəmə” mərasiminin içərisində göstərilən maraqlı tamaşalardan biri də kəndirbazların kəndir (ip) üstündə müxtəlif oyunlar göstərdiyi “*Kəndirbaz*” tamaşalarıdır.

Novruz bayramında göstərilən maraqlı və əyləncəli tamaşalar içərisində “*Fərdi*” tamaşalar xüsuslu diqqət çəkir. Professor A.Nəbiyevin fikirlərinə əsasən, əvvəllər Novruz bayramında göstərilən fərdi tamaşalar, “*Bağdadöyüşdürmə*”, “*Nərdöyüşdürmə*”, “*Dəvədöyüşdürmə*” (qədimdən Azərbaycanda geniş yayılan bu tamaşa, sonralar Dərbənd, Şəki-Zaqatala, Şirvan zonasında uzun müddət dəbdə olmuşdur), “*Qoç döyüşdürmə*”, “*İtboguşdurma*”, “*Xoruzdöyüşdürmə*”, “*Quşbazlıq*”, “*Yumurtadöyüşdürmə*”dən ibarət olmuşdur [7, 445-455]. Hazırda isə adlarını sadaladığımız həmin fərdi tamaşalardan “*Yumurtadöyüşdürmə*”, “*Xoruzdöyüşdürmə*” Novruz bayramında daha çox dəbdədir.

Göründüyü kimi, türk mədəniyyətinin çox əhəmiyyətli milli və mədəni dəyərlərindən olan Novruzun Azərbaycandakı nümunələri, adət-ənənələri, mərasim və şənlikləri, oyun-tamaşaların tədqiqi zamanı bayramın özündəki sevgi, qardaşlıq, yardımlaşma kimi ünsürlər Novruzun əsas prinsiplərini təşkil edir. Müxtəlif adlarla, hələ də Azərbaycan və bir çox türk dövlətlərində yaşayan və tarixi islamdan çox əvvəllərə gedib çıxan Novruzu hər hansı bir din və ya məzhəblə

bağlamaq doğru deyil. Türkün islamdan öncəki dini və dünyagörüşü ilə bağlı elementlərlə, dini elementlərin birləşərək qaynayıb qarışlığı Novruz günümüzdə bütün canlılığı ilə davam edir. Həmçinin dostluq, bərabərlik və qardaşlıq bayramı olan Novruza dövlətimiz böyük önəm verir. 1993-cü ildə umummilli lider Heydər Əliyevin Sərəncamı ilə Novruz bayramı milli bayram statusu alıb. 2009-cu ildə Novruz bayramı YUNESKO-nun qorunan qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil edilib. 2010-cu ildə isə BMT-nin Baş Məclisi 21 mart tarixini “Beynəlxalq Novruz Günü” elan edib.

ƏDƏBIYYAT

1. Ağayev Ə., Səmədov Y. Ümumtəhsil məktəblərində xalq oyun ənənələrindən istifadə (metodik vəsait). Bakı, Mütərcim, 2005, 152 səh.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. XXI kitab. Qazax folkloru. Toplayanı M.Həkimov. Tərtib edənlər: R.Xəlilov, Ə.Ələkbərli. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 376 səh.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası. IV kitab. Şəki folkloru. I cild. Tərtib edənlər: H.Əbdülləlimov, R.Qafarlı, O.Əliyev, V.Aslan. Bakı, Səda, 2009, 490 səh.
4. Bəydilli C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı, Elm, 2003, 418 səh.
5. Hüseynoğlu K. Mifin mənşəyi, mahiyyəti və tipologiyası. Bakı, Elm və təhsil, 2010, səh.156-178
6. Məmmədova M. Azərbaycan və Anadolu folklorunda oyun və tamaşalar. Bakı, Elm və təhsil, 2014, 208 səh.
7. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I kitab. Bakı, Çıraq, 2009, 640 səh.
8. And M. Komşu Kültürləerde Dramatik Köylü Oyunları ve Türk Etkisi / Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı. Ankara, KB Mifad Yay., 1976, S.II, seh.1-25.
9. Önal M.N. Muğlada Nevruz. Muğla Üniversitesi SBE Dergisi, cilt 1, sayı 2, 2000, seh.183-196.
10. Yelok V.S. Uygur Türklerinde Nevruz. G.Ü.Gazi Eğitim Fakültəsi Dergizi, 2, 2005, seh.183-199.
11. Zaripova Ç. Ç. Tatar Türklerinin Gelenek ve Görenekleri. Ankara, Karadeniz Dergisi Yayımları, 2009, 160 seh.

MƏQALƏLƏRİN TƏRTİBATI QAYDALARI

Dərc olunacaq məqalə redaksiyaya həm kağız, həm də elektron formada təqdim olunmalıdır. Məqalə hazırlanarkən aşağıdakı tələblər nəzərə alınmalıdır:

1. Məqalə azərbaycan, rus və ingilis dillərindən birində hazırlanmalı, məqalənin adı, xülasə və açar sözlər hər üç dildə təqdim olunmalıdır.

2. Məqalə Microsoft Word mətn redaktorunda A4 formatında (soldan, yuxarıda, aşağıdan və sağdan – 2 sm.), Times New Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə, vahid sətirarası intervalla və mətn daxili yazında 1sm. abzas buraxmaqla hazırlanmalıdır və həcmində məhdudiyyət qoyulmur.

3. Məqalənin mətninin aşağıdakı bölmələrdən ibarət olması tövsiyə olunur:

- giriş (məsələnin aktuallığı, problemin hazırkı vəziyyəti);
- tədqiqatın məqsədi, məsələnin qoyuluşu;
- məsələnin həll üsulları aprobasiyası;
- alınan nəticələrin tətbiqi;
- nəticə.

4. Məqalə aşağıdakı ardıcılıqla hazırlanmalıdır: UOT – soldan, böyük hərf lərlə, qalın şriftlə, sonda 6pt. interval; məqalənin adı – ortadan, böyük hərf lərlə, qalın şriftlə; müəlliflərin iş yeri, şəhər, ölkə və e-mail ünvanı – ortadan, sonda 6pt. interval; xülasə (mətn təqdim olunan dildə), sonda 6pt. interval; açar sözlər – kursivlə, sonda 6pt. interval; giriş və digər alt başlıqlar – soldan, qalın şriftlə, əvvəlində və sonunda 6 pt. intervalla.

5. Ədəbiyyat siyahısı: hər bir istinad olunan mənbənin adı tərcümə olunmadan, məqalədə istifadə olunma ardıcılığına uyğun olaraq nömrələnir. Mənbənin bibliografiq təsviri Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiya işlərində mənbənin bibliografik təsvirinə irəli sürdüyü tələblərə uyğun olaraq göstərilməlidir.

6. Məqalədə cədvəl və şəkillər nömrələnir: cədvəl cədvəlin yuxarısında, kursivlə, ortadan, (məs., *Cədvəl 1.*) şəkil şəklin altında, kursivlə, ortadan (məs., *Şəkil 1.*) və mətn hissədən (yuxarıdan və aşağıdan) 1 boş sətir buraxmaqla göstərilməlidir. Cədvəllər bilavasita məqalənin mətnində yerləşdirilməlidir. Hər cədvəlin öz başlığı olmalıdır. Cədvəllərdə mütləq ölçü vahidləri göstərilməlidir. Əlyazma mətndə şəkillər və cədvəllərin yeri göstərilir. Eyni bir məlumatı mətndə, cədvəldə və əlyazmada təkrarlamaq yolverilməzdir.

7. Düsturlar Microsoft Equation-də standart parametr ilə yığılın. Mətn də ancaq istifadə olunan düsturlar nömrələnir. Düsturun nömrəsi sağda mötərizədə yazılır.

8. Redaksiyaya məqalə göndərildikdə müəlliflər haqqında məlumat: soyadı, adı, elmi dərəcəsi, elmi rütbəsi, iş yeri, vəzifəsi, telefon nömrəsi, e-mail ünvanı da təqdim olunmalıdır.

9. Müəssisədə yerinə yetirilən tədqiqatın nəticələrini açıqlayan məqalənin çap edilməsi üçün müvafiq yazılı razılıq olmalıdır.

10. Məqalədə göstərilən məlumat və faktlara görə müəllif məsuliyyət daşıyır.

11. Redaksiyaya daxil olan məqalələrə rəy təqdim olunur və müsbət rəy almış məqalələr çapa tövsiyə olunur.

12. Redaksiya məqalənin əsas məzmununa xələl gətirməyən redaktə dəyişiklikləri və ixtisarları etmək hüququnu özündə saxlayır.

13. Məqalə çapa verilmədikdə redaksiya heyətinin qərarı barədə müəllifə məlumat verilir və əlyazma müəllifə qaytarılır. Redaksiyanın məqaləni yenidən işləmək haqqında müraciəti, onun çapa veriləcəyini ehtiva etmir. Belə ki, ona əvvəl rəyçilər, sonra isə redaksiya heyəti yenidən baxır. Çap üçün məqbul sayılmayan məqalə müəllifinin məqalənin çapına yenidən baxılması xahişi ilə redaksiya heyətinə müraciət etmək hüququ var.

14. Məqalənin korrekturası müəllifə göndərilmir. Məqalə çap olunandan sonra redaksiya otiskləri yazışma üçün göstərilən ünvana göndərir.

15. Məqalə sadalanan tələblərə cavab verməzsə, baxılmaq üçün qəbul edilmir və müəllifə qaytarılır. Əlyazmanın daxil olduğu vaxt redaksiyanın mətnin son variantının redaksiyaya daxil olduğu gündən sayılır.

16. Redaksiyanın ünvanı: Bakı, AZ 1033, Ə.Orucəliyev 61. Tel. (+994 12) 566-09-67

Fax: (+994 12) 566-09-87; www.jurnal.vet.edu.az; e-mail: peshetehsili.jurnali@vet.edu.gov.az

PREPARATION RULES OF ARTICLES

Articles published in the paper, as well as in electronic form will be submitted. The following requirements must be taken into account while preparing the article:

1. Articles should be prepared in one of the languages - azerbaijani, russian and english the name of the article, abstract and keywords should be submitted.
2. The articles should be submitted in the Microsoft Word text editor A4 format (from left, above, below and right-2cm.), with the font Times New Roman 12 font., 1 cm inter-text interval, remaining paragraphs and the scope of the article is not limited.
3. Article text consisting the following sections is recommended:
 - introduction (the problem actuality, state-of-the-art of the problem);
 - the purpose of the research, formulation of the problem;
 - the problem solution methods and approbation;
 - application of achieved results;
 - result.
4. The articles must be prepared in the following sequence: The unified decimal qualification-from left bold, 6 font. interval; the name of the article-from the middle, capitalized, bold, 6 font, interval, initials and surname of authors-from the left and bold italic authors place of work city country and e-mail address-from the left in the end 6 font interval summary (in the language of the article)-italics in the end 6 font, interval; key words-italics, in the end 6 font, interval introduction and other sub-headings-from left, bold, and at the beginning end 6 font, interval.
5. List of bibliography each referred source must be numbered in accordance with the sequence used in the article and remained untranslated.
6. The table and pictures in the article must be numbered: Table – at the top of the table, from the right (eg, **Table 1.**), a picture-below the picture from the middle (eg **Picture 1.**) remaining parts (from the above and below) a blank line. Tables should be inserted into text and have titles. Units are required to be indicated in tables. The authors should mark in margins the location of illustrations and tables in the text. Please do not duplicate data in the text tables and figures. Captions should be supplied on a separate sheet.
7. Formulas must be assembled in standards parameter-Microsoft Equation. Only formulas used in the text must be numbered. The formula numbers must be written in brackets in the right.
8. Sending articles to the editorial office must contain information about the authors: surname, name, scientific degree, scientific rang, place of work, position, phone number, or e-mail address.
9. Articles stating results of researches, executed in establishments, have to have corresponding permission to publication.
10. The author is responsible for the information and facts mentioned in the article.
11. The articles received by the editorial office are presented for reference and the articles with positive references are recommended for publication.
12. The Editorial Board has the right to edit the manuscript and abridge it without misrepresenting the paper contents.
13. The Editorial Office informs the authors of paper denial and the reviewers conclusion without returning the manuscript. A request to revise the manuscript does not imply that the paper is accepted for publication since it will be reviewed and considered by the Editorial Board. The authors of the rejected paper have the right to apply for its reconsideration.
14. Proofs are not sent to the authors. Three offprints of each paper will be supplied free of charge of the corresponding author.
15. Papers not meeting the above requirements are denied and returned to the authors. The date of receipt of the final version by Editorial Office is considered as the submission date.
16. Editorial Office Address: AZ1033, Baku city, ave A.Orujaliyev 61. Phone (+994 12) 566 09 67; Fax (+994 12) 566 09 87; www.jurnal.vet.edu.az; e-mail: peshetehsili.jurnali@vet.edu.gov.az

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Публикуемая статья должна быть представлена в редакцию в бумажном и в электронном виде. При подготовке статьи должны быть выполнены следующие требования:

1. Статья должна быть подготовлена на одном из языков – азербайджанском, русском или английском. Название статьи, аннотация и ключевые слова должны быть представлены на трех языках.

2. Электронный вариант статьи должен выполняться в текстовом редакторе Microsoft Word в формате А4 (поля: левое, правое, верхнее и нижнее – 2 см), шрифтом Times New Roman размером 12 пт. Междустрочный интервал – одинарный, абзацный отступ – 1 см и не должен ограничиваться размером статьи.

3. Текст статьи рекомендуется составлять из нижеследующих разделов:

- введение (актуальность проблемы, нынешнее состояние проблемы);
- цель исследования, постановка задачи;
- методы решения и апробация задачи;
- внедрение полученных результатов;
- результат.

4. Статья должна быть подготовлена в следующей последовательности: УДЖ – слева, жирном шрифтом, в конце интервал 6 пт; название статьи – в центре, прописным и жирным шрифтом, в конце интервал 6 пт; инициалы и фамилии авторов – в центре, прописным и жирным шрифтом; место работы авторов, страна, город и адрес электронной почты – по центру, в конце интервал 6 пт; аннотация (на языке представленного текста) – в конце интервал 6 пт; ключевые слова – курсивом, в конце интервал 6 пт; введение и другие подзаголовки – слева, жирным шрифтом, в начале и конце интервал 6 пт.

5. Список литературы: название каждого источника не переводится и нумеруется в статье в соответствии с последовательностью использования. Библиографическое описание источников должны быть указаны в соответствии с требованиями, предъявляемыми ВАК к библиографическому описанию источников в диссертационной работе.

6. В статье нумеруются таблицы и рисунки: таблица – в верхней части таблицы, курсивом, в центре (например, **Таблица 1.**), рисунок – под рисунком, курсивом, в центре (например, **Рисунок 1.**) и, пропуская одну пустую строку от текста (из верхней и нижней частей).

Таблицы располагаются непосредственно в тексте статьи. Каждая таблица должна иметь заголовок. В таблицах обязательно указываются единицы измерения величин. В тексте рукописи на полях указываются место для рисунков и таблиц. Повторение одних и тех же данных в тексте, таблицах и рисунках недопустимо. К статье прилагается список подрисуночных подписей.

7. Формулы набираются стандартными параметрами в Microsoft Equation. Номер формулы пишется в скобках с правой стороны. В тексте нумеруются только использованные формулы.

8. При отправке статей в редакцию также должны быть представлены сведения об авторах: фамилия, имя, ученая степень, ученое звание, место работы, должность, номер телефона, адрес электронной почты.

9. Статьи, излагающие результаты исследований, выполненных в учреждениях, должны иметь соответствующее разрешение на опубликование.

10. Автор несет ответственность за информацию и факты, указанные в статье.

11. Статьи, поступившие в редакцию, направляются на отзыв; статьи, получившие положительные отзывы, рекомендуются к публикации.

12. Редакция оставляет за собой право производить редакционные изменения и сокращения, не искажающие основное содержание статьи.

13. В случае отклонения статьи редакция сообщает автору решения редколлегии и заключение рецензента, рукопись автору не возвращается. Просьба редакции о доработке статьи не означает,

что статья принята к печати, так как она вновь рассматривается рецензентами, а затем редакционной коллегией. Автор отклоненной статьи имеет право обратиться к редколлегии с просьбой повторно рассмотреть вопрос о возможности опубликования статьи.

14. Корректура авторам не высылается. После опубликования статьи редакция высылает оттиски по адресу, указанному для переписки.

15. Статьи, не отвечающие перечисленным требованиям, к рассмотрению не принимаются и возвращаются авторам. Датой поступления рукописи считается день получения редакцией окончательного текста.

16. Адрес редакции: AZ1033, г. Баку, пр. А.Оруджалиев 61, Тел: (+994 12) 566 09 67; факс: (+994 12) 566 09 87; www.jurnal.vet.edu.az; e-mail: peshetehsili.jurnali@vet.edu.gov.az

Yaradıcı heyət

Baş redaktor müavini

Əfsanə Zülfüqarova

məsul katib

Afaq Xanpaşayeva

baş mühasib

Kəmalə Bayramova

şöbə redaktorları

Fikrət Əhədov

Vüqar Səlimova

Sevinc Məmmədova

Günel Ələsgərova

Pərvanə İbrahimova

müxbir-redaktor

Rəna Rüstəmova

korrektor

Lalə Niyazqızı

Jurnal Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 23.11.2017-ci il tarixli, 416 nömrəli əmri ilə təsis edilmiş və dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Qeydiyyat №2000314101

* * *

Jurnalın yaradıcı kollektivi Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin Həsən bəy Zərdabi adına Diplomuna layiq görülmüş və jurnal Azərbaycan Mətbuat Şurasının üzvüdür.

* * *

“Peşə təhsili və insan kapitalı” jurnalı Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının TEKNİKA, İQTİSAD və PEDAKOGİKA elm sahələri üzrə dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövri elmi nəşrlərin siyahısında yer almışdır.

Redaksiyanın ünvani: AZ 1033, Bakı şəhəri, Əlicabbar Orucəliyev 61;
Tel./Fax: 566-09-67; 566-09-87;

www.jurnal.vet.edu.az

E-mail: peshetehsili.jurnali@vet.edu.gov.az

R e k v i z i t l ə r

Müştəri: “Peşə təhsili və insan kapitalı” jurnalı

VÖEN: 1401555071

VÖEN: 2000314101

M/hesab: AZ41NABZ0136010000000003944

H/h: AZ36CTRE0000000000002167908

SWIFT: CTREAZ22

Bank: Dövlət Xəzinədarlıq Agentliyi

D3. Büdcə təsnifatının kodu: 142595

Kodu: 210005

D4. Büdcə səviyyəsinin kodu: 03

Çapa imzalanmışdır: 10.03.2022. Kağız formatı: 60x84¹/8.

Çap vərəqi: 13. Sifariş: 63.

“Peşə təhsili və insan kapitalı” jurnalı redaksiyasında yığılib və

“Ideal-Print” MMC-nin mətbəəsində çap olunub.